

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ:
Ο ΑΡΧΑΙΟΣ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

**ΘΕΜΑ: ΤΑΦΙΚΑ ΕΘΙΜΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ
ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ**

ΕΠΙΒΛΕΠΟΝΤΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ: Ε.ΖΥΜΗ-
Π.ΚΑΡΑΝΑΣΤΑΣΗ-Ν.ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ

ΚΟΚΟΡΕΛΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ

ΡΕΘΥΜΝΟ 2010

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<u>ΕΙΣΑΓΩΓΗ</u>	<u>4</u>
<u>1. Η ΚΡΗΤΗ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ</u>	<u>7</u>
<u>1.1 Πηγές</u>	<u>7</u>
<i>1.1.α Φιλολογικές πηγές</i>	<i>7</i>
<i>1.1.β Αρχαιολογικά κατάλοιπα</i>	<i>8</i>
<u>1.2 Πολιτική επισκόπηση</u>	<u>9</u>
<i>1.2.α Ενδοκρητικές σχέσεις</i>	<i>11</i>
<i>1.2.β Εξωτερική πολιτική</i>	<i>14</i>
<u>2. ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΑΦΩΝ</u>	<u>19</u>
<u>2.1 Λακκοειδής</u>	<u>19</u>
<u>2.2 Κιβωτιόσχημος</u>	<u>22</u>
<u>2.3 Κτιστός πλακοσκεπής</u>	<u>24</u>
<u>2.4 Λαξευτός θαλαμοειδής</u>	<u>25</u>
<u>2.5 Κεραμοσκεπής καλυβίτης</u>	<u>29</u>
<u>2.6 Ταφικό οικοδόμημα</u>	<u>30</u>
<u>2.7 Εγγυτρισμός</u>	<u>31</u>
<u>2.8 Συμπεράσματα</u>	<u>32</u>
<u>2.9 Πίνακες</u>	<u>34</u>
<u>3. ΤΑΦΙΚΑ ΣΥΝΟΛΑ-ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ</u>	<u>37</u>
<u>3.1 Ν.Χανίων</u>	<u>37</u>
<u>3.1.α Ελληνιστικό νεκροταφείο Κυδωνίας</u>	<u>37</u>
<i>3.1.α.I Αγγεία</i>	<i>38</i>
<i>3.1.α.II Κοροπλαστική- πήλινα ειδώλια</i>	<i>42</i>
<i>3.1.α.III Κοσμήματα</i>	<i>46</i>
<i>3.1.α.IV Προσωπικά αντικείμενα</i>	<i>49</i>
<i>3.1.α.V Μετάλλια</i>	<i>50</i>
<i>3.1.α.VI Διάφορα κτερίσματα</i>	<i>51</i>
<i>3.1.α.VII Νομίσματα</i>	<i>52</i>
<i>3.1.α.VIII Ταφικά έθιμα και πρακτικές στη νεκρόπολη της Κυδωνίας</i>	<i>54</i>
<u>3.1.β Ελληνιστικό νεκροταφείο Απτέρας</u>	<u>59</u>

3.1.γ	Ελληνιστικό νεκροταφείο Τάρρας	60
3.1.δ	Ελληνιστικό νεκροταφείο Ρόκκας	64
3.1.δ.Ι	<i>Αγγεία</i>	65
3.1.ε	Φαλάσαρνα	66
3.1.στ	Πολυρρήνια	67
3.1.ζ	Κολένη Καμάρα	67
3.1.η	Καλάθαινες	68
3.1.θ	Βουκολιές	68
3.1.ι	Ανώπολη	69
3.1.κ	<i>Ταφικές πρακτικές στα ελληνιστικά νεκροταφεία του νομού Χανίων</i>	69
3.2 Ν. Ρεθύμνου		71
3.2.α	Σφακάκι-Σταυρωμένος	71
3.2.β	Αξός	74
3.2.γ	Ελεύθερνα	75
3.2.δ	<i>Ταφικά έθιμα ελληνιστικών νεκροταφείων του νομού Ρεθύμνου</i>	76
3.3 Ν. Ηρακλείου		78
3.3.α	Χερσόνησος Πεδιάδος	78
3.3.α.Ι	<i>Αγγεία</i>	79
3.3.α.ΙΙ	<i>Κοσμήματα</i>	81
3.3.α.ΙΙΙ	<i>Προσωπικά αντικείμενα-μετάλλια</i>	82
3.3.α.ΙV	<i>Νομίσματα</i>	83
3.3.α.V	<i>Διάφορα</i>	83
3.3.α.VI	<i>Ταφικά έθιμα του ελληνιστικού νεκροταφείου της Χερσονήσου</i>	85
3.3.β	Ελληνιστικό νεκροταφείο Κνωσού	86
3.3.β.Ι	<i>Αγγεία</i>	87
3.3.β.ΙΙ	<i>Κοροπλαστική</i>	90
3.3.β.ΙΙΙ	<i>Κοσμήματα</i>	92
3.3.β.ΙV	<i>Νομίσματα</i>	93
3.3.β.V	<i>Διάφορα</i>	93
3.3.β.VI	<i>Ταφικά έθιμα του ελληνιστικού νεκροταφείου της Κνωσού</i>	95
3.3.γ	Φαιστός	96
3.3.γ.Ι	<i>Αγγεία</i>	97
3.3.γ.ΙΙ	<i>Κοροπλαστική</i>	97
3.3.γ.ΙΙΙ	<i>Νομίσματα</i>	98
3.3.δ	Καμηλάρι	98
3.3.ε	Λαγίολο Φαιστού	100
3.3.στ	Μάταλα	100
3.3.ζ	Γόρτυνα	101
3.3.ζ.Ι	<i>Ταφικά έθιμα και πρακτικές στα νεκροταφεία του νομού Ηρακλείου</i>	102
3.4 Ν.Λασιθίου		104
3.4.α	Ελληνιστικό-πρώιμο ρωμαϊκό νεκροταφείο Αγίου Νικολάου	104
3.4.α.Ι	<i>Αγγεία</i>	105
3.4.α.ΙΙ	<i>Κοροπλαστική</i>	106
3.4.α.ΙΙΙ	<i>Μετάλλια-προσωπικά αντικείμενα</i>	106
3.4.α.ΙV	<i>Νομίσματα</i>	107
3.4.β	Ελληνιστικό νεκροταφείο στο Σγίσμα Ελούντας	109
3.4.β.Ι	<i>Ταφικά έθιμα και πρακτικές σε νεκροταφεία του νομού Λασιθίου</i>	109

<u>4. ΕΠΙΤΥΜΒΙΕΣ ΣΤΗΛΕΣ- ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ</u>	<u>111</u>
<u>5. ΕΠΙΛΟΓΟΣ</u>	<u>115</u>
<u>6. ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ</u>	<u>128</u>
<u>7. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ</u>	<u>142</u>
<u>8. ΕΙΚΟΝΕΣ</u>	<u>149</u>

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο βασικός στόχος της παρούσας εργασίας είναι να προσεγγίσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο και όσο βέβαια το επιτρέπουν οι φιλολογικές μαρτυρίες και κυρίως τα αρχαιολογικά κατάλοιπα, τα ζητήματα που σχετίζονται με τις ταφικές αντιλήψεις και πρακτικές που πραγματοποιούνταν στην Κρήτη κατά την ελληνιστική περίοδο.

Ανέκαθεν ο νεκρός είχε ιδιαίτερη αντιμετώπιση και οι πρακτικές που ακολουθούνταν επηρεάζονταν από ποικίλους παράγοντες, όπως την κοινωνική θέση, το φύλο και την ηλικία. Πρέπει να επισημανθεί ότι οι ταφικές πρακτικές και τα τελετουργικά έθιμα παρουσιάζουν μια πολυμορφία, γεγονός που αντικατοπτρίζει και τις διαφορετικές αντιλήψεις των ανθρώπων απέναντι στο νεκρό ανάλογα με την περιοχή και την χρονική περίοδο.

Κατά την διάρκεια της έρευνας διαπιστώθηκε δυσκολία στην ανασύνθεση των ταφικών πρακτικών που πραγματοποιούνταν στις διάφορες περιοχές της Κρήτης. Ο αποσπασματικός χαρακτήρας των πηγών δεν μας επιτρέπει να διατυπώσουμε με βεβαιότητα απόψεις που σχετίζονται με τις ταφικές τελετουργίες. Πράγματι το δημοσιευμένο αρχαιολογικό υλικό δεν είναι επαρκές για όλα τα ταφικά σύνολα που έχουν επισημανθεί. Εξίσου όμως ανεπαρκές ως προς τις πληροφορίες κρίνονται και τα ίδια τα ανασκαφικά δεδομένα καθώς τα ελληνιστικά νεκροταφεία και οι μεμονωμένοι τάφοι είτε έχουν συληθεί, είτε έχουν καταστραφεί από μεταγενέστερες επεμβάσεις. Επομένως η πραγμάτευση του θέματος βασίζεται αποκλειστικά στο υλικό που έχει δημοσιευτεί μέχρι στιγμής.

Η κηδεία του νεκρού, δηλαδή η φροντίδα του, αναμφίβολα είναι ένα γεγονός διαχρονικό, και σίγουρα έχει τις καταβολές του στα έμφυτα ένστικτα του ανθρώπου, ο οποίος αντιλαμβανόμενος την απώλεια του οικείου προσώπου, νιώθει την ανάγκη να τον τιμήσει με κάθε τρόπο για το ταξίδι του στον άλλο κόσμο. Με την πάροδο του χρόνου η στάση του ανθρώπου απέναντι στο νεκρό επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό και από τις θρησκευτικές δοξασίες που έκαναν λόγο για μεταθανάτια ζωή. Η άρνηση του ανθρώπου να δεχτεί την απομάκρυνση ενός προσώπου του στενού οικείου περιβάλλοντός του τον ώθησε στο να εκτελεί διάφορες πρακτικές, με την πεποίθηση ότι ο νεκρός θα συνεχίσει μια άλλη ζωή. Αυτές οι πρακτικές δεν διαφοροποιούνται μόνο από περιοχή σε περιοχή, αλλά αλλάζουν και με το πέρασμα του χρόνου.

Εξετάζοντας κανείς τα ταφικά έθιμα, θα πρέπει να λάβει υπόψη του κάποιους βασικούς κανόνες που τα διέπουν. Ο ενταφιασμός του νεκρού και η απόθεση κτερισμάτων αποτελούν τον βασικό κορμό μιας τελετουργικής πράξης. Μπορεί αυτό να

φαίνεται απλό και γενικό, αλλά στην ουσία είναι αρκετά πολύπλοκο, καθώς πίσω από αυτά τα δύο στοιχεία κρύβονται ερωτήματα, που αρκετές φορές παραμένουν αναπάντητα. Κατά τη διάρκεια της έρευνας δημιουργήθηκαν αρκετοί προβληματισμοί των οποίων η απάντηση δεν είναι πάντα εφικτή. Πράγματι είναι αρκετά δύσκολο, έως και ανέφικτο να αποκωδικοποιήσουμε τα ταφικά έθιμα των διαφόρων περιοχών της Κρήτης κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, αλλά συνάμα να σκιαγραφήσουμε και την κοινωνική δομή αυτών των περιοχών.

Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Κρήτη κατά την ελληνιστική περίοδο. Αυτή την εποχή πολλές ισχυρές κρητικές πόλεις, εκτός από τις σχέσεις που ανέπτυξαν μεταξύ τους, έρχονται σε επαφή με πόλεις της ευρύτερης μεσογειακής λεκάνης, με αφορμή κυρίως τις πολιτικές και οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν. Η ανάπτυξη της ναυτιλίας και του εμπορίου, οι συνεχείς πόλεμοι, η στρατολόγηση Κρητών μισθοφόρων, επηρέασαν έμμεσα και τις ταφικές τελετουργίες που γίνονταν στην Κρήτη αυτή την περίοδο. Πράγματι, όπως θα διαπιστωθεί και στα επόμενα κεφάλαια, σε κάποιες περιοχές της Κρήτης ακολουθούνται ταφικές πρακτικές που ίσως να μην έχουν κρητική καταγωγή.

Μετά την παράθεση των σημαντικότερων γεγονότων που σημειώθηκαν στην Κρήτη και διαμόρφωσαν την πολιτική, οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική της έκφραση, ακολουθεί η εξέταση των αρχαιολογικών καταλοίπων. Έτσι στο δεύτερο κεφάλαιο παρατίθεται η τυπολογία των τάφων από όλα τα ταφικά σύνολα που έχουν ανασκαφεί στην Κρήτη αλλά και η αρχιτεκτονική μορφολογία μεμονωμένων τάφων. Θα γίνει μια συγκριτική μελέτη τόσο μεταξύ των τάφων που ανήκουν στο ίδιο νεκροταφείο όσο και μεταξύ αυτών που ανήκουν σε διαφορετικά σύνολα. Επιπλέον για τα συγκεκριμένα είδη τάφων (λακκοειδείς, κεραμοσκεπείς, κιβωτιόσχημοι, πλακοσκεπείς, λαξευτοί θαλαμοειδείς), θα επιχειρηθεί να εντοπιστούν τα παράλληλά τους σε περιοχές γειτονικές της Κρήτης και σε περιοχές με τις οποίες η τελευταία είχε αναπτύξει εμπορικές, πολιτικές και οικονομικές σχέσεις κατά την ελληνιστική περίοδο. Τέλος γίνεται ακριβής καταμέτρηση, σύμφωνα με τα μέχρι στιγμής ανασκαφικά δεδομένα.

Στο τρίτο κεφάλαιο παρατίθενται τα κτερίσματα που είχαν αποτεθεί μέσα στους τάφους. Αρχικά εξετάζεται το κτερισματικό υλικό που προέρχεται από οργανωμένα νεκροταφεία ή μεμονωμένους τάφους που απαντούν στο νομό Χανίων. Έπειτα του νομού Ρεθύμνου, του νομού Ηρακλείου και τέλος του νομού Λασιθίου. Απαραίτητη κρίθηκε η ομαδοποίησή τους κατά γεωγραφικές περιοχές και ομάδες ευρημάτων, προκειμένου να διευκολυνθεί η έρευνα. Κατηγοριοποιούνται λοιπόν στις ακόλουθες ομάδες: *μαρμάρινα* και *πήλινα αγγεία, ειδώλια, κοσμήματα, μέταλλινα και οστέϊνα αντικείμενα* καθώς και

νομίσματα. Επιπλέον ερευνάται η συχνότητα με την οποία απαντάται κάθε είδος ξεχωριστά στα ταφικά συνόλα, ο τρόπος με τον οποίο αποτίθενται, αλλά και αν προορίζονταν για ενήλικα άνδρα ή γυναίκα ή ακόμα και για παιδί. Ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται σε κάποια ειδώλια που ίσως να απεικονίζουν κάποια θεότητα, σε συγκεκριμένες ομάδες αγγείων (ερυθρόμορφες πελίκες, μαρμάρινα εξάλειπτρα, μυροδοχεία, κ.α.), αλλά και σε προσωπικά αντικείμενα (χρυσά στεφάνια), τα οποία πολύ πιθανόν να είχαν αμιγώς ταφικό χαρακτήρα. Τέλος επιχειρείται μια προσπάθεια αναζήτησης παράλληλων προσφορών σε ταφές εκτός Κρήτης.

Στο τέταρτο κεφάλαιο αναφέρονται οι λιγοστές επιτύμβιες στήλες και επιγραφές που έχουν διασωθεί σε ελάχιστα οργανωμένα ταφικά σύνολα.

Όσον αφορά την ιστορία της έρευνας για τα ταφικά έθιμα στην Κρήτη κατά την ελληνιστική περίοδο, μέχρι στιγμής δεν έχουμε κάποια συνθετική μελέτη, παρά μόνο άρθρα και επιμέρους μελέτες. Ανασκαφικές δημοσιεύσεις και αρκετά άρθρα βρίσκονται σε διάφορα αρχαιολογικά περιοδικά¹, ελληνικά και ξενόγλωσσα, αλλά και σε πρακτικά συνεδρίων². Η παρούσα έρευνα βασίστηκε κατά συνέπεια στην συγκέντρωση και έπειτα στη μελέτη των δημοσιευμένων στοιχείων αλλά και άρθρων, τα οποία σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με τα ταφικά έθιμα διαφόρων περιοχών της Κρήτης. Δυστυχώς πολλές δημοσιεύσεις παραμένουν ελλιπείς, με αποτέλεσμα να καθίσταται ακόμα δυσκολότερη η προσπάθεια προσέγγισης των ταφικών πρακτικών που γίνονταν στις διάφορες περιοχές της Κρήτης.

¹ Βασικές είναι οι πληροφορίες που αντλούμε από τις δημοσιεύσεις ανασκαφών και άρθρων, στα ελληνικά περιοδικά, *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, *Αρχαιολογική Εφημερίς*, *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών*, *Κρητική Εστία*, *Κρητικά Χρονικά*, *Κρητικά Γράμματα*, *Θαλλώ*.

² *Ε' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο*, *ΣΤ' Κρητολογικό Συνέδριο*, *Ζ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο*, *Θ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο*, *Γ' Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική*, *Ε' Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική*, *ΣΤ' Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική*

1. Η ΚΡΗΤΗ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Στο παρόν κεφάλαιο παρουσιάζεται το ιστορικό υπόβαθρο της Κρήτης κατά τους ελληνιστικούς χρόνους. Αρχικά αναφέρονται οι πηγές, φιλολογικές μαρτυρίες και αρχαιολογικά κατάλοιπα και εν συνεχεία εξετάζονται οι παράγοντες που διαμόρφωσαν την ιστορία της κατά την ελληνιστική περίοδο.

1.1. Πηγές

Οι γνώσεις μας για την ιστορία της Κρήτης κατά την ελληνιστική περίοδο, οφείλονται στις αποσπασματικές διασωθείσες φιλολογικές πηγές, αλλά και στα αρχαιολογικά κατάλοιπα που έχουν έρθει στο φως είτε από τυχαίες ανακαλύψεις, είτε από συστηματικές ανασκαφές. Ο αποσπασματικός χαρακτήρας των πηγών δεν μας επιτρέπει να σχηματίσουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα για της ιστορία της Κρήτης σε όλα τα επίπεδα (πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό, θρησκευτικό). Παρόλα αυτά ο συνδυασμός γραπτών πηγών και υλικών καταλοίπων (οικιστικά σύνολα, νεκροπόλεις, επιγραφές, νομίσματα), μας δίνει την δυνατότητα να προσεγγίσουμε τις διάφορες πτυχές της ιστορίας της ελληνιστικής Κρήτης.

1.1.α Φιλολογικές πηγές

Το έργο του Πολύβιου κατέχει ιδιαίτερη θέση στην ελληνιστική ιστοριογραφία της Κρήτης. Μέσα από το έργο του πληροφορούμαστε για τις πολιτικές εξελίξεις που λάμβαναν χώρα στην Κρήτη, που κατείχε τότε σημαντική θέση στις διεθνείς σχέσεις.³ Το έργο του δεν διασώθηκε ακέραιο και αρκετά στοιχεία αντλούμε από τον Ρωμαίο ιστορικό Λίβιο. Από τα συγγράματα του Πυργίωνα⁴ *Κρητικά νόμιμα* και του Ίστρου⁵ *Συναγωγή των κρητικών θυσιών*, τα οποία σώζονται σε μνείες άλλων συγγραφέων, αντλούμε πληροφορίες για τοπωνύμια, θεσμούς και λατρείες. Ανάμεσα στους ελληνιστικούς ιστοριογράφους συγκαταλέγονται, ο Κυδωνιάτης Δωσιάδας⁶ (3^{ος} αι.), του οποίου το έργο *Κρητικά* πραγματεύεται μύθους και θεσμούς, ο Εχεμένης,⁷ ο Λαοσθενίδα,⁸ ο Κνώσιος

³ Χανιώτης, Α., 1987, σελ. 176

⁴ Konrat Ziegler, λήμμα "Pyrgion", *RE XXIV* (47), στ.22

⁵ Burchner, λήμμα "Istron", *RE IX*, (18), στ.2267

⁶ Schxartz, λήμμα "Dosiadas", *RE V2* (10), στ.1596-1597

⁷ Jacoby, λήμμα "Echemenes", *RE V2* (10), στ.1913

⁸ Bux, λήμμα, "Laosthenidas" *RE XII1* (23), στ.760

Πεταλίδας, ο Αντήνωρ και ο Νέαρχος από την Λατώ, ο οποίος ήταν στρατηγός του Αλέξανδρου και κράτησε ημερολόγιο της ναυτικής του επιχείρησης, παρέχοντας αρκετές πληροφορίες για την γεωγραφία και την εθνογραφία των περιοχών που προσέγγισε.⁹ Το έργο του είναι γνωστό από την *Ινδική* του Αρριανού.

Επίσης αυτήν την εποχή καλλιεργείται στην Κρήτη η ποίηση με κυριότερο εκπρόσωπό της τον Ριανό¹⁰ (β' μισό 3^{ου} αι.) από την πόλη Βήνη ή την Κεραία (δυτική Κρήτη). Τα έργα του ήταν κυρίως ιστορικά, διδακτικά και εθνογραφικά έπη ενώ έγραψε και λίγα ερωτικά επιγράμματα. Από τα σημαντικότερα έργα του είναι τα *Μεσσηνιακά*, τα *Αχαικά*, τα *Ηλιακά* και το έπος *Ηρακλείας*. Χαρακτηριστικά όμως είναι αρκετά επιτύμβια επιγράμματα ανώνυμων συγγραφέων (β' μισό 3^{ου} αι.), τα οποία πραγματεύονται ιδιαίτερα θέματα, όπως τον χωρισμό του νεκρού από τους οικείους του, τον πρόωρο θάνατο, τα αριστοκρατικά ιδανικά της κρητικής κοινωνίας και γενικά στοιχεία του κρητικού βίου.¹¹ Επιπλέον έχουν διασωθεί ελάχιστα έργα υμνογράφων και χρησολόγων. Οι πιο γνωστοί είναι ο υμνογράφος Πτολεμαίος (2^{ος} αι.) από την Πολυρρήνια, ο οποίος έγραψε αρεταλογίες για την Ίσιδα και ο χρησολόγος Ιοφών (2^{ος} αι.) από την Κνωσό.¹²

Ιδιαίτερη σημασία έχουν και τα έργα των περιηγητών και γεωγράφων (Στράβων,¹³ Σκύλαξ,¹⁴ Κλαύδιος Πτολεμαίος,¹⁵ Ευστάθιος), τα οποία παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για την τοπογραφία. Ανάμεσα σε αυτά τα έργα περιλαμβάνεται και ο *Σταδιασμός*. Επίσης συγγραφείς εγκυκλοπαιδικών έργων (Αθήναιος,¹⁶ Αιλιανός, Πλούταρχος, Πλίνιος), αναφέρονται σε έθιμα και άλλες δραστηριότητες που γίνονταν στην Κρήτη.¹⁷ Τέλος ο Θεόφραστος με το έργο του *Φυτική ιστορία*, μας δίνει μια εικόνα για την χλωρίδα της Κρήτης.

1.1.β Αρχαιολογικά κατάλοιπα

Αρκετές είναι οι επιγραφές που έχουν βρέθει στην Κρήτη αλλά και σε περιοχές της ανατολικής Μεσογείου που αναφέρονται σε πόλεις της Κρήτης και σε Κρήτες. Πρόκειται κυρίως για διακρατικές συμβάσεις που είχαν συνάψει οι κρητικές πόλεις μεταξύ τους

⁹ Χανιώτης, Α., ό.π., σελ. 281

¹⁰ Aly, λήμμα, "Ριανός" *RE I_{A1}* (48), στ.781-790

¹¹ Χανιώτης, Α., ό.π., σελ. 280

¹² Χανιώτης, Α., ό.π., σελ. 280

¹³ Honigmann, E., λήμμα, "Strabon" *RE IV_{A1}* (54), στ.76-155

¹⁴ Gisinger, F., λήμμα "Skylax" *RE III_A* (52), στ.619-646

¹⁵ Konrat Ziegler, λήμμα "Klaudios Ptolemaios" *RE XXIII* (46), στ.1788-1793

¹⁶ Schwartz, λήμμα "Athenaios" *RE II₂* (4), στ.2024-2025

¹⁷ Χανιώτης, Α., ό.π., σελ. 177

αλλά και με τις ξένες δυνάμεις. Σημαντικός είναι ο αριθμός των ψηφισμάτων, των αναθηματικών επιγραφών, ενώ λιγότερες είναι οι επιτύμβιες επιγραφές. Αναμφίβολα αποτελούν σημαντική μαρτυρία για ποικίλα ιστορικά και πολιτικά γεγονότα, καθώς και για διάφορες πτυχές του δημόσιου και ιδιωτικού βίου.

Επιπλέον τα οικιστικά σύνολα και τα νεκροταφεία, το πλήθος αντικειμένων που βρέθηκαν σε αυτά (κεραμική, ειδώλια, μέταλλα αντικείμενα, νομίσματα κ.ά), διαφωτίζουν ακόμη περισσότερο διάφορες πτυχές της ελληνιστικής ιστορίας της Κρήτης, όπως τις οικονομικές και εμπορικές της δραστηριότητες (εισηγμένα αντικείμενα) αλλά και τις θρησκευτικές αντιλήψεις των κατοίκων της.

1.2 Πολιτική επισκόπηση

Η ελληνιστική περίοδος για την Κρήτη, η οποία αρχίζει με τον θάνατο του Αλεξάνδρου το 323 και τελειώνει με την οριστική κατάληψή της το 67 από τη Ρώμη είναι αρκετά ταραγμένη. Η Κρήτη επανέρχεται στο προσκήνιο του ιστορικού γίνεσθαι, εξαιτίας των σημαντικών αλλαγών, που σημειώνονται σε πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό και πολιτιστικό επίπεδο στον ελληνικό κόσμο. Οι αλλαγές αυτές είχαν βέβαια αντίκτυπο και στη διαμόρφωση της πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας της, αλλά και στην πολιτιστική της έκφραση.

Η ίδρυση των ελληνιστικών βασιλείων και ο κοσμοπολιτισμός του ελληνιστικού κόσμου αποτελούν τους σημαντικότερους παράγοντες αυτών των αλλαγών.¹⁸ Εξίσου όμως καθοριστικές κρίνονται και οι κοινωνικές μεταβολές που παρατηρούνται μέσα στην ίδια την Κρήτη. Επιπλέον δεν θα πρέπει να αγνοήσουμε και την γεωγραφική της θέση, καθώς η Κρήτη βρίσκεται στο σταυροδρόμι των θαλάσσιων δρόμων προς την Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική και ανέκαθεν αποτελούσε τον κόμβο ναυτικών συγκοινωνιών. Η εξέχουσα λοιπόν στρατηγική της θέση δεν μπορούσε να αφήσει ανεπηρέαστους τους διαδόχους του Αλεξάνδρου και κυρίως όσους ανήκαν στη δυναστεία των Πτολεμαίων.

Στο πολιτικό επίπεδο η κλασική πόλη-κράτος παρέμεινε η κυρίαρχη μορφή πολιτικής οργάνωσης. Επιπλέον, εκτός από την *ισοπολιτεία* ανάμεσα σε δύο πόλεις, θεσμοθετήθηκε και η *συμπολιτεία*, η οποία σενέδεε μια ισχυρή πόλη της ενδοχώρας με μια ανεξάρτητη παράκτια πόλη ή με μια εξαρτημένη κοινότητα που διέθετε λιμάνι, ή

¹⁸ Χανιώτης, Α., ό.π. σελ.255

βρισκόταν στη πεδιάδα.¹⁹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η σχέση της Λατούς με την Καμάρα.²⁰

Όσον αφορά το πολίτευμα, διαφαίνονται τάσεις εκδημοκρατισμού²¹, καθώς αυξάνεται και ο ρόλος της συνέλευσης, η οποία συνερχόταν πιο τακτικά και μάλιστα διέθετε ιδιαίτερο γραμματέα που παλαιότερα ήταν περιττός. Επίσης εκλέγονται πολίτες μέσα από την συνέλευση για συγκεκριμένες αποστολές, όπως για την αναγραφή ψηφισμάτων και την εκπροσώπηση της πόλης. Παρόλα αυτά όμως η πολιτική ηγεσία συνέχισε να αποτελεί προνόμιο λίγων ατόμων και την κυριαρχία των αριστοκρατικών γενών δεν μπόρεσε να την τερματίσει ούτε η άνοδος κοινωνικών ομάδων που πλούτιζαν από το εμπόριο, τη βιοτεχνία ή το μισθοφορικό επάγγελμα.²²

Αναφορικά με τη δομή της κοινωνίας δεν σημειώθηκαν ουσιαστικές διαφοροποιήσεις. Το ολιγάριθμο σώμα των πολιτών διαφύλαξε τα κυριαρχικά του δικαιώματα απέναντι στις υπόλοιπες τάξεις, ενώ μεγάλωνε το χάσμα ανάμεσα στα εύπορα και φτωχότερα στρώματα. Διατηρήθηκαν οι πανάρχαιοι θεσμοί των *εταιρειών*,²³ των *συσσιτιών*²⁴ και της *αγέλης*,²⁵ ενώ σε ορισμένες περιοχές, εξαιτίας της ένταξης νέων πολιτών αναδιοργανώθηκαν οι φυλές και υποδιαιρέθηκαν σε *πεντηκοστές*.²⁶ Η δομή της οικογένειας δεν μεταβλήθηκε και η γυναίκα συνέχισε να κατέχει ιδιαίτερη θέση, ελευθερία και περιουσία.²⁷ Πράγματι πολλές γυναίκες μπορούσαν να προσφέρουν ακριβά αφιερώματα ή να εγείρουν πολυτελή ταφικά μνημεία για αγαπημένα πρόσωπα. Αδιάψευστοι μάρτυρες για την εξέχουσα κοινωνική θέση ορισμένων γυναικών αποτελούν τα πλούσια κτερίσματα που συνόδευαν τις γυναικείες ταφές.

Επίσης αυξήθηκε ο αριθμός των ξένων με διαφορετική προέλευση, από απομακρυσμένες περιοχές, στους οποίους παραχωρούνταν συχνότερα το δικαίωμα κατοχής γης και ακόμα και το δικαίωμα του πολίτη.

Σημαντικές αλλαγές σημειώνονται και στον οικονομικό τομέα. Οι νέες διακρατικές σχέσεις, η διεύρυνση των επαφών, η αναβίωση αρχαίων εμπορικών δρόμων προς την Αίγυπτο, την Κύπρο, τη Συρία κ.α, είναι οι λόγοι που βοήθησαν την ανάπτυξη των εμπορικών δραστηριοτήτων και της ναυτιλίας. Επιπρόσθετοι ενδογενείς παράγοντες, όπως το αγροτικό πρόβλημα και η συγκέντρωση πλούτου σε λίγα χέρια, ώθησαν πολλούς

¹⁹ Χανιώτης, Α., ό.π. σελ.255

²⁰ Αποστολάκου, Στ., 1991, σελ. 33

²¹ Χανιώτης, Α., ό.π. σελ.258

²² Χανιώτης, Α., ό.π. σελ.259

²³ Στρατηγάκης, Ι., ό.π. σελ. 344

²⁴ Στρατηγάκης, Ι., ό.π. σελ. 345

²⁵ Στρατηγάκης, Ι., ό.π. σελ. 347

²⁶ Χανιώτης, Α., ό.π. σελ.262

²⁷ Χανιώτης, Α., ό.π. σελ.262

ακτήμονες πολίτες να επιλέξουν το μισθοφορικό επάγγελμα²⁸ και την πειρατεία.²⁹ Η κατοχή γης ήταν προνόμιο των λίγων εύπορων πολιτών, ενώ απαγορευόταν και ο αναδασμός της³⁰. Επίσης οι δασμοί από τα λιμάνια και την ενοικίαση της δημόσιας γης, οι φόροι από τις εξαρτημένες κοινότητες, τα λάφυρα και οι αμοιβές των μισθοφόρων, απέφεραν σημαντικά οικονομικά οφέλη για το δημόσιο ταμείο.³¹

Τέλος και στη θρησκεία παρατηρούνται εξίσου σημαντικές επιρροές. Εκτός από την εισαγωγή νέων λατρειών (κυρίως αιγυπτιακών),³² όπως του Άμμωνα, του Σάραπη και της Ίσιδος, ορατές είναι και οι επιδράσεις και στον τρόπο που συμπεριφέρονται οι Κρήτες απέναντι στους νεκρούς τους. Οι νέες ταφικές πρακτικές που εμφανίζονται κατά την ελληνιστική περίοδο στην Κρήτη, εκτός του ότι πιστοποιούν για ακόμη μια φορά τις έντονες επαφές της με τον έξω κόσμο, διαμορφώνουν συνάμα και το μέρος του πολιτισμού της που σχετίζεται με την αντιμετώπιση των νεκρών.

1.2.α Ενδοκρητικές σχέσεις

Οι σχέσεις που αναπτύχθηκαν ανάμεσα στις κρητικές πόλεις χαρακτηρίζονται από αστάθεια και διαρκή μεταβολή. Η εικόνα των πολεμικών συγκρούσεων μεταξύ των ελληνιστικών βασιλείων μεταφέρθηκε και στην Κρήτη, όπου οι πόλεις για ποικίλους λόγους βρίσκονταν διαρκώς σε εμπόλεμη κατάσταση.

Οι εδαφικές διεκδικήσεις, οι επεκτατικές βλέψεις των πόλεων για να ισχυροποιήσουν την ηγεμονία τους και η επέμβαση των ξένων δυνάμεων, που δημιουργούσαν συνασπισμούς για τα δικά τους συμφέροντα, αποτελούν τους βασικούς λόγους των πολεμικών συγκρούσεων μεταξύ των κρητικών πόλεων³³. Ο πόλεμος αποτελούσε το μέσο για την απόκτηση γης, αλλά και το μέσο των ισχυρών πόλεων για να εδραιώσουν την κυριαρχία τους σε μικρότερες πόλεις³⁴.

Στα μέσα του 3^{ου} αι. διαμορφώνονται στην Κρήτη τρεις τουλάχιστον συμμαχίες κάτω από την ηγεσία των ισχυρών και ανταγωνιζόμενων πόλεων. Οι ισχυρότερες συμμαχίες ήταν της Κνωσού και της Γόρτυνας.³⁵ Η πρώτη περιελάμβανε 19 μέλη και ανάμεσά τους πολλές πόλεις που βρίσκονταν κάτω από την αιγυπτιακή επιρροή (Ιτανο, Ολούντα, Φαλάσαρνα, Ραύκο, Ελεύθερνα). Η δεύτερη είχε τέσσερα μέλη και ήταν

²⁸ Willets R. F., ό.π., σελ.246. Petropoulou A., 1985, σελ. 15-27

²⁹ Willets R. F., ό.π., σελ.245

³⁰ Χανιώτης, Α., ό.π. σελ.265

³¹ Χανιώτης, Α., ό.π. σελ.264

³² Χανιώτης, Α., ό.π. σελ.282-283

³³ Χανιώτης, Α., ό.π. σελ.247

³⁴ Χανιώτης, Α., ό.π. σελ.247

³⁵ Χανιώτης, Α., ό.π. σελ.237

εχθρική προς την Αίγυπτο, καθώς διατηρούσε φιλικές σχέσεις με τους κυριότερους αντιπάλους του Πτολεμαίου Β', την Κυρήνη και την Μακεδονία. Από τις τρεις, ασθενέστερη ήταν η συμμαχία της Φαιστού, καθώς περιελάμβανε μόνο δύο πόλεις, το Μάταλον και την Πολυρρήνια. Έπειτα από λίγα χρόνια η συγκεκριμένη συμμαχία εντάχθηκε στη συμμαχία της Γόρτυνας. Τέλος η Λύττος ακολούθησε ανεξάρτητη πολιτική και συμάχησε με τους Σελευκίδες το 249.³⁶

Ο Λύττιος πόλεμος (221-219) και οι πόλεμοι των συμμάχων της Κνωσού και της Γόρτυνας συγκαταλέγονται στις αναρίθμητες συγκρούσεις που επεκτάθηκαν σε όλη την Κρήτη.³⁷ Όπως μας πληροφορεί ο Πολύβιος ή άρνηση της Λύττου να συμμετάσχει στο Κοινό των Κρηταίων, ήταν η αιτία να ξεσπάσει ο πόλεμος ανάμεσα στην Κνωσό, συμπεριλαμβανομένων και των συμμάχων της και της Λύττου.³⁸ Συχνοί όμως ήταν και οι πόλεμοι μεταξύ των πόλεων της ανατολικής Κρήτης (Ιεράπυτνα, Πραισός, Ίτανος, Λατώ, Ολούς, Λύττος, Δρήρος, Μίλατος), αλλά και της δυτικής (Κυδωνία, Φαλάσαρνα, Απτέρα, Πολυρρήνια) εξαιτίας εδαφικών διακδικήσεων.

Επιπλέον για λόγους στρατηγικούς πολλές ισχυρές πόλεις, προσπάθησαν να υποτάξουν μικρότερες πόλεις, ή τουλάχιστον να τις αποτρέψουν να συμμαχήσουν με τις εχθρικές συμμαχίες. Εξάλλου τιμωρούσαν κάποιον αποστάτη, από την στιγμή που συμβατικές υποχρεώσεις επέβαλλαν τη συμμετοχή σε πολεμικές επιχειρήσεις.³⁹ Επίσης όπως προαναφέρθηκε, η επέμβαση των ξένων δυνάμεων, είχε ως αποτέλεσμα τη σύγκρουση μεταξύ των κρητικών πόλεων, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τον πόλεμο της Λύττου με την Κνωσό, καθώς η Κρήτη βρέθηκε διαιρεμένη ανάμεσα στη συμμαχία των Μακεδόνων και Αχαιών που υποστήριζαν τη Λύττο και στη συμμαχία των Αιτωλών και της Ρόδου που βοηθούσαν την Κνωσό.⁴⁰

Ένας ακόμη λόγος που οδηγούσε τις πόλεις σε εμφύλιες διαμάχες ήταν ο έλεγχος ενός ιερού. Χαρακτηριστική είναι η σύγκρουση ανάμεσα στην Ίτανο και στην Ιεράπυτνα για τον έλεγχο του ιερού του Δικταίου Δία, το οποίο εκτός από το σημαντικότερο κέντρο λατρείας στην ανατολική Κρήτη, αποτελούσε και ισχυρή οικονομική δύναμη, με εκτεταμένα εδάφη, δούλους και κινητή περιουσία.⁴¹

Όσον αφορά τις συνεργασίες ανάμεσα στις κρητικές πόλεις, ήταν σύντομες και διαρκώς διαταράσσονταν ανάλογα με τις διεθνείς και τις εσωτερικές συγκυρίες. Οικονομικοί, πολιτικοί και στρατηγικοί λόγοι δεν επέτρεψαν την μακροχρόνια συμμαχία

³⁶ Χανιώτης, Α., ό.π. σελ.237

³⁷ Willets, R. F., 1955, σελ.236

³⁸ Πολύβιος, IV, 53, 4-5

³⁹ Χανιώτης, Α., ό.π. σελ.248

⁴⁰ Willets R. F., ό.π., σελ.236

⁴¹ Χανιώτης, Α., ό.π. σελ.248

μεταξύ των πόλεων, με αποτέλεσμα πολύ συχνά σύμμαχοι να βρίσκονται μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα στο αντίπαλο στρατόπεδο.

Παρόλα αυτά στα μέσα του 3^{ου} αι. ιδρύθηκε το Κοινόν των Κρηταιέων,⁴² μια ομοσπονδία, η οποία απέβλεπε στην υπεράσπιση των συμφερόντων των πόλεων – κρατών που ανήκαν σε αυτήν, στον τερματισμό των ενδοκρητικών συγκρούσεων, αλλά και στην καλύτερη διευθέτηση των εξωτερικών υποθέσεων της Κρήτης.⁴³ Επιπλέον παραχωρούσε ασυλία σε πόλεις, έστελνε στρατεύματα στους συμμάχους και αναγνώριζε κάποιο άτομο ως πολίτη και πρόξενο των μελών του.⁴⁴ Τα διοικητικά του όργανα ήταν το *συνέδριο*, στο οποίο μετείχαν οι εκπρόσωποι όλων των πόλεων, ο *σύλλογος* που συνερχόταν μια φορά το χρόνο και το *δικαστήριο*.⁴⁵

Για την ίδρυσή του έχουν διατυπωθεί διάφορες εικασίες. Σύμφωνα με τον Πολύβιο ιδρύεται το 221, όταν η Κνωσός και η Γόρτυνα ένωσαν την Κρήτη κάτω από την ηγεμονία τους.⁴⁶ Επιπλέον πιθανή ημερομηνία θεωρείται και το 216, όπου ο Φίλιππος Ε ανακηρύσσεται προστάτης της Κρήτης.⁴⁷ Περισσότερο όμως φαίνεται να ευσταθεί το 250, όπου εντείνεται η αιγυπτιακή επιρροή στην Κρήτη.⁴⁸ Πράγματι οι μεγάλες δυνάμεις και συγκεκριμένα η Αίγυπτος επιθυμούσε την ενοποίηση των κρητικών πόλεων, την εξάλειψη των ενδοκρητικών συγκρούσεων, ώστε το ειρηνικό κλίμα να διευκολύνει τις πολιτικές βλέψεις και τις ήδη προγραμματισμένες στρατιωτικές της επιχειρήσεις.

Εξάλλου πιο κοντά στην υπόθεση ότι το Κοινόν των Κρηταιέων ιδρύθηκε περίπου το 250 μας φέρνουν οι ονομασίες δύο θεσμών του, το *διάγραμμα* και το *κοινοδίκιον*.⁴⁹ Πρόκειται για όρους που χρησιμοποιούνταν στην Αίγυπτο και γενικά στις ελληνιστικές μοναρχίες και πολύ πιθανόν να μην έχουν κρητική καταγωγή. Η λειτουργία αυτής της ομοσπονδίας ήταν αρκετά βραχύχρονη, ενώ επανιδρύθηκε δύο φορές το 216 και το 184 ύστερα από πίεση της Μακεδονίας και της Ρώμης.⁵⁰ Επίσης γνωστή ήταν και η Ομοσπονδία των Ορειών,⁵¹ η οποία περιλάμβανε τις πόλεις που βρίσκονταν νοτιοδυτικά του νομού Χανίων (Λισσός, Υρτακίνα,, Έλυρος, Τάρρα, Συία, Ποικιλάσιον). Ιδρύθηκε στα τέλη του 4^{ου} αι. και μάλιστα οι πόλεις της έκοψαν και κοινό νόμισμα. Το

⁴² Χανιώτης, Α., ό.π. σελ.252-254, Στρατηγάκης, Ι., ό.π., σελ.203-208

⁴³ Willets R. F., ό.π., σελ.234

⁴⁴ Willets R. F., ό.π., σελ.229

⁴⁵ Willets R. F., ό.π., σελ.228-232

⁴⁶ Χανιώτης, Α., ό.π. σελ.252

⁴⁷ Χανιώτης, Α., ό.π. σελ.252

⁴⁸ Χανιώτης, Α., ό.π. σελ.252

⁴⁹ Χανιώτης, Α., ό.π. σελ.253

⁵⁰ Χανιώτης, Α., ό.π. σελ.252

⁵¹ Κινδέλη, Β.,-Τζανακάκη, Κ., 2000, σελ.341

260 σύναψε συμμαχία με τον βασιλιά της Κυρήνης, Μάγα.⁵² Η Ομοσπονδία των Ορείων είχε σύντομη διάρκεια καθώς διαλύθηκε στις αρχές του 2^{ου} αι.⁵³

1.2.β Εξωτερικές σχέσεις

Ιδιαίτερης σημασίας κρίνεται και η εξωτερική πολιτική που ασκούν οι κρητικές πόλεις κατά την ελληνιστική περίοδο. Την συγκεκριμένη εποχή οι εξωτερικές σχέσεις της Κρήτης γίνονται πιο έντονες, εξαιτίας της νέας κατάστασης που διαμορφώνεται μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου. Η ίδρυση των ελληνιστικών δυναστειών και κατ'επέκταση οι σχέσεις που αναπτύχθηκαν μεταξύ αυτών, έμμεσα επηρέασαν και την στάση της Κρήτης απέναντι στις νέες εξελίξεις. Οι συγκρούσεις μεταξύ των νέων δυναστειών και οι ευμετάβλητες σχέσεις τους, αποτελούν τους σημαντικότερους παράγοντες, εξαιτίας των οποίων η Κρήτη εντείνει την εξωτερική της πολιτική.⁵⁴ Χαρακτηριστικές είναι οι συγκρούσεις των Πτολεμαίων με τους Σελευκίδες για τον έλεγχο της Κοίλης Συρίας, αλλά και με τους Αντιγονίδες για την επικράτηση στην ηπειρωτική Ελλάδα και στο Αιγαίο.⁵⁵

Για να γίνει κατανοητό πώς η Κρήτη εμπλέκεται σ'αυτές τις συγκρούσεις και αναγκάζεται να ασκήσει εξωτερική πολιτική θα πρέπει να αντιληφθούμε την ιδιαίτερης σημασίας γεωγραφική της θέση. Αναμφίβολα οποιαδήποτε ελληνιστική δύναμη θα επιθυμούσε να δημιουργήσει σταθερές βάσεις και ένα ανεμπόδιο πέρασμα προκειμένου να διευκολύνει τις πολεμικές της επιχειρήσεις στην ευρύτερη περιοχή της ανατολικής Μεσογείου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Αίγυπτος, η οποία εγκατέστησε φρουρές σε στρατηγικά σημεία του νησιού.⁵⁶ Την ίδια πολιτική ακολούθησε η Σπάρτη και η Ρόδος. Επιπλέον δεν θα πρέπει να παραλείψουμε το γεγονός ότι η Κρήτη αποτελούσε την σημαντικότερη πηγή μισθοφόρων για όλους τους ελληνιστικούς στρατούς.⁵⁷

Επομένως η εξασφάλιση στρατηγικών θέσεων και η στελέχωση των στρατευμάτων με ικανούς πολεμιστές, αποτελούσαν τα βασικά στοιχεία για τα οποία θα έπρεπε να φροντίσουν, οι Πτολεμαίοι, οι Σελευκίδες και οι Αντιγονίδες, προκειμένου να διευκολυνθούν οι στρατιωτικές τους επιχειρήσεις. Η Κρήτη λοιπόν παρείχε και τις θέσεις αλλά συνάμα και το έμπυχο δυναμικό. Αποτέλεσμα αυτών των εξελίξεων ήταν η Κρήτη

⁵² Στρατηγάκης, ό.π., σελ.203

⁵³ Κινδέλη, Β.,-Τζανακάκη, Κ., ό.π., σελ.341

⁵⁴ Εγγλέζου,Μ.,-Μαρκουλάκη,Στ., 1997, σελ.13

⁵⁵ Χανιώτης, Α., ό.π. σελ.242

⁵⁶ Παπαδάκης, Ν, 2000, σελ.188

⁵⁷ Παπαδάκης, Ν., ό.π., σελ.192

να εντείνει τις επαφές της με τις παραπάνω δυνάμεις και εν γένει να συμπορευτεί τις πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές αλλαγές που σημειώνονται αυτή την περίοδο.

Επιπροσθέτως, καθοριστικό παράγοντα στην διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής, αποτέλεσε η προσπάθεια κυρίως των Πτολεμαίων και των Σελευκιδών, να θέσουν υπό τον έλεγχό τους την Κρήτη με την μορφή μιας ομοσπονδίας.⁵⁸ Στόχευαν στην ένωση όλων των κρητικών πόλεων, προκειμένου να αποφύγουν τις μεμονωμένες αντιδράσεις. Πολύ πιθανόν το Κοινόν των Κρηταιέων να δημιουργήθηκε ύστερα από την πίεση των ξένων παραγόντων, οι οποίοι επιθυμούσαν να ελέγχουν την Κρήτη ως μια «πόλη» παρά ως μια περιοχή με πολλές και ανεξάρτητες πόλεις.⁵⁹

Τελος οι ενδοκρητικές συγκρούσεις έμμεσα διαμόρφωσαν την στάση της Κρήτης, όσον αφορά τις επαφές της με τις ξένες δυνάμεις, οι οποίες συνεχώς αναμειγνύονταν και μεσολαβούσαν για την λήξη του πολέμου και την ειρήνευση στο νησί.⁶⁰ Πολλές πόλεις συχνά χρησιμοποιούσαν τις εξωτερικές τους σχέσεις προς όφελός τους, καθώς με αυτό τον τρόπο ενίσχυαν τη θέση τους, επέβαλαν την ηγεμονία τους και επιπλέον εξασφάλιζαν απασχόληση για τους πολεμιστές τους στους ξένους στρατούς.

Η Κρήτη λοιπόν συνεχίζει τις επαφές της με τις προϋπάρχουσες δυνάμεις, όπως τη Σπάρτη, την Αθήνα και τη Ρόδο, ενώ εγκαινιάζει την νέα εξωτερική πολιτική της με τις ανερχόμενες δυνάμεις, όπως την Αίγυπτο, τη Συρία, τη Μακεδονία, τη Ρώμη, αλλά και με άλλες πόλεις της Μ.Ασίας (Μίλητο, Μύλασα) και της Βορείου Αφρικής (Κυρήνη).

Πρέπει να επισημανθεί ότι η επιρροή των ξένων δυνάμεων εναλλασσόταν συχνά, ανάλογα με τις συγκυρίες, τα δυναστικά προβλήματα στις μοναρχίες ή την μεταβολή των συνασπισμών. Η νέα πολιτική κατάσταση άλλαξε και τις επαφές της Κρήτης. Πλέον οι σχέσεις της με τις παλαιές δυνάμεις της Αθήνας και της Σπάρτης έχουν ατονήσει.⁶¹

Η Σπάρτη, η οποία διατηρούσε από παράδοση φιλικές σχέσεις με την Κρήτη λόγω της κοινής δωρικής καταγωγής εντείνει τις σχέσεις της με την Κρήτη λίγο πριν τον Χρεμωνίδειο πόλεμο (267-261) και στις αρχές του 2^{ου} αι. όταν ο Νάβις⁶² κατείχε μέχρι το 195 ορισμένες πόλεις. Η Σπάρτη όμως αρχίζει να χάνει την επιρροή της στη Κρήτη μετά τις ήττες του Νάβιδος από τη Ρώμη.⁶³ Κυρίως ασκούσε επιρροή στη δυτική Κρήτη και συγκεκριμένα στις πόλεις Πολυρρήνια, Φαλάσαρνα και Απτέρα.⁶⁴

⁵⁸ Χανιώτης, Α., 1987, σελ.242

⁵⁹ Χανιώτης, Α., ό.π., σελ.242

⁶⁰ Χανιώτης, Α., ό.π., σελ.242

⁶¹ Χανιώτης, Α., ό.π. σελ. 242-243

⁶² Ehrenberg V., λήμμα "Nabis", *RE XVI*₂ (32), στ.1471-1482

⁶³ Στρατηγάκης, Ι., 1967, σελ.254-255

⁶⁴ Στρατηγάκης, Ι., ό.π., σελ.175

Επίσης και η επιρροή της Αθήνας ακολούθησε την ίδια πορεία με αυτή της Σπάρτης. Οι σχέσεις Αθήνας-Κρήτης ήταν κυρίως οικονομικές, καθώς αρκετοί Κρήτες εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα και καθ'όλη την διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων συντελούνταν εμπορικές συναλλαγές και στην κρητική νομισματοκοπία το αιγυπτιακό μέτρο αντικαταστάθηκε από το αττικό.⁶⁵

Περισσότερο έντονες ήταν οι σχέσεις που είχαν αναπτυχθεί ανάμεσα στην Κρήτη και την Αίγυπτο. Η Αίγυπτος με άριστη διπλωματία επεδίωκε στην ανάπτυξη φιλικών σχέσεων, προκειμένου να ικανοποιήσει τους απώτερους σκοπούς της. Στόχος της δεν ήταν να καταλάβει την Κρήτη, αλλά να χρησιμοποιήσει το έδαφος της και το στρατιωτικό δυναμικό της.⁶⁶ Με αυτό τον τρόπο θα διευκόλυνε τις στρατιωτικές της επιχειρήσεις σε περιοχές της ανατολικής Μεσογείου.

Αιγυπτιακές φρουρές εγκαθίστανται στο ανατολικό άκρο της Κρήτης, στην Ίτανο αλλά και στο δυτικό, στη Φαλάσαρνα. Από την Ίτανο θα είχε την δυνατότητα να ελέγχει τις περιοχές που ήταν ανατολικά της Κρήτης, ενώ από τη Φαλάσαρνα, διευκολύνονταν η πρόσβασή της προς την Πελοπόννησο, όπου διατηρούσε σχέσεις με την Σπάρτη και την Αχαϊκή Συμπολιτεία.⁶⁷

Η εγκατάσταση της αιγυπτιακής φρουράς στην Ίτανο τοποθετείται χρονικά στα τέλη του 4^{ου} αι. επί Πτολεμαίου Α' του Σωτήρος⁶⁸ (283-246). Πολεμικά γεγονότα, όπως η απελευθέρωση των Κυκλάδων (308), η ήττα του Πτολεμαίου στην Κύπρο (306) και η πολιορκία της Ρόδου (305), αποτελούν τους λόγους της εγκατάστασης αυτής της φρουράς.⁶⁹ Επί Πτολεμαίου Β' του Φιλάδελφου⁷⁰ εντείνονται οι σχέσεις μεταξύ Κρήτης και Αιγύπτου με αφορμή τον Χρεμωνίδειο πόλεμο (267-261), όπου στις συμμαχικές δυνάμεις Αθηναίων και Σπαρτιατών προστέθηκαν οι δυνάμεις του Πτολεμαίου Β' στη σύγκρουση με τον Αντίγονο Γονατά της Μακεδονίας.⁷¹

Επί Πτολεμαίου Γ' του Ευεργέτη⁷² (246-221), η αιγυπτιακή επιρροή γίνεται ακόμη πιο έντονη και οι σχέσεις βρίσκονται σε επίπεδο υψηλό. Μάλιστα σε τιμητικό ψήφισμα της πόλης αποφασίζεται να ιδρυθεί «ιαρόν τέμενος» και να αφιερωθεί στο βασιλιά και στην βασίλισσα Βερενίκη.⁷³ Επιπλέον αποφασίζεται και η τέλεση αγώνων δρόμου και

⁶⁵ Χανιώτης, Α., ό.π., σελ.243

⁶⁶ Παπαδάκης, Ν., ό.π., σελ. 188

⁶⁷ Παπαδάκης, Ν., ό.π., σελ. 188

⁶⁸ Konrat Ziegler, λήμμα "Ptolemaios I.Soter" *RE XXIII* (46), στ.1603-1645

⁶⁹ Παπαδάκης, Ν., ό.π., σελ. 188

⁷⁰ Konrat Ziegler, λήμμα "Ptolemaios II Philadelphos" *RE XXIII* (46), στ.1645-1666

⁷¹ Παπαδάκης, Ν., ό.π., σελ. 189

⁷² Konrat Ziegler, λήμμα "Ptolemaios III Euergetes" *RE XXIII* (46), στ. 1667-1678

⁷³ Milchhofer, λήμμα "Berenike" *RE III*, (5),στ.283-286

θυσίας κατά την ετήσια εορτή των γενεθλίων.⁷⁴ Παρατηρείται λοιπόν πολιτική προσπάθεια της Αιγύπτου να διατηρήσει τους δεσμούς με την περιοχή της Ιτάνου.

Την ίδια πολιτική ακολούθησαν και οι επόμενοι βασιλείς, ο Πτολεμαίος Δ' ο Φιλοπάτωρ⁷⁵ καθώς και ο Πτολεμαίος Ε' του Επιφανούς.⁷⁶ Την περίοδο της βασιλείας του τελευταίου, αποφασίζεται η απομάκρυνση της αιγυπτιακής φρουράς από την Ίτανο, καθώς οι προσπάθειές του να υπερασπιστεί τις αιγυπτιακές κτήσεις από τους Σελευκίδες (Αντίοχο Α') και τους Μακεδόνες βασιλείς, γίνεται η αιτία να ατονήσει το ενδιαφέρον του για την Κρήτη.⁷⁷

Εξίσου σημαντικές ήταν και οι σχέσεις που ανέπτυξαν οι Σελευκίδες με τις κρητικές πόλεις. Επί Αντιόχου Α' (324-261) συνάπτεται συμμαχία της Συρίας με την Λύττο, η οποία ανανεώθηκε το 249 υπό την ηγεμονία του του Αντιόχου Β'.⁷⁸ Επιπλέον και ο βασιλιάς της Κυρηναϊκής Μάγας σύναψε συμμαχία με τη Γόρτυνα. Και οι δύο παραπάνω συμμαχίες έγιναν προκειμένου να αντιμετωπιστεί ο Πτολεμαίος Β'.⁷⁹

Οι σχέσεις της Ρόδου και της Κρήτης ήταν ασταθείς και ευμετάβλητες. Αρχικά η Ρόδος διατηρούσε φιλικές σχέσεις με πόλεις της Κρήτης και κυρίως με την Κνωσό, την οποία υποστήριξε στον πόλεμο της Λύττου. Οι σχέσεις αυτές άρχισαν σταδιακά να διαταράσσονται εξαιτίας της αύξησης των πειρατικών επιδρομών της Κρήτης, γεγονός που είχε ως απόρροια τους δύο κρητικούς πολέμους (205-201, 155-153). Επιπλέον η Ρόδος προκειμένου να αντιμετωπίσει την κρητική πειρατεία σύναψε συμμαχία με την Ιεράπυτνα, τη Λατώ και τον Ολούντα εξασφαλίζοντας προσωρινά βάσεις, λιμάνια καθώς και στρατιωτικό δυναμικό.⁸⁰

Επίσης οι Κρήτες μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου συνέχισαν τις επαφές με τη Μακεδονία. Πολλοί Μακεδόνες βασιλείς σύναψαν συμμαχίες με κρητικές πόλεις, όπως ο Δημήτριος Β' ο Αιτωλικός, ο οποίος σύναψε συμμαχία με την Γόρτυνα, ο Αντίγονος ο Δώσων με την Ιεράπυτνα και Ελεύθερνα και ο Φίλιππος Ε' με την Πολυρρήνια και Λάππα.⁸¹

Από τις αρχές του 2^{ου} αι. προστίθεται και η επιρροή της Ρώμης. Αυτήν την εποχή η Ρώμη αποτελεί ανερχόμενη δύναμη και γίνεται ο ρυθμιστής των πραγμάτων στην ανατολική Μεσόγειο. Ο στόχος της δεν ήταν διαφορετικός από αυτών των προηγούμενων δυνάμεων. Αναμφίβολα η έκρυθμη κατάσταση στην Κρήτη λόγω των

⁷⁴ Παπαδάκης, Ν., ό.π., σελ. 190

⁷⁵ Konrat Ziegler, λήμμα "Ptolemaios IV. Philopator" *RE XXIII* (46), στ. 1678-1691

⁷⁶ Konrat Ziegler, λήμμα "Ptolemaios V. Eiphanes" *RE XXIII* (46), στ. 1691-1702

⁷⁷ Παπαδάκης, Ν., ό.π., σελ. 191

⁷⁸ Στρατηγάκης, Ι., ό.π., σελ.172

⁷⁹ Χανιώτης, Α., ό.π. σελ.237

⁸⁰ Χανιώτης, Α., ό.π. σελ.244

⁸¹ Στρατηγάκης, Ι., ό.π., σελ.168

ενδοκρητικών συγκρούσεων αποσυντόνιζε σε μεγάλο βαθμό τις πολιτικές της κινήσεις. Οι στόχοι της λοιπόν περιορίζονται στον τερματισμό των εμφύλιων διαμαχών, στον προσεταιρισμό συμμάχων, αλλά και στην καταπολέμηση των πειρατών που απειλούσαν τους εμπόρους της.⁸² Οι παραπάνω στόχοι επιτεύχθηκαν με τις στρατιωτικές επιτυχίες της Ρώμης και των συμμάχων της εναντίον του Φιλίππου (197), του Νάβιδος (195 και 192) και του Αντιόχου (189) και με την οριστική κατάκτηση της Κρήτης το 67 από τον στρατηγό Κόϊντο Καικίλιο Μέτελλο,⁸³ ο οποίος κατόρθωσε να καταλάβει το σύνολο της Κρήτης, κερδίζοντας μάλιστα την προσωνυμία «Κρητικός»⁸⁴

⁸² Sanders, I., 1982, σελ.3

⁸³ Elvers K.-L., λήμμα “Caecilius”, αρ. I 23, (C. Metellus Creticus, Q.), *DNP* 2, στ. 888

⁸⁴ Sanders, I., ό.π., σελ.4

2. ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΑΦΩΝ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Στην Κρήτη κατά τους ελληνιστικούς χρόνους η τυπολογία των τάφων παρουσιάζει μια ιδιαίτερη πολυμορφία τόσο μεταξύ των τάφων που ανήκουν σε ένα συγκεκριμένο νεκροταφείο, όσο και μεταξύ των τάφων που ανήκουν σε διαφορετικά ταφικά σύνολα. Οι πιο χαρακτηριστικοί τύποι τάφων είναι οι απλοί λακκοειδείς, οι λαξευτοί με έναν ή περισσότερους θαλάμους, οι κιβωτιόσχημοι, οι κτιστοί πλακοσκεπείς και οι κεραμοσκεπείς καλυβίτες. Διαφορές όμως έχουν και οι τάφοι του ίδιου τύπου όσον αφορά το υλικό που είναι κατασκευασμένοι, τις διαστάσεις τους, αλλά και επιμέρους παρεμβάσεις που έχουν υποστεί προκειμένου να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των ταφικών πρακτικών.

Σκοπός λοιπόν του συγκεκριμένου κεφαλαίου είναι να παρουσιάσει λεπτομερώς τη μορφολογία των τάφων που βρίσκονται σε περιοχές της Κρήτης. Αναμφίβολα η συγκεκριμένη εξέταση σε συνδυασμό με τη μελέτη του κτερισματικού υλικού και του ιστορικού υποβάθρου αυτών των περιοχών, θα δώσει απαντήσεις σε ερωτήματα που αφορούν τις ταφικές πρακτικές και τελετουργίες που πραγματοποιούνταν στην Κρήτη κατά την ελληνιστική περίοδο.

2.1 Λακκοειδής

Ο πιο συνηθισμένος τύπος τάφου είναι ο *απλός λακκοειδής (εικ.1,2)*.⁸⁵ Οι περισσότεροι από αυτούς είναι ορθογώνια ορύγματα στο χώμα, *(εικ.3,4)* ενώ οι υπόλοιποι είναι λαξευμένοι στο φυσικό βράχο (κούσκουρας). Παρατηρούμε λοιπόν ότι η μορφολογία του απλού λακκοειδούς παρουσιάζει διαφορές, όσον αφορά το μέρος, που έχει επιλεγεί για την κατασκευή του. Κυρίως ήταν καλυμμένοι με χώμα ή άμμο, με πήλινες πλάκες ή πλακοειδείς λίθους⁸⁶, με ημίεργες πέτρες και κεραμίδες⁸⁷ και σπάνια με σπασμένους οξυπύθμενους αμφορείς.⁸⁸ Σε όλες τις περιπτώσεις ως δάπεδο του τάφου χρησίμευε ο μαλακός φυσικός βράχος *(εικ.5)*.⁸⁹ Σε πολλούς από αυτούς βρέθηκε στο εσωτερικό ένας πλακοειδής λίθος, ο οποίος χρησίμευε για τη στήριξη του κεφαλιού.⁹⁰ Αξιοσημείωτες είναι οι περιπτώσεις τάφων, των οποίων τα τοιχώματα είναι επιχρισμένα

⁸⁵ Πωλογιώργη, Μ., 1985, σελ., 164

⁸⁶ Δαβάρας, Κ., 1967, σελ.497-498, Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., 1981, σελ.404

⁸⁷ Πωλογιώργη, Μ., 1983, σελ. 359

⁸⁸ Ντινιού-Κινδέλη Β., 1991, σελ.411

⁸⁹ Γκαλανάκη, Κ., 2001, σελ.12

⁹⁰ Γκαλανάκη, Κ., ό.π, σελ.12

με παχύ ασβεστοκονίαμα, ενώ σε κάποιους άλλους είναι απλώς λειασμένα.⁹¹ Όσον αφορά τις διαστάσεις τους υπάρχει ποικιλία, τόσο μεταξύ αυτών που ανήκουν σε ένα συγκεκριμένο ταφικό σύνολο, όσο και μεταξύ αυτών που βρίσκονται σε διαφορετικά νεκροταφεία. Εξάλλου οι διαστάσεις τους καθορίζονται και από την ηλικία του νεκρού, αν πρόκειται δηλαδή για ενήλικα ή παιδιά. Επίσης, ο προσανατολισμός τους είναι διαφορετικός. Συνήθως οι ταφές ακολουθούσαν την κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Ο λακκοειδής ήταν σε χρήση σε όλη τη διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου.

Συνολικά έχουν ερευνηθεί περίπου 196 τάφοι αυτού του τύπου, ο οποίος, όπως προαναφέρθηκε παρουσιάζει διάφορες παραλλαγές. Οι περισσότεροι από αυτούς τους τάφους τοποθετούνται σε διάφορα ταφικά σύνολα της Κρήτης (Κυδωνία, Απτέρα, Σφακάκι, Ανώπολη Σφακίων, Αξός, Κνωσός, Χερσόνησος, Καμηλάρι, Μάταλα, Άγιος Νικόλαος, Σχίσμα Ελούντας). Δεν θα πρέπει να παραλείψουμε, όμως, και τους μεμονωμένους τάφους, τους οποίους συναντάμε στην ευρύτερη περιοχή της Φαιστού (Λαγόλιο, Πόροι, Αη-Γιάννη, Ασκίδια, Σεράγια, κ.α).

Στην νεκρόπολη της αρχαίας Κυδωνίας, ο αριθμός των λακκοειδών τάφων (0,55-2,26X 0,70-1,80X 0,60-0,80μ.) είναι αρκετά μικρός, καθώς δεν ξεπερνά τους 15. Όλοι είναι λαξευμένοι στο μαργαϊκό ασβεστόλιθο και καλύπτονται με αργούς και ημίεργους λίθους, με κεραμίδες και σε μία περίπτωση με σπασμένους οξυπύθμενους αμφορείς. Ο προσανατολισμός τους είναι κυρίως από τα ανατολικά προς τα δυτικά, ενώ λίγοι είναι αυτοί που ακολουθούν την κατεύθυνση από τα βορειοανατολικά προς τα νοτιοδυτικά. Όλοι περιέχουν έναν νεκρό. Οι τάφοι χρονολογούνται στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ.⁹²

Στο νεκροταφείο της Απτέρας αποκαλύφθηκαν 34 λακκοειδείς τάφοι (1-2,35X 0,40-0,60X 0,15-0,70μ.) όλοι λαξευμένοι στο φυσικό πέτρωμα. Οι περισσότεροι καλύπτονταν με πλακοειδείς λίθους ή κεραμίδες και είχαν διαφορετικό προσανατολισμό. Όλοι περιείχαν ένα νεκρό και χρονολογούνται στα τέλη του 4^{ου} αι.π.Χ.⁹³ Στις θέσεις Τειχίο και Μεγάλος Τράφος, στους ΝΔ πρόποδες της ακρόπολης της αρχαίας πόλης Αξού αποκαλύφθηκε τμήμα από ένα εκτεταμένο νεκροταφείο από την αρχαϊκή εποχή έως και την περίοδο της ρωμαϊοκρατίας. Ερευνήθηκαν συνολικά 82 τάφοι των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, απ' τους οποίους οι 64 αποτελούσαν απλές ταφές σε φυσικές κοιλότητες του βράχου. Συχνές ήταν οι περιπτώσεις τοποθέτησης έως και 3 νεκρών στην

⁹¹ Νινιού-Κινδέλη, Β., 1991, σελ.411

⁹² Για τους λακκοειδείς τάφους της αρχαίας Κυδωνίας βλ. Νινιού- Κινδέλη, Β., 1988, σελ. 547, 1990, σελ.441, 1991, σελ. 411, Πωλογιώργη, Μ., 1983, σελ. 359-360 Δροσινού, Π.,-Νινιού-Κινδέλη, Β.,1992, σελ.574, Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., 1995, σελ.729-730

⁹³ Για τους λακκοειδείς τάφους της Απτέρας βλ. Ανδρεαδάκη- Βλαζάκη,Μ., 1988,σελ.549-551, Νινιού-Κινδέλη,Β., 1990, σελ.443, 1997, σελ. 1017-1019, Πλάτων,Ν.,1958, σελ.469, Αλεξίου,Στ., 1963, σελ.393

ίδια κοιλότητα του βράχου, αλλεπάλληλα, αλλά με διαφορετικό προσανατολισμό.⁹⁴ Επιπλέον από την Ανόπολη Σφακίων, στην θέση Λημνιά, όπου τοποθετείται το νεκροταφείο της αρχαίας πόλης αποκαλύφθηκαν λακκοειδείς τάφοι καλυμμένοι με ημίεργους λίθους.⁹⁵ Επίσης λακκοειδείς τάφους έχουμε από το Σφακάκι και τον Εσταυρωμένο.⁹⁶

Αρκετοί προέρχονται από το ελληνιστικό νεκροταφείο της Κνωσού και της Χερσονήσου.⁹⁷ Στην τελευταία περιοχή έχουν ερευνηθεί 44 απλοί λακκοειδείς τάφοι (3^{ος}-2^{ος} αι.π.Χ.) και όλοι τους παρουσιάζουν αρχιτεκτονική ομοιομορφία. Οι τάφοι αποτελούνταν από ένα βαθύ όρυγμα στο φυσικό βράχο, διαστάσεων 2,50X 0,50μ. Ήταν καλυμμένοι κυρίως με χώμα ή άμμο και σε ορισμένες περιπτώσεις με πήλινες πλάκες ή πλακοειδείς λίθους. Σε όλες τις περιπτώσεις, ως δάπεδο του τάφου χρησίμευε ο μαλακός φυσικός βράχος. Κάθε τάφος περιείχε ένα νεκρό, το κεφάλι του οποίου στηριζόταν σε έναν πλακοειδή λίθο⁹⁸. Παρόμοιοι είναι οι ορθογώνιοι λακκοειδείς τάφοι (διαστ. κατά μέσον όρο 1,80X0,50μ.) που ανήκουν σε δύο διαφορετικά ταφικά σύνολα στην ευρύτερη περιοχή της Κνωσού.

Στη θέση Γυσάδες έχουν μελετηθεί 10 ορθογώνιοι λακκοειδείς (3^{ος}-2^{ος} αι. π.Χ.), οι οποίοι διαφοροποιούνται ως προς τους αντίστοιχους από την Χερσόνησο, στο ότι ήταν λαξευμένοι πάνω από ΥΜΠΒ θαλαμοειδείς τάφους και όχι στον φυσικό κούσκουρα⁹⁹. Οι υπόλοιποι 53 τάφοι από την Κνωσό (Αμπελόκηποι-Βενιζέλειο Νοσοκομείο)¹⁰⁰ ακολουθούν την ίδια μορφολογία με εκείνων της Χερσονήσου. Επιπλέον από την περιοχή των Ματάλων έχουν επισημανθεί 14 περιπτώσεις τάφων που είναι απλοί ορθογώνιοι επιμήκεις λάκκοι διαφόρων διαστάσεων, λαξευμένοι στα σχεδόν ισοπεδωμένα δάπεδα των διαδρόμων μεταξύ των θαλαμοειδών των κατώτερων κυρίως σειρών¹⁰¹.

Στο ελληνιστικό νεκροταφείο του Αγίου Νικολάου στην περιοχή Σταυρός (αρχαία Λατώ) έχουν ερευνηθεί 66 τάφοι από τους οποίους οι 25 είναι απλοί λακκοειδείς (0,90-1,97X0,45-0,85).¹⁰² Είναι ορύγματα σχεδόν ορθογώνια στο χώμα με την διαφορά ότι η δυτική τους πλευρά έχει διαμορφωθεί κατάλληλα για την τοποθέτηση μεγάλων αγγείων

⁹⁴ Παωλογιώργη, Μ., 1983, σελ. 359 Μεταξά-Προκοπίου, Ν., 1991, σελ. 431-433

⁹⁵ Νινιού-Κινδελή, Β., 1991, σελ. 411

⁹⁶ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., 1981, σελ. 404

⁹⁷ Γκαλανάκη, Κ., 1991, σελ. 396-402 και 1994, σελ. 699-700, Χατζή-Βαλλιάνου, Δ., 1989, σελ. 525-530 και 1990, σελ. 409-415

⁹⁸ Γκαλανάκη, Κ., 2001, σελ. 12,

⁹⁹ Γραμματικάκη, Ε., 2001, σελ. 26

¹⁰⁰ Γραμματικάκη, Ε., 1991, σελ. 391-392 και 1996, σελ. 624-630

¹⁰¹ Χατζή-Βαλλιάνου, Δ., 1995, σελ. 1022-1023

¹⁰² Αποστολάκου, Στ., 1988, σελ. 563-566, 1989, σελ. 461-463, 1990, σελ. 452-453, 1995, σελ. 34

(αμφορείς-οινοχόες). Πιο συγκεκριμένα παρατηρείται μια στρογγυλή ή ελλειψοειδής διαπλάτυνση στη δυτική τους άκρη. Οι περισσότεροι τάφοι δεν είχαν επενδυθεί, εκτός από 2 περιπτώσεις όπου έχει τοποθετηθεί ημικυκλικά στη δυτική και σε τμήμα της νότιας πλευράς μια σειρά λίθων¹⁰³. Επίσης ένας ακόμη λακκοειδής τάφος έχει εντοπιστεί στο νεκροταφείο της Ελούντας (Σχίσμα Ελούντας) χωρίς να παρουσιάζει διαφορές από τον κλασικό τύπο ενός λακκοειδούς τάφου. Τέλος, αρκετοί λακκοειδείς προέρχονται και από άλλες θέσεις της ευρύτερης περιοχής της Φαιστού (Καμηλάρι, θέση Ασκίδια και Πόροι, θέση Αη-Γιάννης).¹⁰⁴

2.2 Κιβωτιόσχημος

Ένας άλλος τύπος τάφου που απαντάται σε αρκετά ταφικά σύνολα της Κρήτης, είναι ο **κτιστός κιβωτιόσχημος (εικ.10)**. Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι είναι ορθογώνια ορύγματα στο χώμα, των οποίων οι πλευρές είχαν επενδυθεί με λεπτές όρθιες πλάκες και καλύπτονταν με όμοιες, λίγο όμως μεγαλύτερες **(εικ.11,12)**. Επιπλέον υπήρχαν και λίγοι κιβωτιόσχημοι που ήταν **λαξευμένοι** στο φυσικό πέτρωμα. Ο αριθμός των καλυπτήριων πλακών κυμαίνεται από τρεις έως έξι. Συνήθως τοποθετούσαν δύο ή τρεις πλάκες στη μακριά πλευρά και μία στη στενή. Σύμφωνα με τα δημοσιευμένα στοιχεία, ο επιβεβαιωμένος κιβωτιόσχημος ανέρχονται στους 155. Σίγουρα ο αριθμός τους είναι μεγαλύτερος, αλλά δεν μπορούμε να τους υπολογίσουμε επακριβώς, καθώς τα ανασκαφικά ευρήματα δεν είναι επαρκώς δημοσιευμένα.

Δύο παραλλαγές του απλού κτιστού κιβωτιόσχημου είναι ο **διπλός κιβωτιόσχημος** (τέλη 4^{ου}-αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.) και ο **διώροφος** (3^{ος} αι. π.Χ.). Οι διπλοί απαντώνται στην Κυδωνία **(εικ.13)**¹⁰⁵ και ο διώροφος στις περιοχές του νομού Χανίων, Κολένη Καμάρα¹⁰⁶ και Ρόκκα.¹⁰⁷ Ο τελευταίος έχει λαξευτεί στον μαργαϊκό ασβεστόλιθο και καλύπτεται με έξι εργασμένες κουσκουρόπετρες. Στον ψηλότερο όροφο βρέθηκαν 8 κρανία από τα οποία τα 5 ήταν συγκεντρωμένα στην ανατολική πλευρά και τα υπόλοιπα 3 στην δυτική. Δύο μεγάλες κεραμίδες χώριζαν τον πρώτο από τον δεύτερο, η μία από τις οποίες έφερε εγχάρακτη διακόσμηση.

¹⁰³ Αποστολάκου, Στ., 1988, σελ.563-566, 1989, σελ.461-463, 1990, σελ.452-453, 1995, σελ.34

¹⁰⁴ Χατζή-Βαλλιάνου, Δ., 1987, 538-542 και 1989, 429-436

¹⁰⁵ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., 1997, σελ.1015-1016, Δροσίνου, Π., 1997, σελ.1017

¹⁰⁶ Δροσινού, Π., 1988, σελ.553-554

¹⁰⁷ Πλάτων, Ν., 1960, σελ.273

Απο το κλασικό-ελληνιστικό νεκροταφείο της πόλης των Χανίων (αρχαία Κυδωνία) αποκαλύφθηκαν περίπου 35 κτιστοί κιβωτιόσχημοι (2X0,70X0,75μ.).¹⁰⁸ Οι συγκεκριμένοι τάφοι έχουν κατασκευαστεί από ισομεγέθεις πώρινες πλάκες, αδρά κατεργασμένες, πάχους 0,18-0,20μ. από δύο σε κάθε μακριά πλευρά, μία σε κάθε στενή και τρεις ως τέσσερις για την κάλυψη. Εσωτερικά ήταν επιχρισμένες με ασβεστοκονίαμα λευκού χρώματος, λεπτό χωρίς γραπτή ή άλλη διακόσμηση. Σε ορισμένους τάφους οι πλάκες των στενών πλευρών έφεραν εγκοπές ώστε να θηλυκώνουν σε αυτές οι πλάκες των μακρών τοιχωμάτων. Σε όλες τις περιπτώσεις ως δάπεδο του τάφου χρησίμευε ο φυσικός μαλακός βράχος με μια λεπτή στρώση άμμου, πάνω στην οποία είχαν αποτεθεί οι νεκροί. Ο προσανατολισμός τους είναι διάφορος και όλοι χρονολογούνται στα τέλη του 4^{ου} αι.π.Χ.

Αρκετοί κιβωτιόσχημοι (περίπου 50) απαντώνται και στη νεκρόπολη της Ελεύθερας (**εικ.14**), οι οποίοι χρονολογούνται τον 3^ο αι. π.Χ.¹⁰⁹ Πιο συγκεκριμένα στη θέση 'Μνήματα', στο ύψωμα του λόφου στα δυτικά του ελληνιστικού οικισμού Νησί εντοπίζεται το νεκροταφείο, του οποίου η χρήση ξεκινά από τα τέλη του 4^{ου} ή τις αρχές του 3^{ου} αι.π.Χ. και προχωρεί ως την υστεροελληνιστική περίοδο. Παρατηρούνται συστάδες από λαξευμένους στο ασβεστολιθικό πέτρωμα τάφους σχήματος ορθογώνιου παραλληλεπίπεδου, που το μήκος τους μετρά 1,70-2,00μ., ενώ το πλάτος τους κυμαίνεται από 0,40 έως 0,60μ. Υπάρχουν ωστόσο και μικρότεροι κάτω του ενός μέτρου σε μήκος και πλάτος 0,30-0,40μ., οι οποίοι να προορίζονται πιθανόν για τα παιδιά. Οι περισσότεροι διαθέτουν μια εγκοπή, βάθους περίπου 0,10μ. και πλάτους περίπου 0,15μ., στην ακμή του περιχειλώματος για να συγκρατηθεί εκεί μία ή περισσότερες καλυπτήριες πλάκες, όπως φανερώνει το μοναδικό διατηρημένο παράδειγμα σε έναν από αυτούς τους τάφους.¹¹⁰ Οι καλυπτήριες θα μπορούσαν να είναι αμφικλινείς, σαμαρωτές ή και οριζόντιες και θα μπορούσαν να εξέχουν από το περιχίλωμα, ώστε η μετακίνησή τους να καθίσταται εύκολη σε περίπτωση προσθήκης της σωρού περισσότερων νεκρών.¹¹¹ Ο προσανατολισμός των ταφών είναι κυρίως από τα ανατολικά προς τα δυτικά ενώ σε έντεκα περιπτώσεις ακολουθούν την φορά από τα βόρεια προς τα νότια.¹¹²

Επιπλέον στον Εσταυρωμένο έχουν αποκαλυφθεί 72 κιβωτιόσχημοι τάφοι (1,80X0,60X0,40) του 3^{ου} αι.π.Χ, με προσανατολισμό από τα βορειοδυτικά προς τα

¹⁰⁸ Για τους κιβωτιόσχημους της αρχαίας Κυδωνίας βλ. Ανδρεαδάκη- Βλαζάκη, Μ., 1987, σελ. 557, 1988, σελ. 279, 1992, σελ. 575, 1995, σελ. 731-732, 1997, σελ. 1015-1016, Νινιού-Κινδελή, Β., 1988, σελ. 545-549, Πωλογιώργη, Μ., 1983, σελ. 359-360, , Δαβάρας, Κ., 1967, σελ. 497-498, Δροσινού, Π., 1992, σελ. 574-575, 1997, σελ. 1016-1017, Μαρκουλάκη, Στ., 1997, σελ. 1016

¹⁰⁹ Καπαξής, Θ., 1994-1996, σελ. 286

¹¹⁰ Σταμπολίδης, Ν., 2004, σελ. 138-139

¹¹¹ Σταμπολίδης, Ν., 2004, σελ. 138-139

¹¹² Kalpaxis, N., -Tsatsaki, N., 2000, σελ. 118

νοτιοανατολικά. Δεν γνωρίζουμε όμως πόσοι από τους παραπάνω είναι ελληνιστικοί και πόσοι ρωμαϊκοί. Στις μακριές πλευρές τους υπήρχε περιχέλιωμα, όπου ακουμπούσαν οι καλυπτήριες πλάκες. Στο εσωτερικό πολλών βρέθηκε και λαξευτό προσκεφάλι.¹¹³

Λιγότεροι έχουν εντοπιστεί στο νεκροταφείο της Φαλάσαρνας (**εικ.15**),¹¹⁴ στο Σταυρό (1), στην Ελούντα (8), στη Χερσονήσου¹¹⁵(2), στη Γόρτυνα (2) και στην Έλυρο.¹¹⁶ Η ουσιαστική διαφορά τους είναι το υλικό από το οποίο είναι κατασκευασμένοι. Ο τάφος στο Σταυρό έχει σε κάθε μακριά πλευρά τρεις μεγάλες κάθετες αμμουδόπετρες, ενώ στις στενές πλευρές έχει τοποθετηθεί από μία. Ο τάφος καλύπτεται από πλάκες του ίδιου υλικού. Την ίδια εικόνα παρουσιάζουν και οι τάφοι στην Ελούντα, καθώς χρησιμοποιούνται τρεις αμμουδόπετρες για κάθε μακριά πλευρά και μία για κάθε στενή. Σε έναν μόνο τάφο μια μονοκόμματη πλάκα αμμουδόπετρας χρησιμοποιείται για δάπεδο. Οι διαστάσεις τους έχουν κατά μέσον όρο 1,80 μ. μήκος και 0,70μ. πλάτος.

Στη Χερσονήσο οι κιβωτιόσχημοι τάφοι είναι κτιστοί με ορθογώνιους κυβόλιθους σε δύο σειρές με καλυπτήριες πλάκες. Στον έναν από τους δύο τάφους στην νότια πλευρά του, στο ύψος της κεφαλής διαμορφωνόταν σφηνοειδής εσοχή, καταλληλη για την απόθεση αγγείων. Το μήκος των τάφων έφτανε τα 2,20μ. ενώ το πλάτος τους τα 0,70μ.

2.3 Κτιστός πλακοσκεπής

Λιγότερο διαδεδομένος σε σύγκριση με τους προηγούμενους τύπους τάφων είναι ο **κτιστός πλακοσκεπής**. Οι τάφοι αυτοί ήταν κατασκευασμένοι με μία έως δύο σειρές λίθων και μεγάλες καλυπτήριες πλάκες. Οι πλάκες αυτές κάλυπταν το σώμα του νεκρού. Συνολικά έχουν μελετηθεί 15 κτιστοί πλακοσκεπείς που προέρχονται από διαφορετικά ταφικά σύνολα. Χαρακτηριστικό των περισσότερων είναι ότι για την κατασκευή τους χρησιμοποιείται ο αργός λίθος και πόρινο οικοδομικό υλικό. Μόνο σε μια περίπτωση έχει χρησιμοποιηθεί και μάρμαρο, σε έναν κτιστό τάφο από τη Γόρτυνα¹¹⁷. Από την ίδια περιοχή προέρχονται και οι περισσότεροι τάφοι αυτού του τύπου (7). Οι υπόλοιποι εντοπίστηκαν στο νεκροταφείο του Σταυρού (1), της Ελούντας (3), των Ματάλων (2) και στους Πόρους της Φαιστού (2). Όλοι σχεδόν εκτός από έναν παρουσιάζουν τα βασικά χαρακτηριστικά ενός κτιστού τάφου. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί ο τάφος από τη Γόρτυνα.

¹¹³ Τσιποπούλου, Μ., 1983, σελ.368-369

¹¹⁴ Νινιού-Κινδέλη, Β., 1981, σελ.401

¹¹⁵ Ρεθεμιωτάκης, Γ., 1999, σελ. 267-269

¹¹⁶ Παπαποστόλου, Ι., 1975, σελ.347

¹¹⁷ Καρέτσου, Α., ό.π., σελ.890

Αυτός αποτελείται από μικρό δρόμο, μήκους 1,40μ., και ορθογώνιο θάλαμο (2.40X2μ.), με προσανατολισμό από Β-N (εικ.9). Ο τάφος είναι κτισμένος από πωρόλιθο και μάρμαρο. Το δάπεδο του θαλάμου βρίσκεται χαμηλότερα κατά 0.75μ. από την επιφάνεια του δρόμου. Η μικρή θύρα που οδηγεί στο θάλαμο βρέθηκε φραγμένη με πλάκα από γυψόλιθο. Το εσωτερικό του τάφου ήταν ιδιαίτερα επιμελημένης κατασκευής, με την επένδυση των πλευρών του από μεγάλες ορθογώνιες πλάκες γυψόλιθου. Κατά μήκος της βόρειας πλευράς του τάφου υπάρχει κτιστή κόγχη, που αποτελείται από μια μονολιθική πλάκα, πλ.0.70μ., η οποία στηρίζεται πάνω σε δύο μικρότερες εγκάρσια τοποθετημένες στις στενές πλευρές της.

2.4 Λαξευτός θαλαμοειδής

Ένας ιδιαίτερος τύπος τάφου που απαντάται κυρίως στην περιοχή της Φαιστού και των Ματάλων είναι ο *λαξευτός* με έναν ή περισσότερους θαλάμους. Έχουν ανασκαφεί περίπου 100 λαξευτοί θαλαμοειδείς τάφοι, από τους οποίους οι περισσότεροι βρίσκονται στην περιοχή των Ματάλων¹¹⁸ και της Φαιστού (5).¹¹⁹ Οι συγκεκριμένοι τάφοι είναι υπέργειοι και έχουν από έναν έως τέσσερις πλευρικούς θαλάμους. Αντίθετα με αυτούς, οι λαξευτοί τάφοι στην Κυδωνία (7)¹²⁰ στην Πολυρρήνια (1)¹²¹ και στην Ρόκκα (1)¹²² είναι υπόγειοι και έχουν περισσότερους πλευρικούς θαλάμους.

Όσον αφορά τους τάφους του Φαλαγκαρίου, όλοι βρίσκονται σε μια σειρά, σε ύψος 20 περίπου μ. από το χαμηλότερο σημείο της κοιλάδας, με την είσοδο στη δυτική πλευρά (εικ.16,17,18). Το πέτρωμα, ασβεστολιθική μάργα διακρινόμενη σε επάλληλες οριζόντιες στρώσεις διαφορετικής σύστασης, σκληρότητας και χρώματος, είναι αρκετά σαθρό. Μόνο σε 3 τάφους διατηρείται κατά το μεγαλύτερο μέρος η οροφή, ενώ στους άλλους έχει πέσει, όπως και το μεγαλύτερο μέρος των εισόδων. Όλοι οι τάφοι αποτελούνται από ένα θάλαμο, περίπου ομοίων διαστάσεων (4μ.Χ 4 ή 3,5μ.), κάτοψης ορθογώνιας, εκτός του τελευταίου προς νότο που είναι ελλειψοειδής και πολύ μικρότερος (2.20X 1μ.). Οι οροφές πολύ πιθανόν να είχαν θολωτή ή καμαρωτή διαμόρφωση σε μεγαλύτερο ύψος 2.90-3.30μ.¹²³

Οι τρεις από τους καλύτερα σωζόμενους θαλάμους μας δίνουν εντυπωσιακά στοιχεία για την εσωτερική διαμόρφωσή τους. Και οι τρεις τάφοι διατηρούν τις κόγχες που

¹¹⁸ Χατζή-Βαλλιάνου, Δ., 1987, 538-542 και 1989, 429-436, 1995, 1022-1023

¹¹⁹ Χατζή-Βαλλιάνου, Δ., , 1995, 1007-1012

¹²⁰ Πωλογιώργη, Μ., 1983, σελ.359

¹²¹ Μαρκουλάκη, Στ., 1987, σελ.563

¹²² Δροσινού, Π., 2000, σελ.37-42

¹²³ Χατζή-Βαλλιάνου, Δ., 1987, σελ.538-542 και 1989, σελ. 429-436

βρίσκονται στην απέναντι πλευρά από την είσοδο. Οι κόγχες, που είναι σχεδόν τετράγωνα εσοχές έχουν διαφορετικό αριθμό σε κάθε τάφο (εικ.19). Ο θάλαμος III έχει μόνο μία κόγχη, σε αντίθεση με τους θαλάμους II και V, όπου έχουν 2 κόγχες εκατέρωθεν πεσσού. Μάλιστα ο τελευταίος έχει διπλές κόγχες σε δύο επάλληλα επίπεδα.

Εξίσου ενδιαφέρουσα είναι η διαμόρφωση των δαπέδων τους (εικ.20). Στο μέσο των θαλάμων υπάρχει λαξευτή κυκλική τράπεζα διαμέτρου 0,70-1,10μ. λιγότερο ή περισσότερο υπερυψωμένη από το δάπεδο. Περιμετρικά γύρω από την τράπεζα είχε διαμορφωθεί, λαξευμένο στο ίδιο περίπου ύψος μ' αυτή, περιμετρικό θρανίο-κλίνη, σχεδόν κυκλικό στους τάφους II και V, έτσι ώστε μεταξύ τους να μένει μόνο ένας κυκλικός διάδρομος βαθύτερος, σαν αύλακας (εικ.21,22). Στον τάφο III το πολύ χαμηλό θρανίο, στην απέναντι από την είσοδο πλευρά είναι επιστρωμένο με πλάκες μέτριου μεγέθους. Αυτό που έχει προκαλέσει εντύπωση είναι τα ίχνη πυράς που βρέθηκαν στην επιφάνεια της τράπεζας αλλά και στο θρανίο του τάφου V.

Τέλος οι είσοδοι και τα δάπεδα όλων των τάφων βρίσκονται σχεδόν στο ίδιο επίπεδο. Όλοι οι τάφοι είχαν σχετικά στενή την είσοδο (εικ.23,24) και κλεισμένη με φράγμα, κτισμένο με μικρού μεγέθους πέτρες και πηλοκονίαμα, σωζόμενο σε μικρό ύψος. Στην είσοδο των τάφων III και V δημιουργείται βαθμίδα προς το εσωτερικό. Δυτικά, μπροστά από τους τάφους, διακρίνεται μια ενιαία διαμόρφωση του εδάφους, ένα επίπεδο λαξευμένο στον βράχο, με κλιμακωτή πρόσβαση προς αυτούς, όπου αυτό απαιτείται. Εξωτερικά από τις εισόδους των τάφων και μεταξύ τους έχουν αποκαλυφθεί κτιστά θρανία και ορθογώνιες κτιστές τράπεζες, ενώ βόρεια από την είσοδο του τάφου I έχει παρατηρηθεί εκτεταμένη πυρά. Όσον αφορά τους άλλους δύο θαλάμους, ο τάφος I, πρόκειται για έναν μικρό ελλειψοειδή θάλαμο, ενώ ο τάφος IV, εκτός από το πλακόστρωτο δάπεδο δεν διατηρεί τίποτα λόγω της κακής μεταχείρισης που είχε υποστεί από τους λαθρανασκαφείς.

Στην περιοχή των Ματάλων έχουν καταμετρηθεί 85 λαξευτοί τάφοι, οι οποίοι αποτελούνται συνήθως, από ένα θάλαμο, εκτός από ορισμένες περιπτώσεις(12 συνολικά), που έχουν επισημανθεί περισσότεροι μικροί πλευρικοί θάλαμοι(1-4), κυρίως στις χαμηλότερες σειρές.¹²⁴

Οι θάλαμοι είναι ορθογώνιας περίπου κάτοψης, διαφόρων διαστάσεων, με επίπεδες ή ελαφρώς κυρτές οροφές. Κύριο χαρακτηριστικό των θαλάμων είναι τα λαξευτά αρκοσόλια στις πλευρές τους, που ποικίλουν σε αριθμό, από 2-3 έως 7, ανάλογα με το μέγεθος και την εσωτερική διαμόρφωση του θαλάμου και οι λαξευτές κλίνες που σχεδόν

¹²⁴ Χατζή-Βαλλιάνου, Δ., 1987, σελ.538-542 και 1989, σελ. 429-436

κατά κανόνα αντιστοιχούν στα αρκυσόλια. Οι κλίνες είναι άλλοτε απλές σαν θρανία, άλλοτε έχουν λαξευτά προσκεφάλαια. Σε αρκετές περιπτώσεις υπάρχουν μικρές κόγχες ορθογώνιες μέσα στα αρκυσόλια και τουλάχιστον σε μια περίπτωση ψευδοπαράθυρα στο ενδιάμεσο των θαλάμων τοίχωμα. Επιπλέον σε πολλούς τάφους διακρίνονται σε ορισμένα δάπεδα οι λάκκοι, γεγονός που αποδεικνύει την οικονομία στην εκμετάλλευση και διαμόρφωση του εσωτερικού χώρου, προκειμένου να χωρέσουν περισσότεροι νεκροί.¹²⁵ Οι πολυπληθείς και αλλεπάλληλες ταφές είναι ένα φαινόμενο που απαντάται στην ανατολική Κρήτη, κυρίως στην Κνωσό, στη Γόρτυνα, στον Αη-Γιάννη Φαιστού και στους Βώρους, στους ρωμαϊκούς και ιδιαίτερα στους πρώιμους χριστιανικούς χρόνους.¹²⁶

Στη δυτική Κρήτη (Χανιά, συνοικία Άγιος Ιωάννης και περιοχή Δικαστηρίων) παρατηρείται μια παραλλαγή του λαξευτού τάφου, που είναι αρκετά εντυπωσιακή, τόσο για το μέγεθος, όσο και για την αρχιτεκτονική της. Ο συγκεκριμένος τύπος εντοπίζεται στο νεκροταφείο της αρχαίας Κυδωνίας και της Πολυρρήνιας (**εικ.25**). Συνολικά έχουν αποκαλυφθεί επτά λαξευτοί τάφοι, διασπαρμένοι σε διαφορετικά σημεία του νοτιοανατολικού νεκροταφείου και ανήκουν όλοι στον ίδιο τύπο *υπόγειου* τάφου με στενόμακρο διάδρομο, στις πλευρές του οποίου διανοίγονται οι θάλαμοι ενταφιασμού (**εικ.26,27,28**).¹²⁷ Κάθε τάφος έχει και διαφορετικό αριθμό θαλάμων (ο αριθμός των θαλάμων κυμαίνεται από 7 έως 13). Πολλοί θάλαμοι είχαν επίχρισμα από ασβεστοκονίαμα και ήταν συνήθως καμαροσκέπαστοι. Ο λάκκος για την απόθεση του νεκρού σε κάθε θάλαμο είχε κτιστό θρανίο στη μία μόνο πλευρά, τη βορειοανατολική. Επιπλέον οι ταφικοί θάλαμοι σε έναν τάφο δεν ήταν όλοι όμοιοι μεταξύ τους, καθώς οι περισσότεροι συνήθως είχαν λάκκο με καλυπτήριες πλάκες, ενώ οι υπόλοιποι σχηματίζονταν σαν θήκες με αρκυσόλια (**εικ.29,30,31**).

Ο τάφος, όμως, που ξεχωρίζει για την αρχιτεκτονική του, είναι αυτός που βρέθηκε στο οικόπεδο Ε.Μαθιουλάκη (**εικ.32**).¹²⁸ Ο τάφος ολόκληρος είναι λαξευμένος στο μαλακό υποκίτρινο βράχο. Στην υπόγεια είσοδο (**εικ.33**) οδηγεί καταφερής, βαθμιδωτός δρόμος με 15 πολύ πρόχειρα λαξευμένα σκαλοπάτια. Οι πλευρές του είναι κάθετες με επιφάνεια τραχιά, χωρίς κανένα επίχρισμα. Έχει μήκος 5,80μ. πλάτος 1μ. και βάθος, από την κορυφή του λαξευμένου βράχου μέχρι την τελευταία βαθμίδα, μπροστά στη είσοδο, 2,40μ. Η είσοδος είναι λιτή, οι παραστάδες ακουμπούν στις παρειές του λαξέυματος και η θύρα που έφραζε την είσοδο είναι μονολιθική τετράπλευρη.

¹²⁵ Χατζή-Βαλλιάνου, Δ., 1987, σελ.538-542 και 1989, σελ. 429-436

¹²⁶ Χατζή-Βαλλιάνου, Δ., 1987, σελ.538-542 και 1989, σελ. 429-436

¹²⁷ Παολογιώργη, Μ., 1983, σελ.359

¹²⁸ Μαρκουλάκη, Σ.,- Νινιού-Κινδέλη, Β., 1982, σελ.15-27

Εσωτερικά του τάφου ένας μακρόστενος, παραλληλόγραμμος διάδρομος, κατά την διεύθυνση του δρόμου(Α.-Δ.), αποτελεί τον κεντρικό άξονα περιμετρικά και κάθετα στον οποίο έχουν λαξευτοί εννέα ταφικοί θάλαμοι (loculi), κατά παράταξη. Η οροφή του διαδρόμου σχηματίζει ελαφριά καμάρα, ενώ τα τοιχώματα του διαδρόμου είναι κάθετα και σχηματίζουν ορθές γωνίες. Όλες οι εσωτερικές επιφάνειες (εκτός από το δάπεδο) είναι καλυμμένες με δύο αλληπάλληλες στρώσεις επιχρισμάτων που διαφέρουν χρωματικά και ποσοτικά. Η κάτω στρώση, που είναι σε άμεση επαφή με το βράχο, έχει ωχροκάστανο χρώμα, που οφείλεται στη μεγαλύτερη περιεκτικότητα του κονιάματος σε ακάθαρτη άμμο. Η επιφανειακή στρώση είναι λεπτότερη, από υπόλευκο καθαρό ασβεστοκονίαμα. Οι θύρες των ταφικών θαλάμων (τέσσερις σε κάθε μακριά πλευρά και μία στη στενή), βρέθηκαν όλες κλεισμένες με μονολιθικές τετράπλευρες πλάκες από ψαμμίτη και ήταν σφραγισμένες με χοντρό κονίαμα. Στο εσωτερικό των ταφικών θαλάμων υπάρχει θρανίο που περιτρέχει τις τρεις πλευρές και ο λάκκος (όρυγμα στο βράχο), όπου τοποθετούνταν οι σωροί. Οι νεκροί δεν καλύπτονταν εκτός από μερικές περιπτώσεις, κατά τις οποίες τους στέγαζαν με χοντρές λίθινες πλάκες. Οι μακριές πλευρές των θαλάμων συγκλίνουν προς τα πάνω και η οροφή είναι συνήθως καμαρωτή, αλλά και σαμαρωτή. Οι θάλαμοι είναι ιδιαίτερα επιμελημένοι και καλύπτονται από κονίαμα.

Γενικά τα κλασικίζοντα αρχιτεκτονικά στοιχεία του τάφου του οικοπέδου Μαθιουλάκη, η χρήση της καμάρας στις οροφές, η χρήση κονιάματος στο σφράγισμα των εισόδων βρίσκουν τα παράλληλά τους κυρίως στις νεκροπόλεις του Sciatbi και του Mustafa Pasha¹²⁹ (εικ.34). Επιπλέον όμοιοι τάφοι αυτού του τύπου αφθονούν και σε άλλες μεγάλες νεκροπόλεις της Αλεξάνδρειας, του Φαγιούμ και της Χάντρα.¹³⁰ Κοινό επίσης στοιχείο μεταξύ του τάφου των Χανίων και των αιγυπτιακών είναι η αναγραφή των ονομάτων των νεκρών πάνω στις θύρες των θαλάμων.¹³¹ Σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη των ερευνητών, ο τύπος του «loculus tomb» κατάγεται από τη Φοινίκη.¹³² Ο τύπος αυτός υιοθετήθηκε από τους Έλληνες στην Αλεξάνδρεια και ήταν σε χρήση σε όλη την πτολεμαϊκή περίοδο.¹³³ Παραδείγματα έχουμε από ελληνιστικά ταφικά μνημεία στην Κυρηναϊκή¹³⁴ ενώ ακριβέστερα παράλληλα των ελληνιστικών τάφων των

¹²⁹ Adriani, A., 1936, σελ.28

¹³⁰ Noshy, I., 1937, σελ.21 κ.ε.

¹³¹ Breccia, *Sciatbi*, πιν.8

¹³² Perrot-Chipiez, 1914, σελ.148, Μαρκουλάκη, Στ.,- Νινιού-Κινδέλη, Β., 1982, σελ.26

¹³³ Μαρκουλάκη, Στ.,- Νινιού-Κινδέλη, Β., ό.π., σελ.27, Noshy, I., ό.π., σελ.21-22

¹³⁴ Cassels, J., 1955, σελ.9-22

Χανίων βρίσκονται στην Κύπρο.¹³⁵ Επιπλέον παραλλαγή του τάφου των Χανίων αποτελεί ίσως ο λαξευτός τάφος από τη Φυλακωπή της Μήλου.¹³⁶ Η ουσιαστική διαφορά έγκειται στη διάταξη των ταφικών θαλάμων, καθώς στο παράδειγμα της Μήλου οι ταφικοί θάλαμοι έχουν λαξευτεί παράλληλα προς τον άξονα των διαδρόμων. Τέλος, ομοιότητες όσον αφορά την διάταξη των πλευρικών θαλάμων εντοπίζονται στους τάφους της Αλίφειρας¹³⁷ στην Αρκαδία, καθώς και στο υπόγειο του κτιστού τάφου του Χαρμύλου στην Κω.¹³⁸

2.5 Κεραμοσκεπής καλυβίτης

Ένας άλλος τύπος τάφου είναι ο *κεραμοσκεπής καλυβίτης* (εικ.6,7). Οι κεραμοσκεπείς τάφοι ανήκουν στο συνηθισμένο τύπο με κεράμους στρωτήρες κορινθιακού τύπου ελαφρά κυρτές για τις μακριές πλευρές, με τέτοιο τρόπο ώστε να συγκλίνουν προς τα πάνω και να εφάπτονται στο ανώτερο άκρο και για τις στενές πλευρές κεραμίδες ορθογώνιες, όρθια τοποθετημένες. Οι κεραμίδες στις περισσότερες περιπτώσεις, κάλυπταν ολόκληρο το νεκρό, ενώ υπάρχουν και περιπτώσεις που στέγαζαν μόνο το πάνω μέρος του σώματος ως το ύψος της λεκάνης. Επιπλέον οι κεραμίδες κάλυπταν και το δάπεδο του τάφου όπως συμβαίνει στο παράδειγμα από τη Γόρτυνα.¹³⁹ Ο κεραμοσκεπής καλυβίτης ήταν σε χρήση σε όλη την διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου.

Παρόλο που δεν γνωρίζουμε τον ακριβή αριθμό τους, σύμφωνα με τα δημοσιευμένα στοιχεία οι επιβεβαιωμένοι κεραμοσκεπείς καλυβίτες, από τους οποίους οι περισσότεροι αποτελούν μέρος ταφικών συνόλων είναι 103. Σπάνιες είναι οι περιπτώσεις που να έχουν αποκαλυφθεί μεμονωμένοι. Από τους 103 οι 35 βρίσκονται στην νεκρόπολη της αρχαίας Κυδωνίας.¹⁴⁰ Όλοι χρονολογούνται από τα τέλη του 4^{ου} έως τις αρχές του 3^{ου} αι π.Χ. Ο προσανατολισμός τους είναι κυρίως από τα νοτιοανατολικά προς τα βορειοδυτικά, εκτός από λίγες εξαιρέσεις, στις οποίες η ταφή ακολουθεί την φορά από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Επιπλέον ορισμένοι τάφοι περιέχουν περισσότερες από μια ταφές.¹⁴¹ Από το νεκροταφείο της Απτέρας έχουμε 3, ενώ 1 έχει εντοπιστεί και στην περιοχή Ρόκκα.

¹³⁵ SCE IV, 3 σελ.22, εικ.17/3, Gardner, E.A.,-Hogarth D.G., 1888 σελ. 266-271, εικ.2, Michaelidou-Nicolaou, 1968, σελ.76 κ.ε., Karageorgis, V., 1973, σελ.203, πιν. XXXIII

¹³⁶ Δημακόπουλος, Ιορδ., 1970, σελ.434-438

¹³⁷ Ορλάνδος, Α., 1967-68, σελ. 203 κ.ε., εικ.142-143

¹³⁸ Schatzmann, P., 1934, σελ.114, εικ. 2 και σελ.121, εικ.8

¹³⁹ Καρέτσου, Α., 1973-4, σελ.889

¹⁴⁰ Για τους κεραμοσκεπείς της αρχαίας Κυδωνίας βλ. Νινιού-Κινδέλη, Β., 1988, σελ. 545-549, 1989, σελ.451, 1990, σελ.440-441, Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., 1992, σελ.575-576 1995, σελ.730 1997, σελ.1015-1016,

¹⁴¹ Νινιού-Κινδέλη, Β., 1988, σελ. 545-549

Στο Σφακάκι Παγκαλοχωρίου έχουν αποκαλυφθεί 16 κεραμοσκεπείς (1,40-2,40X 0,36-0,90μ.), χωρίς όμως να έχουμε ακριβείς ενδείξεις για το αριθμό που ανήκει στην ελληνιστική περίοδο. Όσοι όμως εντάσσονται σε αυτή τη περίοδο χρονολογούνται στον 3^ο αι.π.Χ.¹⁴² Όλοι έχουν τον ίδιο προσανατολισμό από ανατολικά προς τα δυτικά. Απο το νεκροταφείο του Εσταυρωμένου έχουμε έναν κεραμοσκεπή του 3^{ου} αι.π.Χ. Εξίσου σημαντικός είναι ο αριθμός των κεραμοσκεπών τάφων που απαντώνται στην περιοχή του Αγίου Νικολάου και συγκεκριμένα στο νεκροταφείο του Σταυρού¹⁴³ και της Ελούντας.¹⁴⁴

Στη νεκρόπολη του Σταυρού έχουν ερευνηθεί 27 κεραμοσκεπείς καλυβίτες (**εικ.8**), οι οποίοι χρονολογούνται κυρίως στα τέλη του 2^{ου} αι.π.Χ. Οι διαστάσεις των τάφων από το νεκροταφείο του Σταυρού παρουσιάζουν κάποια σταθερότητα καθώς οι περισσότεροι έχουν μήκος 1,90μ. και πλάτος περίπου 0,60-0,70μ. Σίγουρα δεν λείπουν και οι περιπτώσεις μικρών τάφων (1,10-0,70μ.). Αντίθετα με τους μεγάλους τάφους που υπάρχουν στον Σταυρό, στη νεκρόπολη της Ελούντας (17 τάφοι, τέλη 2^{ου} αι. π.Χ.) υπερτερούν οι τάφοι μικρού μεγέθους. Οι περισσότεροι από αυτούς δεν ξεπερνούν σε μήκος τα 0,70μ., ενώ το πλάτος τους φτάνει μέχρι τα 0,40μ.

Τέλος κεραμοσκεπείς καλυβίτες απαντώνται και σε άλλα σημαντικά νεκροταφεία της Κρήτης, αλλά περιορισμένοι σε αριθμό. Στην Αζό έχουν καταμετρηθεί 16 τάφοι του 3^{ου} αι.π.Χ.,¹⁴⁵ 1 στην Χερσόνησο, 2 στη Γόρτυνα,¹⁴⁶ ενώ δεν έχουμε ακιβή αριθμό από το νεκροταφείο των Ματάλων.

2.6 Ταφικό οικοδόμημα

Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί ένα ελληνιστικό ταφικό οικοδόμημα και μια αξιόλογη συστάδα από ποικίλους τύπους τάφων (κιβωτιόσχημους, κεραμοσκεπείς), από την περιοχή της Γόρτυνας των τελευταίων ελληνιστικών και πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων (**εικ.35**).¹⁴⁷

Το ταφικό οικοδόμημα αποτελείται από ένα ορθογώνιο δωμάτιο (6.60X5.20) και δύο ημικυκλικές κτιστές κόγχες που βρίσκονται στα νότια και βόρεια του δωματίου σε ίση σχεδόν απόσταση από αυτό. Το δωμάτιο έχει προσανατολισμό από Δ.-Α. Στο εσωτερικό

¹⁴² Παπαδοπούλου, Ε., 1997, σελ. 1034-1035

¹⁴³ Αποστολάκου, Στ., 1988, σελ.563-566, 1989, σελ.461-463, 1990, σελ.452-453, 1995, σελ.34

¹⁴⁴ Αποστολάκου, Στ., 1988, σελ.563-566, 1989, σελ.461-463, 1990, σελ.452-453, 1995, σελ.34

¹⁴⁵ Πωλογιώργη, Μ., 1983, σελ.359

¹⁴⁶ Καρέτσου, Α., 1973-4, σελ.889

¹⁴⁷ Καρέτσου, Α., 1973-4, σελ.889

του βρέθηκε ο πυθμένας μιας πάρινης σαρκοφάγου μηκ. 1.80, πλ. 0,50μ., που είχε στερεωθεί στις τρεις πλευρές πάνω σε τοιχάρια. Οι κόγχες βρέθηκαν κενές από ταφές. Δωμάτιο και κόγχες βρίσκονται σ'επαφή με μακρύ ασβεστόκτιστο τοίχο αργολιθοδομής (συνολικό μήκος 28.80, πλ.0.60, υψ.0.50μ.). Ένας όμοιος παράλληλος τοίχος βρίσκεται προς δυτικά του πρώτου και σε απόσταση 4.10μ. Κάτω από το πάτωμα του δωματίου βρέθηκαν δύο κατεστραμμένοι κεραμοσκεπείς τάφοι, ενώ ένας όμοιος τρίτος τάφος βρέθηκε εξωτερικά του ανατολικού τοίχου του ίδιου δωματίου.

2.7 Εγχυτρισμός

Ο βασικός τρόπος ταφής των νεκρών ήταν ο ενταφιασμός μέσα σε ποικίλους τύπους τάφων. Ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις *εγχυτρισμού*. Στο νεκροταφείο της αρχαίας Κυδωνίας, έχουμε οκτώ περιπτώσεις εγχυτρισμού (**εικ.36**) Σε έξι από αυτές είχαν χρησιμοποιηθεί αμφορείς και οι ταφές ήταν ακτέριστες.¹⁴⁸ Επιπλέον ο εγχυτρισμός είχε γίνει σε πίθο, διαστ.2,50X1,60μ., με τονισμένο λαιμό και απλή ανάγλυφη διακόσμηση. Πέτρες σφράγιζαν το χείλος και στο εσωτερικό αποκαλύφθηκε καλοδιατηρημένη, ακτέριστη ταφή σε ύπτια θέση, πάνω σε στρώση από άμμο.¹⁴⁹ Επίσης για εγχυτρισμό μικρού παιδιού είχε χρησιμοποιηθεί πήλινο σκεύος, πολύ πιθανόν κυψέλη.¹⁵⁰

Στις Βουκολιές Κισάμου απαντώνται δύο ακόμη περιπτώσεις εγχυτρισμού. Συγκεκριμένα στη θέση Ρέντα στην Κάτω Κεφάλια Βουκολιών περισυλλέχθηκε ταφικός πίθος (1,20X0,40μ.) που είχε υποστεί μεγάλη καταστροφή. Ήταν τοποθετημένος σε πλάγια θέση και το εσωτερικό του ήταν αναμοχλευμένο. Ο σκελετός δεν σωζόταν εκτός από τμήμα του κρανίου, το οποίο μας δείχνει ότι πρόκειται για παιδική ταφή. Είναι οξυπύθμενος και στη βάση φέρει ανάγλυφη ταινία διακοσμημένη με κυμάτιο. Στο εσωτερικό του βρέθηκε λαιμός και χείλος ληκυθίου.¹⁵¹ Στην ίδια περιοχή εντοπίστηκε ταφικός πίθος (1,40X0,80μ.), σπασμένος σε πολλά τμήματα. Στο εσωτερικό του σωζόταν ο σκελετός ενός νεκρού. Στην επίπεδη βάση του έφερε ανάγλυφη ταινία διακοσμημένη με κυμάτιο. Η ταφή ήταν κτερισμένη, καθώς στο εσωτερικό του βρέθηκαν τμήματα του σώματος από μελαμβαφή ληκύθιο και βάση από δεύτερο ληκύθιο.¹⁵² Στο Θέατρο της Χερσονήσου εντοπίστηκε ταφικός πίθος, σπασμένος σε κομμάτια μέσα σε στρώμα

¹⁴⁸ Ντινού-Κινδέλη, Β., 1990, σελ.441, Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ.,1997, σελ.1015

¹⁴⁹ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., 1995, σελ.730

¹⁵⁰ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ.,1997, σελ.1014

¹⁵¹ Δροσινού, Π., 1990, σελ.442

¹⁵² Δροσινού, Π., 1994, σελ. 722

σκληρού ερυθρωπού χώματος χωρίς όστρακα. Ελάχιστα λείψανα οστών βρέθηκαν στο εσωτερικό του, ενώ η ταφή συνοδευόταν με υστεροκλασική λήκυθο με παράσταση Αμαζονομαχίας και γυάλινο μυροδοχείο.¹⁵³ Επιπλέον από την Αξό έχουμε ακόμη μια περίπτωση εγχυτρισμού, τοποθετημένου μέσα σε βραχοσχισμή. Το αγγείο, του οποίου σώζεται το κάτω τμήμα περιείχε τμήμα κρανίου, τμήμα μακρού οστού, θραύσματα οστών και χάλκινο νόμισμα.¹⁵⁴ Στη Ρόκκα Κισάμου εντοπίστηκε μέσα στη θήκη κτιστού κιβωτιόσχημου τάφου αμφορέας που περιείχε οστά βρέφους.¹⁵⁵

3.8 Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας παρατηρούμε ότι ο λακκοειδής αποτελεί έναν από τους πιο διαδεδομένους τύπους τάφων. Απαντά συχνότερα στο νομό Ηρακλείου (**107**), στις νεκροπόλεις της Χερσονήσου και της Κνωσού. Ανάμεσα σε αυτά τα δύο ταφικά σύνολα υπάρχει χρονολογική διαφορά, καθώς της Χερσονήσου οι τάφοι χρονολογούνται από τα τέλη του 4^{ου} έως τις αρχές του 3^{ου} αι.π.Χ., ενώ της Κνωσού χρονολογούνται από τον 2^ο έως τον 1^ο αι. π.Χ. Από τα ταφικά σύνολα του νομού Χανίων (Απτέρα, Κυδωνία, Ανώπολη Σφακίων), έχουμε **49** επιβεβαιωμένους λακκοειδείς τάφους, οι οποίοι χρονολογούνται από τα τέλη του 4^{ου} έως τις αρχές του 3^{ου} αι.π.Χ. Ο αριθμός τους σίγουρα είναι μεγαλύτερος, αλλά δεν μπορούμε να είμαστε ακριβείς από τη στιγμή που τα στοιχεία για τη νεκρόπολη της Ανώπολης Σφακίων δεν είναι σαφή. Ίδιο περίπου αριθμό λακκοειδών τάφων συναντάμε και σε ταφικά σύνολα του νομού Ρεθύμνου (Αξός, Σφακάκι), οι οποίοι χρονολογούνται τον 3^ο αι. π.Χ. Επίσης και για αυτά τα ταφικά σύνολα δεν έχουμε τον ακριβή αριθμό των λακκοειδών τάφων, που εντάσσονται στην ελληνιστική περίοδο. Λιγότεροι σε αριθμό βρέθηκαν σε νεκροταφεία του νομού Λασιθίου (Άγιος Νικόλαος, Σχίσμα Ελούντας). Από το νεκροταφείο της Λατούς έχουμε στοιχεία για **25** λακκοειδείς, ενώ από το νεκροταφείο του Ολούντος, έχουμε ενδείξεις μόνο για **έναν**. Οι συγκεκριμένοι είναι μεταγενέστεροι και χρονολογούνται στα ύστερα ελληνιστικά χρόνια. Επιπλέον στα Μάταλα έχουν εντοπιστεί **14** λακκοειδείς, ενώ άγνωστος παραμένει μέχρι στιγμής ο αριθμός τους από το νεκροταφείο του Καμηλαρίου, και από την περιοχή Λαγόλιο Φαιστού. Σύμφωνα λοιπόν με τα στοιχεία που έχουν δημοσιευτεί μέχρι στιγμής οι επιβεβαιωμένοι λακκοειδείς τάφοι είναι **196**.

¹⁵³ Μανδαλάκη, Στ., 1999, σελ.255-256

¹⁵⁴ Προκοπίου, Ν., 1992, σελ.595

¹⁵⁵ Πλάτων, Ν., 1960, σελ.273, Πλάτων, Ν.,-Δαβάρας, Κ., 1960, σελ.515

Οι κεραμοσκεπείς καλυβίτες με εξαίρεση το νομό Ηρακλείου, όπου εντοπίστηκαν μόνο τέσσερις (Χερσόνησος, Γόρτυνα), είναι αρκετοί σε αριθμό σε ταφικά σύνολα των άλλων νομών. Οι επιβεβαιωμένοι κεραμοσκεπείς είναι **103** και χρονολογούνται από τα τέλη του 4^{ου} έως τις αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ. Οι τάφοι του Αγίου Νικολάου και της Ελούντας είναι μεταγενέστεροι αυτών που απαντώνται στα νεκροταφεία του νομού Χανίων (Κυδωνία-τέλη 4^{ου}) και του Ρεθύμνου(Εσταυρωμένος -3^{ος}).

Μέχρι στιγμής έχουν υπολογιστεί **156** κιβωτιόσχημοι. Απαντώνται στα περισσότερα ταφικά σύνολα, ενώ έχουν εντοπιστεί και αρκετοί μεμονωμένοι. Ο συγκεκριμένος τύπος τάφου λοιπόν, είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος στην Κυδωνία, στη Φαλάσαρνα, αλλά και σε άλλες περιοχές του ν.Χανίων(Απτέρα, Κολένη Καμάρα, Καλάθαινες). Οι τάφοι αυτοί χρονολογούνται από τα τέλη του 4^{ου} έως τις αρχές του 3^{ου} αι.π.Χ. Από τα νεκροταφεία του ν.Ρεθύμνου, μόνο για όσους βρίσκονται στην Ελευθερνα έχουμε στοιχεία για τον αριθμό και την χρονολόγησή τους. Όπως προαναφέρθηκε έχουν εντοπιστεί περίπου 50 κιβωτιόσχημοι, που χρονολογούνται από τα τέλη του 4^{ου} αι. έως τις αρχές του 3^{ου} αι.π.Χ. Για τους υπόλοιπους τάφους από την Αζό, το Σφακάκι και τον Εσταυρωμένο, δεν έχουμε ακριβείς ενδείξεις αριθμού και χρονολόγησης. Ελάχιστοι έχουν εντοπιστεί σε νεκροταφεία του ν.Ηρακλείου, οι οποίοι χρονολογούνται στον 3^ο αι.π.Χ. Λίγοι πρισσότεροι, αλλά μεταγενέστεροι είναι οι τάφοι από τις νεκροπόλεις του ν.Λασιθίου. Οι συγκεκριμένοι χρονολογούνται στον 2^ο αι.π.Χ.

Οι λαξευτοί απαντώνται μόνο σε δύο νομούς. Οι επιβεβαιωμένοι ανέρχονται στους **98**. Στα Χανιά, στο νεκροταφείο της αρχαίας Κυδωνίας βρέθηκαν **7** λαξευτοί (4^{ος} -3^{ος} αι.π.Χ.), ενώ επίσης βρέθηκαν στην Πολυρρήνια (1) και στη Ρόκκα (3^{ος} αι.π.Χ.). Για τις δύο τελευταίες περιοχές, δεν έχουμε στοιχεία για τον ακριβή αριθμό τους. Μόνο ένας μέχρι στιγμής έχει δημοσιευτεί για την Πολυρρήνια. Οι περισσότεροι αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος του νεκροταφείου των Ματάλων (2^{ος} αι. π.Χ.), ενώ οι υπόλοιποι εντοπίστηκαν στην περιοχή της Φαιστού (3^{ος} αι. π.Χ.).

Τέλος ελάχιστοι είναι οι κτιστοί πλακοσκεπείς, καθώς μόνο **15** βρέθηκαν σε όλη την Κρήτη. Οι περισσότεροι αποκαλύφθηκαν στη Γόρτυνα (7), ενώ οι υπόλοιποι εντοπίστηκαν στην Ελούντα, στον Άγιο Νικόλαο, στα Μάταλα και στη Φαιστό.

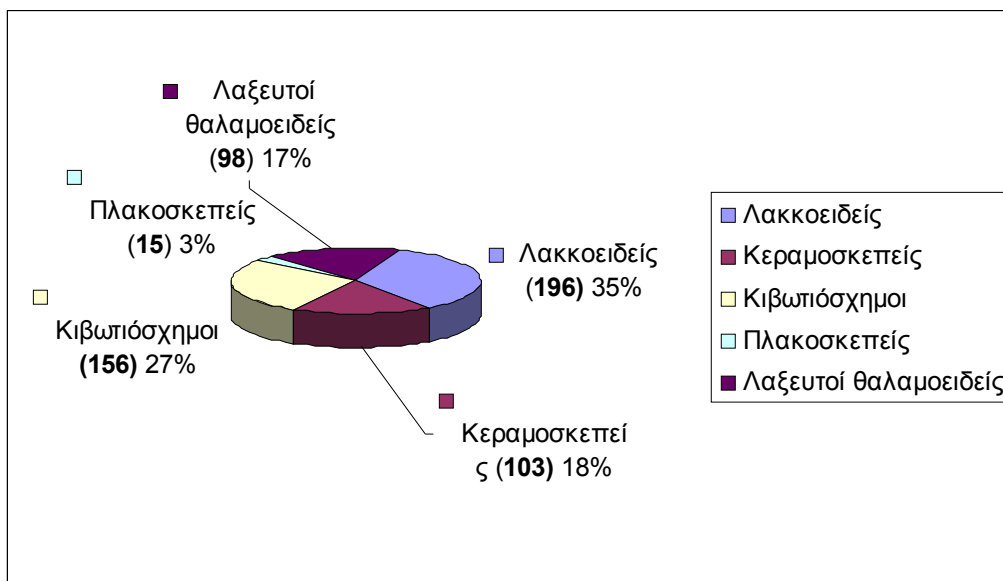
Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω στοιχεία ο συνολικός αριθμός των επιβεβαιωμένων ελληνιστικών τάφων ανέρχεται στους **568**. Οι λακκοειδείς μέχρι στιγμής φαίνεται να υπερτερούν αριθμητικά των άλλων τάφων. Παρόλα αυτά οι κιβωτιόσχημοι απαντώνται στις **16** από τις **25** περιοχές, στις οποίες έχουν επισημανθεί ταφικά σύνολα, η ακόμα έχουν εντοπιστεί μεμονωμένοι τάφοι. Οι λακκοειδείς έχουν αποκαλυφθεί σε **12** διαφορετικές θέσεις, ενώ οι κεραμοσκεπείς σε **11**. Λιγότερο διαδεδομένοι είναι οι άλλοι

δύο τύποι τάφων. Οι λαξευτοί θαλαμοειδείς υπόγειοι και υπέργειοι, έχουν εντοπιστεί σε πέντε θέσεις, ενώ οι πλακοσκεπείς σε τέσσερις. Επίσης σε τέσσερις περιοχές έχουν επισημανθεί περιπτώσεις εγχυτρισμού.

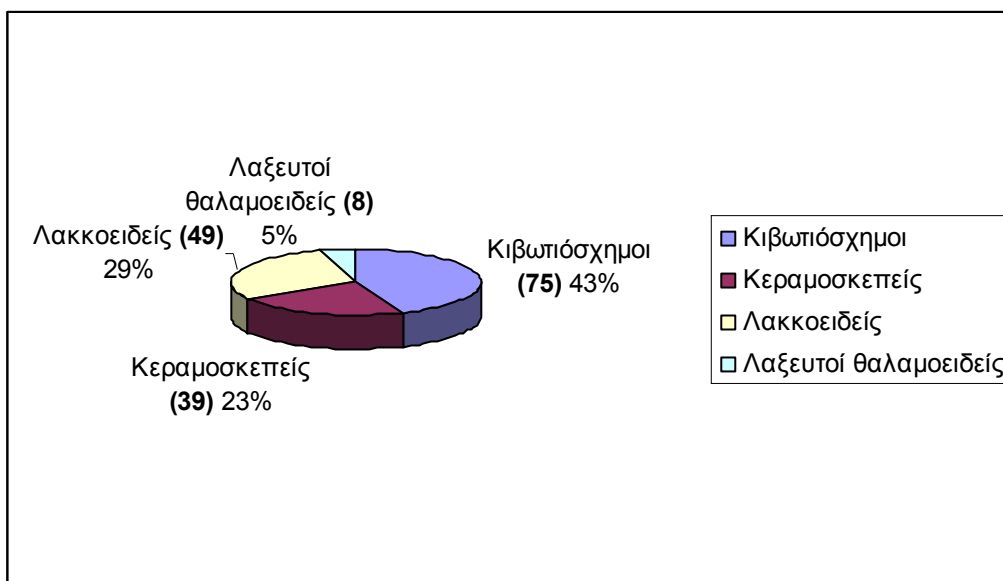
Πρέπει να επισημάνουμε ότι από τους **568** τάφους, περίπου οι **200** έχουν υποστεί έντονη σύλψη ή έχουν καταστραφεί. Ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις όπου οι ταφές ήταν ακτέριστες. Όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, όπου εξετάζεται το κτερισματικό υλικό των ασύλητων τάφων, στην περιοχή του Φαλαγκαρίου οι πέντε λαξευτοί τάφοι έχουν ερμηνευτεί ως κενοτάφια.

2.9 Πίνακες

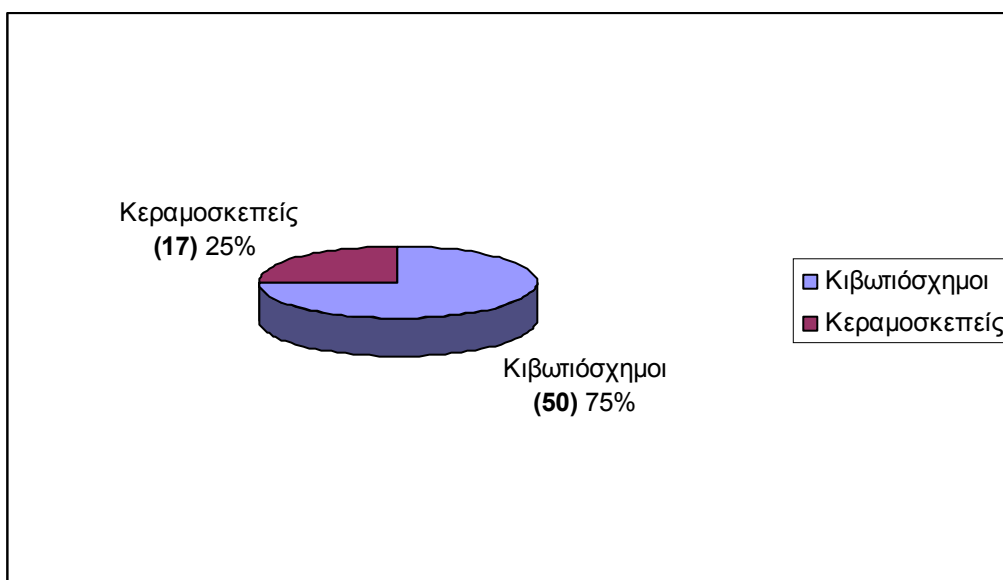
A) Συγκεντρωτικός πίνακας ελληνιστικών τάφων στην Κρήτη

Β) Ελληνιστικοί τάφοι στο νομό Χανίων

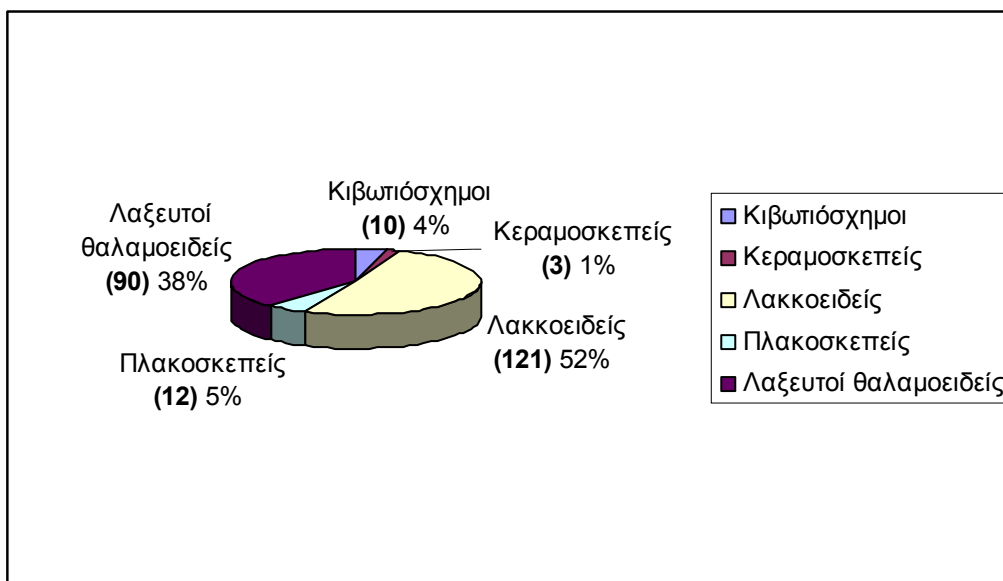

Γ) Ελληνιστικοί τάφοι στο νομό Ρεθύμνου¹⁵⁶

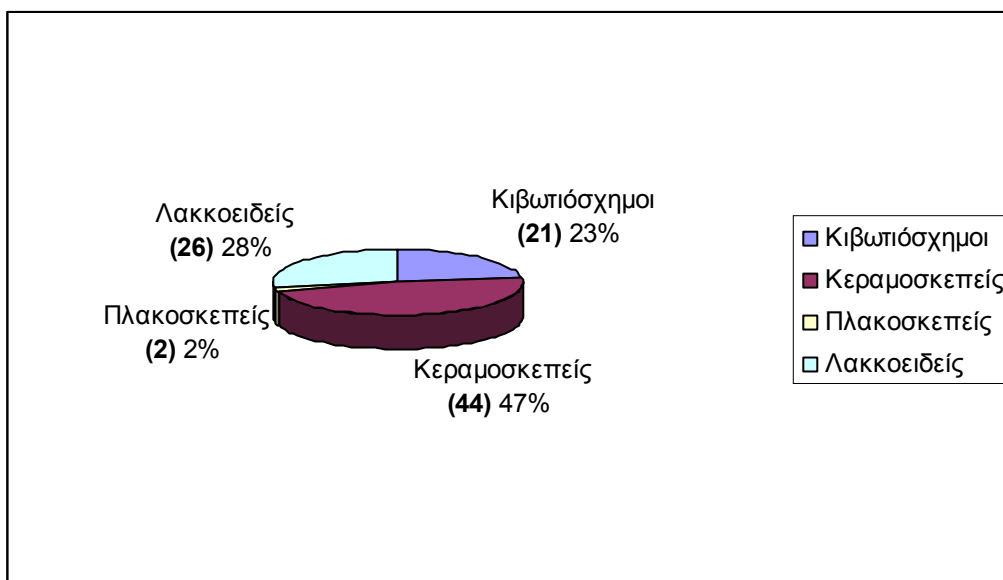

¹⁵⁶ Στον συγκεκριμένο πίνακα δεν καταγράφονται οι λακκοειδέις, γιατί δεν γνωρίζουμε τον ακριβή αριθμό τους

Δ) Ελληνιστικοί τάφοι στο νομό Ηρακλείου

Ε) Ελληνιστικοί τάφοι στο νομό Λασιθίου

3. ΤΑΦΙΚΑ ΣΥΝΟΛΑ –ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Μετά την εξέταση της μορφολογίας των τάφων, απαραίτητη κρίνεται και η διεξοδική μελέτη των κτερισμάτων που συνόδευαν το νεκρό στο ταξίδι του στον κάτω κόσμο. Πρόκειται για μια διαδικασία, η οποία αναμφίβολα θα διευκολύνει τις προσπάθειές μας να κατανοήσουμε καλύτερα τις ταφικές πρακτικές και τα ταφικά έθιμα που λάμβαναν χώρα κατά την ελληνιστική περίοδο στην Κρήτη. Το διασωθέν κτερισματικό υλικό των τάφων,¹⁵⁷ όπως θα δούμε παρακάτω, παρουσιάζει μια ιδιαίτερη ποικιλία. Τα πήλινα αγγεία αποτελούν τα πιο πολυάριθμα ευρήματα, ενώ αρκετά είναι και τα προϊόντα της κοροπλαστικής (κυρίως πήλινα ειδώλια γυναικείων μορφών). Επιπλέον σημαντικός είναι ο αριθμός των κοσμημάτων (ενώτια, δαχτυλίδια, περιδέραια, στεφάνια, κ.ά.), αλλά και των μετάλλινων αντικειμένων (στλεγγίδες, κάτοπτρα, κρίκοι, κ.ά.).

Η εξέταση των κτερισμάτων θα ξεκινήσει από αυτά που ανήκουν στα ταφικά σύνολα της δυτικής Κρήτης, για να καταλήξει σε αυτά της ανατολικής. Επιπλέον θα γίνει λεπτομερής μελέτη των κτερισμάτων ανάλογα με το είδος των τάφων, μέσα στους οποίους βρέθηκαν. Όπως θα παρατηρήσουμε το κτερισματικό υλικό δεν διαφοροποιείται μόνο ανάμεσα στα ταφικά σύνολα των επιμέρους περιοχών, αλλά σημαντικές είναι και οι διαφορές του ανάμεσα στα είδη των τάφων, οι οποίοι αποτελούν ένα συγκεκριμένο ταφικό σύνολο.

3.1 Ν. ΧΑΝΙΩΝ

3.1.α Ελληνιστικό νεκροταφείο της Κυδωνίας

Η νεκρόπολη της αρχαίας Κυδωνίας η οποία εκτεινόταν κάτω από τη σύγχρονη πόλη των Χανίων, σύμφωνα με τις αρχαιολογικές έρευνες ήταν πολύ εκτεταμένη και διασπαρμένη στους λόφους, στα νότια και τα ανατολικά της πόλης, αλλά και χαμηλά στην πεδιάδα προς τα νοτιοδυτικά.¹⁵⁸ Ο L.Mariani είχε ήδη επισημάνει την ύπαρξη και τη μεγάλη της έκταση.¹⁵⁹ Πιο συγκεκριμένα ο κύριος πυρήνας του νεκροταφείου των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων εντοπίζεται στη συνοικία του Αγίου Ιωάννη και

¹⁵⁷ Πρέπει να επισημάνουμε ότι πολλοί τάφοι ήταν συλημένοι, ενώ υπάρχουν και περιπτώσεις ακτέριστων ταφών. Επίσης δεν έχει δημοσιευθεί ακόμη για αρκετούς τάφους το κτερισματικό υλικό τους.

¹⁵⁸ Μαρκουλάκη, Στ.,- Νινιού-Κινδελή, Β., 1982, σελ. 7

¹⁵⁹ Mariani, L., 1896, σελ.54-55

στην περιοχή των Δικαστηρίων, με προεκτάσεις προς την κατεύθυνση του Δημοτικού Κήπου και του Σταδίου και προς την περιοχή του σημερινού νεκροταφείου του Οσίου Λουκά. Πρέπει να επισημανθεί, ότι ο τοπογραφικός αυτός προσδιορισμός είναι σχετικός, καθώς δε στηρίζεται σε συστηματική ανασκαφική έρευνα, αλλά σε τυχαίες ανακαλύψεις τάφων και σε σωστικές ανασκαφές οικοπέδων με αφορμή την ανέγερση νέων οικοδομών (εικ.130, 131, 132).¹⁶⁰

Όσον αφορά την τοπογραφική σχέση του νεκροταφείου με την πόλη των κλασικών και ελληνοιστικών χρόνων δεν μπορεί να καθοριστεί καθώς ελάχιστα είναι τα οικοδομικά λείψανα της ελληνοιστικής εποχής, ενώ αφθονούν τα κατάλοιπα της ρωμαϊκής κυριαρχίας¹⁶¹. Επιπλέον οι πληροφορίες που αντλούμε από γραπτές πηγές (αρχαίοι γεωγράφοι, Ηρόδοτος, Θουκυδίδης) δεν είναι διαφωτιστικές ως προς το θέμα της οικιστικής οργάνωσης της αρχαίας Κυδωνίας.

Γεγονός παραμένει μέχρι σήμερα, ότι απτά στοιχεία για την Κυδωνία των κλασικών χρόνων και της πρώιμης ελληνοιστικής περιόδου, μας δίνουν σχεδόν αποκλειστικά τα ευρήματα των τάφων.

Συνολικά έχουν αποκαλυφθεί 97 τάφοι, από τους οποίους οι 40 είναι κιβωτιόσχημοι, οι 35 κεραμοσκεπείς, οι 15 λακκοειδείς και οι υπόλοιποι 7 ανήκουν στον τύπο του υπόγειου λαξευτού τάφου με πλευρικούς ταφικούς θαλάμους (loculi). Επιπλέον έχουν εντοπιστεί 11 περιπτώσεις εγγυτρισμού.

Όσον αφορά τα κτερίσματα συνολικά έχουν αποκαλυφθεί περίπου 100 πήλινα αγγεία, 4 γυάλινα αγγεία, 37 πήλινα ειδώλια, 22 στλεγγίδες, 3 στεφάνια, 11 κάτοπτρα, 10 ενώτια, 3 δακτυλίδια, 1 περιδέραιο, 10 κρίκοι, 1 αλυσίδα, 2 δισκάρια, 2 υφαντικά βάρη, αρκετές ψήφοι περιδεραιών, πόρπες, αστράγαλοι, ήλοι και 20 νομίσματα(δανάκες).

3.1.a.I. Αγγεία

Τα πήλινα αγγεία αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος των κτερισμάτων, τα οποία έχουν βρεθεί μέσα στους τάφους. Οι όλπες, τα μυροδοχεία και οι λύχνοι αποτελούν τα πιο αντιπροσωπευτικά είδη αγγείων για τη νεκρόπολη της Κυδωνίας. Το συνολικό αριθμό των αγγείων τον συμπληρώνουν οι οινοχόες, τα σκυφίδια, τα κυάθια, τα μελαμβαφή ληκύθια, οι αμοφορείς, η ερυθρόμορφη αρυβαλλοειδής λήκυθος, το μελαμβαφές πινάκιο και ο οξυπύθμενος αμοφορέας.

¹⁶⁰ Πωλογιώργη, Μ., 1985, σ.162

¹⁶¹ Μαρκουλάκη, Στ.,-Νινιού-Κινδελή, Β., ό.π., σελ.7-8

Η **όλπη** (**εικ.37**), ένα αγγείο μικρού μεγέθους χρησίμευε, συνήθως στη μέτρηση υγρών.¹⁶² Ο τύπος ανάγεται στους αρχαϊκούς χρόνους και εκπροσωπεί συνηθισμένη κατηγορία ανάμεσα στα καθημερινής χρήσης αγγεία, ιδιαίτερα στους κλασικούς χρόνους, όπως φανερώνουν χαρακτηριστικά παραδείγματα από την Αγορά των Αθηνών,¹⁶³ την Όλυνθο¹⁶⁴ ή τη Ριτσώνα της Βοιωτίας.¹⁶⁵ Πολύ πιθανόν η απόθεσή τους μέσα στους τάφους να συνδέεται με τις σπονδές που πραγματοποιούνταν κατά τη διάρκεια της ταφής.

Τα γενικά χαρακτηριστικά της όλπης είναι το επίμηκες ωοειδές σώμα με επίπεδη βάση και ο στενός λαιμός, που καταλήγει σε χείλος ελάχιστα στραμμένο προς τα έξω. Σημαντικό γνώρισμα του τύπου αποτελεί επίσης το σχήμα της ταινιωτής λαβής, η οποία αποδίδεται με ράχη υψωμένη, συχνά αισθητά ψηλότερα από το χείλος.¹⁶⁶

Τα παραδείγματα που έχουμε από την Κυδωνία χρονολογούνται στο τέλος του 4^{ου} και στις αρχές του 3^{ου} αι.π.Χ. και έχουν πιο κοινά τυπολογικά χαρακτηριστικά με αυτά που βρέθηκαν στην Αλεξάνδρεια.¹⁶⁷ Εκτός από την πολυπληθή αυτή ομάδα της δυτικής Κρήτης, παρόμοια παραδείγματα συναντάμε στους τάφους από το Καμηλάρι, στο ιερό της Δήμητρας στην Κνωσό, αλλά και στη Λύττο.¹⁶⁸ Πάντως ο μεγάλος αριθμός παραδειγμάτων από την περιοχή των Χανίων επιτρέπει την υπόθεση ύπαρξης ενός τοπικού εργαστηρίου στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους με ιδιαίτερη προτίμηση στο σχήμα της όλπης.¹⁶⁹

Ας σημειωθεί βέβαια ότι από τις 30 όλπες οι 19 βρίσκονταν μέσα στους ταφικούς θαλάμους του ενός λαξευτού τάφου.¹⁷⁰ Οι υπόλοιπες προέρχονται κυρίως από τους κιβωτιόσχημους, ενώ ελάχιστες βρέθηκαν στους κεραμοσκεπείς και στους λακκοειδείς.

Τα **μυροδοχεία** (*unguentaria*), τα οποία χρησίμευαν κυρίως για την αποθήκευση αρωματικών ελαίων αποτελούν με τη σειρά τους ένα από τα πιο κοινά ευρήματα της ελληνιστικής εποχής, τόσο μέσα σε τάφους, όσο και σε οικισμούς και σε ιερά πολλών περιοχών της μεσογειακής λεκάνης (**εικ.38**).¹⁷¹ Καλύπτουν τη χρονική έκταση από τα τέλη του 4^{ου} έως τα τέλη του 2^{ου} αι. π.Χ., ενώ έντονο προβληματισμό έχει προκαλέσει ο τόπος καταγωγής τους. Οι πιο πιθανές περιοχές είναι η Συρία και η Αίγυπτος.¹⁷²

¹⁶² Εγγλέζου, Μ., 2005, σ.223

¹⁶³ *Agora XII*, 78-79, αρ.255-283, πιν.12-13

¹⁶⁴ *Olynthus V*, 204-211, πιν.162-165

¹⁶⁵ Εγγλέζου, Μ., ό.π., σελ. 224

¹⁶⁶ Εγγλέζου, Μ., ό.π., σελ.224

¹⁶⁷ Breccia, *Sciatbi* σελ.58, πιν.LI/91

¹⁶⁸ Εγγλέζου, Μ., ό.π., σελ.224

¹⁶⁹ Εγγλέζου, Μ., ό.π., σελ.225-226

¹⁷⁰ Μαρκουλάκη, Στ.,- Νινιού-Κινδελη, Β., 1982, σελ. 77-83

¹⁷¹ Εγγλέζου, Μ., 2005, σελ.232

¹⁷² Hellstrom, P., 1965, σελ.23-27

Όσον αφορά την εξελικτική πορεία του σχήματος διαπιστώνεται και εδώ η γενικότερη τάση της ελληνιστικής κεραμικής, που προχωρεί από κοντόχοντρα σε πιο επιμήκη αγγεία.¹⁷³ Η αλλαγή αυτή η οποία σημειώνεται κυρίως στο πέρασμα από το 3^ο στο 2^ο αι. π.Χ. δεν συνδέει σε κάθε περίπτωση τη μορφολογική εξέλιξη του σχήματος με τη χρονολογική τοποθέτηση των παραδειγμάτων ιδιαίτερα για το χρονικό διάστημα του 2^{ου} αι. π.Χ. καθώς σε ανασκαφικά σύνολα αυτής της περιόδου συνυπάρχουν σφαιρικά και ατρακτόσχημα μυροδοχεία.¹⁷⁴

Από τα 30 παραδείγματα από την Κυδωνία, τα οποία χρονολογούνται στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια (τέλος 4^{ου}-αρχές 3^{ου} αι.π.Χ.), τα 15 εντοπίστηκαν στους ταφικούς θαλάμους του λαξευτού τάφου,¹⁷⁵ από τον οποίο προέρχονται και οι άλλες, ενώ τα υπόλοιπα είχαν αποθεθεί κυρίως στους κιβωτιόσχημους τάφους.

Τα μυροδοχεία του λαξευτού τάφου των Χανίων διακρίνονται σε δύο κατηγορίες με βασικές διαφορές μεταξύ τους, που αφορούν κυρίως στην τεχνική και στον πηλό, αλλά και το σχήμα. Τα μυροδοχεία της πρώτης κατηγορίας είναι κατασκευασμένα από λεπτό και καθαρό πηλό, πολύ καλά ψημένα, με αποτέλεσμα το χρώμα τους να είναι γκριζο ανοιχτό μέχρι γκριζόμαυρο. Έχουν όλα την ίδια απλή διακόσμηση από πυκνές ή αραιότερες ταινίες λευκές ή καστανοκόκκινες από την κοιλιά μέχρι το χείλος. Το σχήμα τους είναι κοντόχοντρο, με διογκωμένο το μέσο περίπου του σώματος, όπου και η μεγαλύτερη διάμετρος. Το σώμα τους είναι σχεδόν σφαιρικό, με ενιαίο περίγραμμα, που καταλήγει σε χαμηλό πόδι. Η βάση τους είναι δισκοειδής με επίπεδη ή ελαφρά κοίλη την επιφάνεια στήριξης. Ο λαιμός είναι στενός, σχετικά ψηλός και παρουσιάζει μια μικρή προοδευτική διεύρυνση προς τα πάνω. Το χείλος διαμορφώνεται από πλαστικό δακτύλιο με ευθύγραμμη και λοξή προς τα πάνω επιφάνεια. Με βάση το σχήμα τους τα αγγεία της πρώτης κατηγορίας χρονολογούνται στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ. Εξαίρεση αποτελεί ένα μυροδοχείο που είναι μεγαλύτερο από τα άλλα και με πόδι αναλογικά ψηλότερο. Το συγκεκριμένο αγγείο και η ταφή στην οποία βρέθηκε ίσως να ανήκουν στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ.¹⁷⁶

Στην δεύτερη κατηγορία ανήκουν τα μυροδοχεία που είναι φτιαγμένα από κόκκινο ή καστανό πηλό, χοντρόκοκκο και με αρκετά εγκλείσματα. Έχουν κάποιο αραιό επίχρισμα, κυρίως στο χρώμα του πηλού, αλλά καμία διακόσμηση. Το σχήμα τους είναι ατρακτοειδές με περισσότερο ή λιγότερο γωνιώδες περίγραμμα, ψηλό ή χαμηλότερο πόδι, συμπαγές όπως και ολόκληρο σχεδόν το σώμα. Δημιουργείται μια μικρή κοιλότητα

¹⁷³ Εγγλέζου, Μ., 2005, σελ.233

¹⁷⁴ Εγγλέζου, Μ., .ο.π., σελ.233

¹⁷⁵ Μαρκουλάκη,Σ.,- Νινιού-Κινδέλη,Β., 1982,σελ.84

¹⁷⁶ Μαρκουλάκη,Σ.,- Νινιού-Κινδέλη,Β., ό.π., σελ.86

στο ευρύτερο μέρος του σώματος, που στενεύει ανάμεσα στα χοντρά τοιχώματα του λαιμού και καταλήγει στο άνοιγμα του στομίου¹⁷⁷

Πρέπει να επισημανθεί ότι τα αγγεία της δεύτερης κατηγορίας βρέθηκαν στο δρόμο του ταφικού θαλάμου σε αντίθεση με αυτά της πρώτης που εντοπίστηκαν όλα μέσα στους ταφικούς θαλάμους. Τα μυροδοχεία της δεύτερης κατηγορίας είναι αμελέστερης κατασκευής και πολύ πιθανόν να προορίζονταν αποκλειστικά για τελετουργικούς σκοπούς. Πράγματι η μικρή χωρητικότητά τους και ο πορώδης πηλός αποτελούν ανασταλτικούς παράγοντες προκειμένου ο συγκεκριμένος τύπος μυροδοχείου να χρησιμοποιηθεί ως μέσο μεταφοράς στις εμπορικές δραστηριότητες.¹⁷⁸ Άλλωστε γνωστή ήταν η συνήθεια των πενθούντων, φίλων και συγγενών του νεκρού να αλείφουν το σώμα του με ακριβά έλαια και έπειτα να τοποθετούν τα μυροδοχεία δίπλα στο νεκρό.¹⁷⁹

Σημαντικό μέρος των κτερισμάτων αποτελούσαν και οι **λύχνοι**, οι οποίοι χρονολογούνται στα τέλη του 4^{ου} αι.π.Χ. (**εικ.39**). Διασώθηκαν ακέραιοι και αχρησιμοποίητοι. Απο αυτούς ξεχωρίζουν οι μελαμβαφείς του τύπου 25B του Howland,¹⁸⁰ καθώς και ο άβαφος του τύπου 25A του Howland.¹⁸¹ Προέρχονται κυρίως από κιβωτιόσχημους τάφους,¹⁸² ενώ μόνο ένας υπήρχε σε λαξευτό τάφο.¹⁸³

Από τα υπόλοιπα αγγεία, αυτό που ξεχωρίζει για τη διακόσμησή του είναι η **ερυθρόμορφη αρυβαλλοειδής λήκυθος ρυθμού Kerch** (365-350 π.Χ.), η οποία εντοπίστηκε σε έναν κιβωτιόσχημο τάφο.¹⁸⁴ Πρόκειται για έργο αττικού εργαστηρίου, εισηγμένο στην Κρήτη (**εικ.40**).¹⁸⁵

Χαρακτηριστικό είναι το εικονογραφικό της θέμα που απεικονίζεται στην κύρια όψη του αγγείου. Πρόκειται για το γνωστό μύθο της αρπαγής της Ευρώπης από το Δία, μεταμορφωμένο σε ταύρο.¹⁸⁶ Μάλιστα την συγκεκριμένη εποχή αλλάζει και ο τρόπος απεικόνισης της Ευρώπης, η οποία πλέον δεν κάθεται πάνω στον ταύρο, αλλά αιωρείται και συνοδεύεται από Έρωτες. Επιπλέον αξιοπρόσεκτη είναι η ενδυμασία της, καθώς φοράει μόνο το μιάτιό της.¹⁸⁷ Πρόκειται για ένα συνηθισμένο θέμα στην αρχαία ελληνική τέχνη, το οποίο σχετίζεται ιδιαίτερα και με την Κρήτη.¹⁸⁸ Μάλιστα έχει

¹⁷⁷ Μαρκουλάκη, Σ., - Νινιού-Κινδέλη, Β., ό.π., σελ.87

¹⁷⁸ Anderson, V., R., - Stojanovic, 1987, σελ.116

¹⁷⁹ Scheibler, I., 1992, σελ.44, Kurtz, D., - Boardman, J., 1994, σελ.198

¹⁸⁰ *Agora, IV*, σελ.72, πιν.38. Για την αναχρονολόγηση βλ. *Agora XXIX part.1*, σελ.496

¹⁸¹ *Agora, IV*, σελ.70, πιν.38. Για την αναχρονολόγηση βλ. *Agora XXIX part.1*, σελ.494-495.

¹⁸² Πωλογιώργη, Μ., 1983, σελ.359-360

¹⁸³ Μαρκουλάκη, Σ., - Νινιού-Κινδέλη, Β., 1982, σελ.96

¹⁸⁴ Πωλογιώργη, Μ., 1985, σελ.170-171

¹⁸⁵ Πωλογιώργη, Μ., 1985, σελ.171

¹⁸⁶ LIMC IV, σελ.76-92

¹⁸⁷ Zahn, E., 1983, σελ.47

¹⁸⁸ Παρόμοια απεικόνιση εντοπίζεται σε κρητικό νόμισμα (τέλη 4^{ου} αι. π.Χ.), βλ. LIMC IV, σελ.77, εικ.12

υποστηριχθεί ότι ο μύθος της Ευρώπης, η οποία διασχίζει τη θάλασσα έχει συμβολική σημασία, καθώς αναπαριστά κατά κάποιο τρόπο το ταξίδι του νεκρού στην υδάτινη έκταση που χωρίζει τη χώρα των ζωντανών από εκείνη των νεκρών.¹⁸⁹

3.1.α.Η Κοροπλαστική- πήλινα ειδώλια

Τα πήλινα ειδώλια που βρέθηκαν στους ελληνιστικούς τάφους της Κυδωνίας ανέρχονται στα 37 και τα περισσότερα από αυτά διασώζονται ακέραια.(εικ.41). Είχαν αποτεθεί και στους τέσσερις τύπους τάφων. Στην πλειονότητά τους προέρχονται από τον υπόγειο λαξευτό τάφο του οικοπέδου Μαθιουλάκη.¹⁹⁰ Στους πέντε από τους εννιά ταφικούς θαλάμους που συγκροτούν τον τάφο, βρέθηκαν 21 ειδώλια, τα οποία συνόδευαν κυρίως γυναικείες ταφές, σε δύο περιπτώσεις μάλλον παιδικές και μόνο σε μία αντρική.

Είναι κατασκευασμένα από τρεις διαφορετικές κατηγορίες πηλού:

α) καστανοκόκκινος, καθαρός, άλλοτε μαλακός και άλλοτε σκληρός, ανάλογα με το βαθμό όπτησης. Ο συγκεκριμένος πηλός έχει χρησιμοποιηθεί για τα περισσότερα ειδώλια, αλλά και για το μεγαλύτερο μέρος της κεραμικής. Πολύ πιθανόν να πρόκειται για κρητικό πηλό ή ακόμη και για ντόπιο.¹⁹¹

β) καστανός σκούρος, καθαρός και μαλακός. Από τον συγκεκριμένο πηλό είναι κατασκευασμένα τα ειδώλια των θρηνωδών γυναικών.

γ) υπόλευκος, πολύ καθαρός και πολύ εύθριπτος. Σύμφωνα με το Higgins αυτός ο πηλός έχει σχέση με ένα από τα είδη πηλών της Αλεξάνδρειας. Σε περίπτωση λοιπόν που ισχύει αυτό, τότε τα συγκεκριμένα ειδώλια ήταν εισηγμένα από την Αλεξάνδρεια.¹⁹²

Παρόλες τις διαφορές τους στον πηλό το κοροπλαστικό σύνολο παρουσιάζει κάποια κοινά χαρακτηριστικά τόσο στην κατασκευή όσο και στη διακόσμηση. Σε όλα τα ειδώλια το πρόσθιο τμήμα έχει κατασκευαστεί με μήτρα σε αντίθεση με το χειροποίητο αδιαμόρφωτο πίσω μέρος. Επιπλέον όλα εσωτερικά είναι κενά και φέρουν οπή εξαερισμού. Διαφορές όμως παρατηρούνται και στη διαμόρφωση της οπής εξαερισμού, γεγονός που μαρτυρά και διαφορετικά εργαστήρια. Τα περισσότερα ειδώλια έχουν ορθογώνια οπή, η οποία είναι χαρακτηριστική για το εργαστήριο της Τανάγρας. Τα υπόλοιπα ειδώλια φέρουν ελλειψοειδή, κυκλική και τριγωνική οπή. Πολύ πιθανόν η

¹⁸⁹ Πωλογιώργη, Μ., ό.π., σελ.171

¹⁹⁰ Μαρκουλάκη, Στ.,- Νινιού-Κινδελή, Β., 1982, σελ.59

¹⁹¹ Μαρκουλάκη, Στ.,- Νινιού-Κινδελή, Β., ό.π., σελ.59

¹⁹² Higgins, R. A., 1967, σελ.59

παρουσία τριγωνικών οπών, να είναι το χαρακτηριστικό τοπικού εργαστηρίου.¹⁹³ Τέλος σε όλα έχει χρησιμοποιηθεί λευκό επίχρισμα στην πρόσθια επιφάνεια, απαραίτητη βάση για τον επιμέρους χρωματισμό τους.¹⁹⁴

Σε αυτό το κλειστό σύνολο ειδωλίων αντιπροσωπεύονται αρκετοί τύποι της πρώιμης ελληνιστικής περιόδου. Ο τύπος που κυριαρχεί αριθμητικά είναι εκείνος της *καθιστής γυναικείας μορφής* σε δίφρο ή σε βράχο με καλυμμένο το κεφάλι (εικ. 42, 43, 44, 45). Τα χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου τύπου είναι ο ποδήρης χιτώνας, ανασηκωμένος μέχρι τα γόνατα, το μάτιο που καλύπτει το κεφάλι και το υπόλοιπο σώμα, η ανάγλυφη απόδοση της κόμης στο μέτωπο και η κόσμηση της παρυφής του ιματίου. Γενικά η θλιμμένη γυναικεία μορφή καθισμένη άλλοτε σε βράχο και άλλοτε σε δίφρο είναι ένα θέμα αγαπητό στους κοροπλάστες του 3^{ου} αι. π.Χ.¹⁹⁵ Παράλληλα ειδώλια έχουμε από την Αλεξάνδρεια¹⁹⁶ και την Τανάγρα.¹⁹⁷

Σε ένα ειδώλιο συναντάμε τον τύπο της *χορεύτριας* (εικ.46). Πρόκειται για μια όρθια γυναικεία μορφή που φέρει ποδήρη πολύπτυχο χιτώνα και μάτιο το οποίο αφήνει ακάλυπτο το δεξί στήθος και τον ώμο, ενώ σκεπάζει τα χέρια και τον υπόλοιπο κορμό μέχρι περίπου το ύψος των γονάτων. Το δεξί χέρι διαγράφεται κάτω από το μάτιο, λυγισμένο στο ύψος των γοφών. Το αριστερό στηρίζεται στη μέση συγκρατώντας συγχρόνως το μάτιο, έτσι ώστε να δημιουργούνται πολλές πτυχώσεις και πλούσια η απόληξη των παρυφών του. Το δεξί σκέλος προβάλλει προς τα εμπρός και αριστερά σε μια κίνηση μάλλον χορευτική, έτσι ώστε ο χιτώνας να απλώνεται με βαθιές πτυχώσεις και να μεταδίδει την αίσθηση αυτή σ'όλο το σώμα. Η αίσθηση της κίνησης και η απόδοση των πτυχώσεων το φέρνουν αρκετά κοντά στις αυθεντικές δημιουργίες της Τανάγρας.¹⁹⁸ Παρόμοια ειδώλια προέρχονται από την νεκρόπολη Sciatbi¹⁹⁹ από την Κυρήνη,²⁰⁰ αλλά και από ελληνιστικούς τάφους της Βέροιας.²⁰¹ Πιθανότατα τα ειδώλια που απεικονίζουν χορεύτριες να συνδέονται με λατρευτικές πράξεις.²⁰² Πολλοί μελετητές συμφωνούν, ότι πρόκειται για χορό με θρησκευτικό χαρακτήρα και το συνδέουν με τη λατρεία διαφόρων θεοτήτων. Σύμφωνα με την Thompson το ειδώλιο της χορεύτριας

¹⁹³ Μαρκουλάκη, Στ.,- Νινιού-Κινδελή, Β., ό.π., σελ.72

¹⁹⁴ Μαρκουλάκη, Στ.,- Νινιού-Κινδελή, Β., ό.π., σελ.72

¹⁹⁵ Higgins,R.A., 1967,πιν. 61c και Mollard, S.,-Besques, 1971, πιν.32c

¹⁹⁶ Breccia, *Sciatbi*, σελ. 128 εικ. LXVIII/179

¹⁹⁷ Winter, F., 1903, εικ.112/1, Higgins, R.A., 1967, σελ.103, πιν.43a, Burn,L.,-Higgins, R.A, 2001, σελ.59, πιν.17, αρ.2095

¹⁹⁸ Μαρκουλάκη, Στ.,- Νινιού-Κινδελή, Β., 1982, σ.73

¹⁹⁹ Breccia, *Sciatbi*, εικ. LIV/11

²⁰⁰ Higgins,R.A., 1967, σελ.133, πιν.64d, Burn,L.,-Higgins, R.A, 2001, σελ.228-229, πιν.117, αρ.2723-2726

²⁰¹ Τσακάλου-Τζαναβάρη, Κ., 2002, σελ.220, πιν.55

²⁰² Τσακάλου-Τζαναβάρη, Κ., ό.π., σελ.220, πιν.55

σχετίζεται με τη λατρεία της Δήμητρας ή της Μητέρας των θεών, της Κυβέλης ή με τους Κορύβαντες.²⁰³ Ο L. Sechan²⁰⁴ και ο R. Lullies²⁰⁵ τονίζουν την ανατολική προέλευση του χορού και συνδέουν το ειδώλιο με τη λατρεία του Άδωνη.

Σε διαφορετικό τύπο ανήκουν οι δύο *όρθιες γυναικείες μορφές* που έχουν κοινό τυπολογικό χαρακτηριστικό το απλό πρόσθετο ταινιωτό στεφάνι-διάδημα (**εικ.47,48,49**). Πρόκειται για ευρέως διαδεδομένο τύπο της εποχής, του οποίου η αρχική προέλευση σύμφωνα με τη Thompson βρίσκεται στην Αθήνα των ύστερων κλασικών χρόνων.²⁰⁶ Παρόμοια ειδώλια έχουμε από την Κυρήνη,²⁰⁷ αλλά και από άλλες περιοχές (π.χ. Μυτιλήνη).²⁰⁸

Ξεχωριστό τύπο αποτελούν τα δύο ειδώλια *αγοριών* που κρατάνε με το δεξί χέρι ένα μεγάλο τσαμπί σταφύλι (**εικ.50, 51, 52,**) Και τα δύο φέρουν κοντό χιτώνα, μέχρι το ύψος των γονάτων, με λίγες πτυχώσεις. Πρόκειται για ένα θέμα αγαπητό στους ελληνιστικούς χρόνους και συνηθισμένο στην Αλεξάνδρεια.²⁰⁹ Σίγουρα θα μπορούσε να καταταχθεί στο διονυσιακό κύκλο. Πλησιέστερα όμοια παραδείγματα έχουμε από το ιερό της Δήμητρας στην Κνωσό.²¹⁰

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης ο τύπος των *θρηνωδών*. Στο πρώτο ειδώλιο(**εικ.53**) απεικονίζεται όρθια γυναικεία μορφή, που φέρει βαρύ πολύπτυχο ποδήρη πέπλο με μακρύ πτυχωτό απόπτυγμα, ενώ στου ώμους πορπώνεται μανδύας που πέφτει στα πλάγια μέχρι το ύψος των γονάτων. Τα χέρια λυγισμένα μπροστά στο στήθος τραβούν τους πλοκάμους, προσδίδοντας έτσι ιδιαίτερη έμφαση στην έκφραση του θρήνου. Αντίθετα στο δεύτερο ειδώλιο(**εικ.54**) η θρηνωδός απεικονίζεται με τα χέρια σηκωμένα ψηλά, στο ύψος των κροτάφων, να τραβούν τα μαλλιά.²¹¹ Ανάλογα παραδείγματα έχουμε από το νεκροταφείο του Sciatbi της Αλεξάνδρειας(**εικ.55**),²¹² από το ιερό της Αφροδίτης στην Αξό Μυλοποτάμου (**εικ.56**)²¹³ και από τον πρώιμο ελληνιστικό τάφο του οικοπέδου Βαγιάκη-Σκλαβενίτη στα Χανιά (**εικ.57**).²¹⁴

Ως προς την θεματική ταύτιση μόνο ένα ειδώλιο (**εικ.58, 59**), που βρέθηκε στον ταφικό θάλαμο Η του λαξευτού τάφου, παρουσιάζει κάποια

²⁰³ Thompson, D., 1963, σελ 102

²⁰⁴ Sechan, L., 1930, σελ.128

²⁰⁵ Lullies, R., 1951, σελ.673

²⁰⁶ Thompson, D.B., 1966, σελ. 51-58 πιν. 17/8 18/9-10

²⁰⁷ Higgins R.A., 1967, σελ.93, εικ. 64α

²⁰⁸ Sieveking, J.,1916, εικ.54

²⁰⁹ Chehab, M.H., 1951/2, εικ.LIV, LVI

²¹⁰ Higgins, R.A., 1973, σελ.84 εικ. 59/211-2

²¹¹ Μαρκουλάκη, Στ.,-Νινιού-Κινδελή, Β., 1982, σ.63-64

²¹² Breccia, *Sciatbi*, σελ.132-3 εικ.LXX/192

²¹³ Rizza, G., 1967-8 σελ.256 εικ. 23/144

²¹⁴ Πωλογιώργη, Μ., 1985, σ.173-174

ιδιαιτερότητα.²¹⁵ Πρόκειται για μια γυναικεία μορφή από την οποία σώζεται η κεφαλή συγκολλημένη με το δεξιό βραχίονα, το αριστερό χέρι και τμήμα του ενδύματος συγκολλημένα και αυτά από πολλά κομμάτια. Η μορφή πρέπει να στεκόταν όρθια, όπως φαίνεται από τα σωζόμενα τμήματα των ενδυμάτων της. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της είναι η φυτική επίστεψη της κεφαλής της. Πρόκειται για έναν «κυλιστό στέφανο» από τον οποίο εξαρτώνται, στο ύψος των κροτάφων, τρία γαλάζια φύλλα κισσού σε κάθε πλευρά, ενώ πάνω από το μέτωπο βρίσκονται δύο στρογγυλοί, πρόσθετοι, επιχρυσωμένοι καρποί. Πρόσθετα επιχρυσωμένα είναι και τα μικρά ενώτια, καθώς και το λεπτό περιδέραιο που κοσμεί τον ψηλό λαιμό.²¹⁶ Ειδώλια με τέτοια επίστεψη συχνά ταυτίζονται με την Αφροδίτη ή την Αριάδνη²¹⁷ ή ακόμα εντάσσονται στον κύκλο της βακχικής λατρείας ως μαινάδες.²¹⁸ Ειδώλια με παρόμοια επίστεψη έχουμε από την Τανάγρα²¹⁹, την Κόρινθο,²²⁰ την Έφεσο²²¹ και από το Centuripe.²²² Η αποσπασματική διατήρηση του ειδωλίου δεν επιτρέπει το σαφή θεματικό του προσδιορισμό. Παρόλα αυτά θα μπορούσε να ενταχθεί στο βακχικό κύκλο. Πράγματι η παρουσία του κισσού ενισχύει ακόμη περισσότερο την παραπάνω άποψη, από τη στιγμή που το συγκεκριμένο φυτό συνδέεται άμεσα με τη λατρεία του Διονύσου.²²³ Επομένως τα διονυσιακά στοιχεία που εντοπίζουμε στο γυναικείο ειδώλιο, το οποίο πολύ πιθανόν να απεικονίζει την Αφροδίτη, σχετίζονται με τις μεταθανάτιες αντιλήψεις. Σύμφωνα με τα διονυσιακά μυστήρια η ζωή συνεχίζεται και μετά τον θάνατο και μάλιστα ζωή αιώνιας χαράς και ευδαιμονίας, όπου επαναλαμβάνονται οι χοροί και τα συμπόσια των Μαινάδων.²²⁴ Άλλωστε είναι γνωστός ο χθόνιος χαρακτήρας της Αφροδίτης, αλλά και η δυσπόστατη φύση του Διονύσου, ο οποίος πεθαίνει και ξαναγεννιέται.²²⁵

Σύμφωνα με τις γραπτές πηγές και συγκεκριμένα με τις αναφορές του Πλουτάρχου²²⁶ και του Πausανία²²⁷ η Αφροδίτη χαρακτηρίζεται ως *επιτυμβιδία* ή *επιτυμβία τυμβωρύχος* και *μελαινίς*. Επιπλέον έχει υποστηριχθεί ότι ο χθόνιος χαρακτήρας της Αφροδίτης οφείλεται στην σχέση της θεάς με τις δυνάμεις που ελέγχουν

²¹⁵ Μαρκουλάκη, Στ.,-Νινιού-Κινδελή, Β., 1982, σελ.75

²¹⁶ Μαρκουλάκη, Στ.,-Νινιού-Κινδελή, Β., ό.π., σελ.71

²¹⁷ Mollard-Besques, ό.π., εικ. 196E

²¹⁸ Webster, 1950, σελ.62

²¹⁹ Winter, F., ό.π., εικ 53/3

²²⁰ Cartault, A., 1892, εικ.Q3,

²²¹ Koster, A., 1926, εικ. 41

²²² Winter, F., ό.π., εικ. II 18/4

²²³ Otto, W. 1965, σελ.152 κ.ε

²²⁴ Τσακάλου-Τζαναβάρη, Κ., ό.π., σελ.224

²²⁵ Τσακάλου-Τζαναβάρη, Κ., ό.π., σελ.224

²²⁶ Πλουτάρχος, *Ηθικά* IV, 269B

²²⁷ Πausανίας IX, 27,5, VIII, 6,5, και II, 2, 4

τη ζωή και τη φύση.²²⁸ Επίσης ο R. Smith θεωρεί ότι τα ερωτικά θέλγητρα της Αφροδίτης είναι ικανά να διώξουν την θλίψη του θανάτου.²²⁹

Από τους κιβωτιόσημους προέχονται 10 ειδώλια, ενώ 4 συναντάμε στους κεραμοσκεπείς και 3 στους λακκοειδείς. Και σε αυτά κυριαρχεί η απεικόνιση της γυναικείας μορφής και μάλιστα τέσσερα από αυτά ανήκουν στον τύπο της ένθρονης γυναικείας μορφής.²³⁰

Γενικά οι τύποι στους οποίους μπορούν να διακριθούν τα ειδώλια βρίσκουν το άμεσο ή κοντινότερο παράλληλό τους στους κοροπλαστικούς τύπους της Αλεξάνδρειας και συγκεκριμένα του νεκροταφείου του Sciatbi, έχοντας κοινό με αυτό ρίζες στο μεγάλο εργαστήριο κοροπλαστικής της Τανάγρας κατά την πρώιμη ελληνιστική περίοδο.²³¹ Όπως λοιπόν όλα τα τοπικά εργαστήρια της εποχής, έτσι και αυτό αναπαρήγε κυρίως τους κοροπλαστικούς τύπους της Τανάγρας αλλά με την επαρχιακή αντίληψη και την ανάλογη ικανότητα των ντόπιων τεχνιτών.²³²

3.1.α.ΙΙΙ Κοσμήματα

Την ομάδα των κοσμημάτων αποτελούν τα **στεφάνια**, τα **ενώτια**, τα **περιδέρμια**, τα **δακτυλίδια**, **πόρπες** και τα **διαδήματα**. Αποκαλύφθηκαν 3 στεφάνια από φύλλα και καρπούς μυρτιάς ή ελιάς, τα οποία αποτελούνταν από ένα οστέινο ή μολύβδινο στέλεχος πάνω στο οποίο στερεώνονταν τα επίχρυσα, χάλκινα φύλλα και οι επίχρυσοι χάλκινοι καρποί της (**εικ. 60, 61, 62, 63**). Το ένα στεφάνι προέρχεται από τον λαξευτό τάφο του οικοπέδου Μαθιουλάκη²³³ ενώ τα άλλα δύο από κιβωτιόσημους.²³⁴ Όλα βρέθηκαν σε γυναικείες ταφές.

Τα χρυσά στεφάνια μιμούνται τα φυσικά, αυτά δηλαδή που γίνονταν από φυσικούς κλάδους, καρπούς και άνθη. Αναμφίβολα η προτίμηση σε ένα συγκεκριμένο φυτικό είδος δεν ήταν τυχαία και πολύ πιθανόν να είχε σχέση με τη θεότητα που λάτρευε η οικογένεια ή η ευρύτερη πολιτική ή θρησκευτική κοινότητα.²³⁵

²²⁸ Martin, R., - Metzger, H., 1992, σελ. 194-197

²²⁹ Smith., R.R.R., 1991, σελ.81

²³⁰ Πωλογιώργη, Μ., 1983, σελ.359-360 - Νινιού-Κινδελή, Β., 1988, σελ.545-547, 1995, σελ.730-731- Δροσίνου, Π., 1992, σελ. 574-575

²³¹ Μαρκουλάκη, Στ.,-Νινιού-Κινδελή, Β., 1981, σελ.223

²³² Μαρκουλάκη, Στ.,-Νινιού-Κινδελή, Β., 1982, σελ.76,- Λαζαρίδης, Δ., 1960, σελ.49

²³³ Μαρκουλάκη, Στ.,-Νινιού-Κινδελή, Β., ό.π., σελ.99-100

²³⁴ Πωλογιώργη, Μ., 1985 σελ.167, Νινιού-Κινδελή, Β., 1988,σελ.545-7

²³⁵ Δεσποίνη, Αικ., 1996,σελ.26

Παρόμοια επιχρυσωμένα στεφάνια με καρπούς μυρτιάς προέρχονται και από άλλα ταφικά σύνολα της Κρήτης, της ηπειρωτικής Ελλάδος, όπως για παράδειγμα από τάφους της Βεργίνας,²³⁶ της Αλίκυρνας²³⁷, της αρχαίας Ακάνθου,²³⁸ αλλά και από τη νεκρόπολη της Αλεξάνδρειας.²³⁹

Παρατηρούμε λοιπόν ότι απόθεση στεφάνου σε μια ταφή ήταν αρκετά διαδεδομένη τα ελληνιστικά χρόνια στην ευρύτερη περιοχή της μεσογειακής λεκάνης. Πράγματι η συγκεκριμένη πρακτική αρχίζει να διαδίδεται ευρέως την πρώιμη ελληνιστική περίοδο σε πολλές περιοχές του ελληνιστικού κόσμου. Διάφορες απόψεις έχουν διατυπωθεί για το συμβολισμό και το ρόλο του στεφάνου. Σύμφωνα με τον Cumont το στεφάνι είχε αποτροπαϊκή σημασία και ήταν το σύμβολο νίκης επί των δαιμόνων,²⁴⁰ ενώ ο Deubner υποστήριξε ότι η συγκεκριμένη πρακτική θα μπορούσε να ερμηνευθεί με βάση τις μαγικοθησκευτικές αντιλήψεις για την αποτροπαϊκή σημασία του στεφάνου και γενικότερα της φυτικής μαντείας.²⁴¹ Επιπλέον έχει υποστηριχθεί ότι η απόθεση στεφανιού σχετίζεται με το νεκροστολισμό και συγκεκριμένα αντικατοπτρίζει το γάμο στον Άδη, κυρίως όταν πρόκειται για γυναικεία ταφή.²⁴² Επίσης έχει ερμηνευθεί ως αλληγορία της νίκης πάνω στο θάνατο και ως σύμβολο της νίκης εν γένει.²⁴³

Η απεικόνιση λοιπόν του στεφανιού σε επιτύμβιες στήλες (εικ.64)²⁴⁴ και στην αγγειογραφία, σε συνδυασμό με την αναφορά του στις γραπτές πηγές, ενισχύουν την άποψη, ότι το αντικείμενο αυτό ως κτέρισμα ήταν άρρηκτα συνδεδεμένο με κάποια μορφή νεκρικής τελετουργίας ήδη από τους αρχαϊκούς χρόνους.

Επιπλέον βρέθηκαν 10 πήλινα επιχρυσωμένα ενώτια (εικ.65, 66) με χάλκινα εξαρτήματα κυρίως σε κιβωτιόσχημους τάφους γυναικείων ταφών και σε έναν από τους ταφικούς θαλάμους του υπόγειου λαξευτού τάφου. Επιπλέον μέσα σε έναν κιβωτιόσχημο εντοπίστηκε και ένα ζευγάρι χρυσών ενωτίων με ερωτιδείς.²⁴⁵ Μέχρι στιγμής δεν διαθέτουμε στοιχεία για όλα τα ενώτια, εκτός από αυτά που βρέθηκαν στον ταφικό θάλαμο του υπόγειου λαξευτού τάφου (οικ.Μαθιουλάκη) και σε λίγους κιβωτιόσχημους.

Αυτά αποτελούνται από δύο δισκάρια, από τα οποία αναρτώνται με πολύ λεπτή, χάλκινη αλυσίδα δύο ημισέληνα και τέσσερις επιμήκεις ψήφοι. Τα δισκάρια φέρουν

²³⁶ Παντερμαλής, Δ., 1972, σελ.166, εικ. Vδ

²³⁷ Δεκουλάκου, Ιφ., 1971, σελ.325, πιν.301

²³⁸ Ρωμιοπούλου, Αικ., 1973-4, σελ.678 πιν. 491

²³⁹ Breccia, *Sciatbi*, σελ 33 πιν. 37,47

²⁴⁰ Cumont, 1966, σελ. 474

²⁴¹ Δαβάρας, Κ., .ό.π.,σελ. 186

²⁴² Παπαποστόλου,Ι., .ό.π., σελ. 337

²⁴³ Δαβάρας, Κ., 1985 σελ. 186

²⁴⁴ Καρούζου, Σ., 1976, σελ. 16

²⁴⁵ Νινιου-Κινδελή, Β., 1995, σελ.730-731

ανάγλυφη παράσταση της κεφαλής της Αθηνάς κατενώπιον και περιφερειακά μικρές εμπιέστες γραμμές. Τα ημισέληνα φέρουν στο μέσο, ίσως κεφαλή Μέδουσας ή Ήλιου κατενώπιον, ενώ στο κάτω μέρος διακρίνονται δύο ανάγλυφοι ρόδακες.²⁴⁶ Όμοια ενώτια εντοπίστηκαν στον κιβωτιόσχημο τάφο του οικοπέδου Βαγιάκη-Σκλαβενίτη.²⁴⁷ Δύο από τα ενώτια που βρέθηκαν σε άλλον κιβωτιόσχημο τάφο φέρουν ανάγλυφη παράσταση Νίκης.²⁴⁸ Επιπλέον παρόμοια πήλινα επιχρυσωμένα ενώτια με μικρές παραλαγγές, έχουν εντοπιστεί στη νότια Ρωσία, την ηπειρωτική Ελλάδα, τη Μικρά Ασία και τη βόρεια Αφρική.²⁴⁹ Τα περισσότερα βρέθηκαν σε ελληνιστικούς τάφους. Η ευρεία διάδοση αυτών των κοσμημάτων συνδέεται με την κύρια τάση της εποχής του Μεγάλου Αλεξάνδρου, να παράγονται κοσμήματα που αποτελούν πήλινες απομιμήσεις χρυσών προτύπων.²⁵⁰

Λιγότερα είναι τα σιδερένια δακτυλίδια, καθώς μόνο τρία εντοπίστηκαν σε δύο κιβωτιόσχημους και σε έναν ταφικό θάλαμο του λαξευτού τάφου. Από αυτά τα δύο έχουν διατηρηθεί σε καλή κατάσταση, σε αντίθεση με το τρίτο που είναι αρκετά κατεστραμμένο από την οξείδωση. Τα δύο διατηρηθέντα προέρχονται από έναν κιβωτιόσχημο τάφο που περιείχε μια γυναικεία ταφή. Το πρώτο έχει δακτυλιόλιθο που εικονίζει κεφαλή μαινάδας, ενώ το δεύτερο έχει κατεστραμμένο δακτυλιόλιθο.²⁵¹

Το μοναδικό χρυσό περιδέραιο (**εικ.67**) αποκαλύφθηκε σε κιβωτιόσχημο τάφο γυναικείας ταφής. Πρόκειται για τον ίδιο τάφο, στον οποίο βρέθηκαν τα ενώτια με την ανάγλυφη παράσταση Νίκης και τα δύο δακτυλίδια. Το χρυσό περιδέραιο σώθηκε ακέραιο και αποτελείται από πλεχτή ταινία, στην οποία είναι προσαρτημένες θηλιές καλυμμένες με ρόδακες.²⁵² Επιπλέον από πολλές γυναικείες ταφές έχουμε αρκετές χρυσές χάντρες περιδεραιού αμφικωνικού σχήματος (**εικ.68**).²⁵³

Ανάμεσα στα κοσμήματα που έχουμε από το νεκροταφείο της αρχαίας Κυδωνίας, συγκαταλέγεται και το μοναδικό διάδημα, το οποίο αποκαλύφθηκε μέσα σε μια γυναικεία ταφή. Πρόκειται για ένα διάδημα δέκα τεμαχίων, το καθένα από τα οποία αποτελείται από τρεις αλυσίδες, εξαρτημένες από ενιαίο κρίκο, που καταλήγουν σε ρόδια.²⁵⁴

²⁴⁶ Μαρκουλάκη, Στ.,-Νινιού-Κινδελή, Β., 1982, σελ.112

²⁴⁷ Πωλογιώργη, Μ., 1985, σελ.174

²⁴⁸ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., 1995, σελ. 731-2

²⁴⁹ Maass, M., 1985, σελ. 311, 317

²⁵⁰ Maass, M., ό.π., σελ. 323

²⁵¹ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., ό.π. σελ 731

²⁵² Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., 1995 σελ.732

²⁵³ Μαρκουλάκη, Σ.,-Νινιού-Κινδελή, Β., 1981, σελ.225

²⁵⁴ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., 1995 σελ. 732

Βρέθηκαν επίσης αρκετές χάλκινες και σιδερένιες πόρπες, μερικές από τις οποίες σώζουν υπολείμματα από το ένδυμα του νεκρού, που συγκρατούσαν.²⁵⁵

3.1.α.IV. Προσωπικά αντικείμενα

Στα προσωπικά αντικείμενα περιλαμβάνονται οι **στλεγγίδες (εικ.69)** και τα **κάτοπτρα (εικ.70, 71)**. Συνολικά αποκαλύφθηκαν 23 στλεγγίδες και 12 κάτοπτρα. Οι περισσότερες στλεγγίδες, 14 στον αριθμό, εντοπίστηκαν μέσα σε κιβωτιόσχημους τάφους, 6 προέρχονται από τους ταφικούς θαλάμους ενός λαξευτού τάφου, 2 βρέθηκαν σε κεραμοσκεπείς και 1 σε λακκοειδή τάφο. Όλες είναι σιδερένιες και ανήκουν στον τύπο με την ορθογώνια καμπτόμενη λαβή, ο οποίος συνηθίζεται στους ελληνιστικούς χρόνους. Πρέπει να σημειωθεί ότι απαντώνται τόσο σε ανδρικές όσο και σε γυναικείες ταφές.

Ο τύπος με την καμπτόμενη λαβή που αγγίζει το στέλεχος ή ενώνεται με αυτό εμφανίζεται ήδη από το β' μισό του 5^{ου} αιώνα και επικρατεί με παραλλαγές έως και την ελληνιστική εποχή, οπότε συνήθως η λαβή κάμπτεται ορθογώνια.²⁵⁶ Η στλεγγίδα, από τα πιο συνήθη και τυπικά κτερίσματα, δεν περιορίζεται σε ανδρικές ταφές, γιατί και οι γυναίκες χρησιμοποιούσαν στλεγγίδες καθώς ανήκει στα όργανα του γυναικείου καλλωπισμού όπως φαίνεται από την απεικόνισή της σε 2 αναθηματικά ανάγλυφα από τις Αμύκλες στη Λακωνία (**εικ.72, 73**), του 1^{ου} μ.Χ. αιώνα.²⁵⁷

Τα κάτοπτρα αποτελούν συνηθισμένο κτερίσμα γυναικείων ταφών. Από τον λαξευτό τάφο έχουμε 6 κάτοπτρα ενώ τα υπόλοιπα μισά προέρχονται από κιβωτιόσχημους τάφους.

Όλα αποτελούνται από ένα μικρό, επίπεδο δίσκο με περιχέλιωμα κάθετο στην εσωτερική όψη, η οποία είναι διακοσμημένη με ανάγλυφους ομόκεντρους κύκλους. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα από τον κιβωτιόσχημο τάφο του οικοπέδου Βαγιάκη-Σκλαβενίτη.²⁵⁸ Το συγκεκριμένο κάτοπτρο αποτελείται από τέσσερα τμήματα και από τρία διαφορετικά υλικά. α) Χάλκινος κυκλικός δίσκος, διαμ. 0,167μ. με επίπεδη την εξωτερική όψη και περιχέλιωμα στην εσωτερική, η οποία κοσμεύεται με ομόκεντρους ανάγλυφους κύκλους. β) Χάλκινος σωληνωτός γίγγλυμος με κρίκο ανάρτησης του συνηθισμένου τύπου Ω. γ) Σιδερένιο απιόσχημο προσάρτημα, προσκολλημένο στην

²⁵⁵ Μαρκουλάκη, Μ., -Νινιού-Κινδέλη, Β., 1981, σελ.225

²⁵⁶ Παπαποστόλου, Ι., ό.π., σελ.332

²⁵⁷ Zahlhaas, G., 1975, σελ.542, εικ.14-15

²⁵⁸ Πωλογιώργη, Μ., 1985 σελ.171

εσωτερική όψη του χάλκινου δίσκου με την βάση προς την περιφέρεια και το στενότερο άκρο προς το κέντρο του δίσκου.δ) Οστίνη κυλινδρική λαβή κοίλη εσωτερικά, διακοσμημένη με πλαστικές στεφάνες, οριζόντιες εγχαράξεις κατά τρόπο ώστε να δημιουργούνται ανάγλυφοι δακτύλιοι σε δύο ομάδες στο κεντρικό τμήμα και δύο οριζόντιες σειρές οπών. Ένα από αυτά φέρει ανάγλυφη παράσταση λουομένης Αφροδίτης.

Σύμφωνα με το σχήμα και τη διακόσμησή τους όλα ανήκουν στην κατηγορία των πτυκτών κατόπτρων του τύπου C του Züchner, ο οποίος διαμορφώνεται από το β' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.²⁵⁹

Ο συγκεκριμένος τύπος απαντά και σε άλλα ταφικά σύνολα της Κρήτης, αλλά και σε ελληνιστικές ταφές άλλων περιοχών του ελλαδικού χώρου, όπως στην Πελοπόννησο (π.χ. Πάτρα,²⁶⁰ Κόρινθο²⁶¹).

3.1.α.V. *Μετάλλινα*

Από τα υπόλοιπα κτερίσματα ξεχωρίζουν οι 2 χρυσοί **δίσκοι** που έφεραν ανάγλυφη παράσταση πτηνού,²⁶² καθώς και οι χάλκινοι δίσκοι που κάλυπταν ξύλινες **πυξίδες**, όπως αποδεικνύεται από την ύπαρξη αρκετών υπολλειμάτων ξύλου κάτω από αυτούς.²⁶³ Επιπλέον, το κτερισματικό υλικό της νεκρόπολης το συμπληρώνουν αρκετοί χάλκινοι **κρίκοι** και **ήλοι**, πολλοί από τους οποίους διατηρούν ίχνη κόκκινης βαφής, ενώ άλλοι διασώζουν επένδυση από πολύ λεπτά φύλλα χρυσού. Πιθανόν να αποτελούσαν εξαρτήματα των ενδυμάτων,²⁶⁴ ή ξύλινου αντικειμένου πιθανότατα πυξίδας, διακοσμημένης με κόκκινη βαφή ή με ελάσματα χρυσού.²⁶⁵ Επιπλέον αρκετοί χάλκινοι ήλοι πολύ πιθανόν να ανήκαν στα υποδήματα των νεκρών.²⁶⁶

²⁵⁹ Zuchner, W., 1942, σελ. 131 εικ. 58,62, 63

²⁶⁰ Παπαποστόλου,Ι.,ό.π., σελ.333

²⁶¹ *Corinht* XII, σελ 180, πιν.81

²⁶² Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη,Μ., 1995 σελ. 731-2

²⁶³ Μαρκουλάκη,Σ.,-Νινιού-Κινδέλη,Β., 1981 σελ.225

²⁶⁴ Δρούγου,Στ.,- Τουράτσογλου,Γ., ό.π., σελ.25 και 40 πιν.15

²⁶⁵ Πωλογιώργη,Μ.,ό.π. σελ.176,

²⁶⁶ Πωλογιώργη,Μ.,ό.π. σελ.176, και Αδρύμη-Σισμάνη,Β., 1983, σελ.30, 34

3.1.α.VI. Διάφορα κτερίσματα

Σε μια παιδική ταφή βρέθηκε ο μοναδικός **αστράγαλος**,²⁶⁷ ενώ αξιοσημείωτη είναι η προσφορά **αυγών**.²⁶⁸ Τα περισσότερα βρέθηκαν σπασμένα και δύο μόνο ολόκληρα στο διάδρομο του λαξευτού τάφου και σε δύο νεκρικούς θαλάμους. Μάλιστα σε έναν από αυτούς υπήρχαν και κομμάτια από αμύγδαλα. Αναμφίβολα η παρουσία αυγών πραγματικών ή ομοιομάτων σχετίζεται με τις μεταθανάτιες αντιλήψεις της εποχής. Έχει ερμηνευθεί ως σύμβολο της αιωνιότητας της ζωής, της ανάστασης των νεκρών, αλλά και ως τροφή των χθόνιων θεοτήτων, με την ιδιότητά τους να προκαλούν ευφορία.²⁶⁹ Στη θεογονία των Ορφικών το αυγό συγκαταλέγεται στις πρωταρχικές δυνάμεις και σύμφωνα με το μύθο από αυτό γεννήθηκε ο Φάνης, ο οποίος ήταν ο δημιουργός του κόσμου.²⁷⁰ Η πρακτική της εναπόθεσης αυγών μέσα σε τάφους παρατηρείται και σε περιοχές εκτός Κρήτης. Για παράδειγμα σε υστεροκλασικό τάφο στο βόρειο νεκροταφείο της Κορίνθου αποκαλύφθηκαν αυγά που είχαν τοποθετηθεί δίπλα σε σκύφους.²⁷¹ Επιπλέον σε τάφους από την νεκρόπολη των Θεσπιών βρέθηκαν αρκετά αγγεία, τα οποία περιείχαν πολλά κελύφη αυγών.²⁷² Η ιδιαίτερη σημασία που απέδιδαν στο αυγό δεν μαρτυρείται μόνο από τις φιλολογικές πηγές και από την απόθεση των ίδιων μέσα στους τάφους, αλλά και από τις απεικονίσεις τους στην αγγειογραφία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η λευκή λήκυθος, που προέρχεται από κλασικό τάφο της Αθήνας, η οποία εικονίζει ένα μεγάλο αυγό, το οποίο βρίσκεται ανάμεσα στις δύο ανθρωπίνες μορφές και πίσω από το ταφικό μνημείο.²⁷³

Τέλος ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η ανεύρεση ενός μεγάλου **φύλλου** δέντρου σε ημιαποσύνθεση, κάτω από το κεφάλι ενός από τους νεκρούς που είχε ενταφιαστεί σε έναν από τους θαλάμους του λαξευτού τάφου του οικοπέδου Μαθιουλάκη.²⁷⁴

²⁶⁷ Οι αστράγαλοι ήταν συνηθισμένο κτέρισμα κυρίως σε παιδικές ταφές. Για αστραγάλους και την χρήση τους βλ. Kurtz, D., -Boardman, J., 1994, σελ.197 και Στούπα, X., 2000, σελ. 364, αρ.402

²⁶⁸ Μαρκουλάκη,Σ.-Νινιού-Κινδέλη,Β., 1981 σελ.226

²⁶⁹ *Olynthus* XI, σελ.192-194

²⁷⁰ *Olynthus* XI, σελ 193

²⁷¹ Shear, T.L., 1930, σελ. 426

²⁷² Πρακτικά, Ανασκαφή Θεσπικού Πλυνδρίου (1911) σελ. 155

²⁷³ Shear, T.L., 1937 σελ.361 πιν.25

²⁷⁴ Μαρκουλάκη, Στ.,- Νινιού-Κινδέλη, Β., 1981, σελ.226

3.1.α.VII. Νομίσματα

Συνολικά αποκαλύφθηκαν 20 νομίσματα (**εικ.74**). Απο αυτά τα 15 προέρχονται από το λαξευτό τάφο του οικοπέδου Μαθιουλάκη, ενώ τα υπόλοιπα από τους κιβωτιόσχημους. Όλα βρέθηκαν σχεδόν δίπλα στο κρανίο του νεκρού, ενώ υπάρχουν και περιπτώσεις που βρίσκονταν ανάμεσα στα δόντια του. Τα περισσότερα, σύμφωνα με την Μ. Οικονομίδου είχαν κοπεί στην δυτική Κρήτη στον τύπο των αιγινήτικων οβολών του 5^{ου} αι.π.Χ. Τα συγκεκριμένα παρουσιάζουν ομοιομορφία στις παραστάσεις τους με την εμπρόσθια όψη τους να φέρει έκτυπη παράσταση χελώνας και η πίσω τετράγωνο έγκοιλο.²⁷⁵ Ανάμεσα σε αυτά βρέθηκε και ένα χρυσό νόμισμα Κυρηναϊκής (**εικ.75**). Στην κύρια όψη εικονίζεται ο Άμμωνας Δίας. Στην πίσω όψη, γυναικεία κεφαλή, πιθανότατα η Νύμφη Κυρήνη. Όλα τα νομίσματα χρονολογούνται από τα τέλη του 4^{ου} έως τις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ.²⁷⁶

²⁷⁵ Μαρκουλάκη, Στ.,- Ντινιού-Κινδελή, Β., 1982, σελ.115

²⁷⁶ Μαρκουλάκη, Στ.,- Ντινιού-Κινδελή, Β., ό.π., σελ.115

Πίνακας κτερισμάτων από το νεκροταφείο της Κυδωνίας

Αγγεία	οινοχόες	όλπες	λύχνοι	αμφορείς	σκύφοι	μελαμβαφή λήκυθια
	ερυθρόμορφη αρυβαλλοειδής λήκυθος	μυροδοχεία	μελαμβαφ ές πινάκιο	οξυπύθμενος αμφορέας		
ειδώλια	καθιστή γυναικεία μορφή σε δίφρο η βράχο	τύπος της χορευτριάς	όρθια γυναικεία μορφή με στεφάνι	ειδώλια αγοριών που κρατάνε τσαμπι σταφύλι	θρηνωδοί	
κοσμήματα	στεφάνια	ενώτια	περιδέραια	δακτυλίδια	διαδήματα	πόρπες
προσωπικά αντικλειμενα	στλεγγίδες	κάτοπτρα				
μετάλλια	χρυσοί και χάλκινοι δίσκοι	κρίκοι	ήλο			
οργανικά υλικά	κελύφη αυγών	φύλλα δέντρου				
διάφορα	νομίσματα	αστράγαλοι				

3.1.α.VIII Ταφικά έθιμα και πρακτικές στη νεκρόπολη της Κυδωνίας

Τα στοιχεία που διαθέτουμε μέχρι στιγμής για την νεκρόπολη της αρχαίας Κυδωνίας, είναι αρκετά ώστε να εξάγουμε συμπεράσματα που αφορούν ταφικές πρακτικές και που συνάμα σκιαγραφούν την κοινωνική δομή της πόλης.

Βάσει των ανασκαφικών δεδομένων, διακρίνονται τέσσερις τύποι τάφων (κιβωτιόσχημοι, κεραμοσκεπείς, λακκοειδείς, λαξευτοί θαλαμοειδείς), πολλοί από τους οποίους είναι διαταραγμένοι. Παρόλα αυτά, διασώθηκαν αρκετά κτερίσματα, που μας επιτρέπουν να προσεγγίσουμε τα ταφικά έθιμα που γίνονταν στη νεκρόπολη της Κυδωνίας.

Ο ενταφιασμός, με εξαίρεση τις ελάχιστες περιπτώσεις εγχυτρισμού, αποτελεί το βασικό τρόπο ταφής. Μέχρι στιγμής δεν έχουμε στοιχεία για καύσεις. Οι νεκροί τοποθετούνταν απευθείας σε ένα λεπτό στρώμα άμμου (π.χ. στο λαξευτό θαλαμοειδή) ή στο φυσικό βράχο (κούσκουρα) σε ύπτια στάση, ενώ ίχνη φερέτρου δεν εντοπίστηκαν σε κανένα τάφο. Ο ενταφιασμός των νεκρών ακολουθούσε κατά κανόνα τον προσανατολισμό από ανατολικά προς τα δυτικά, δηλαδή το κεφάλι του νεκρού βρίσκονταν στην ανατολική πλευρά, ενώ ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις όπου αυτό διαφοροποιείται (ΒΔ-ΝΑ).

Κάθε τάφος περιείχε κατά κανόνα ένα νεκρό, με εξαίρεση ελάχιστες περιπτώσεις, όπου θάβονταν μαζί δύο ή τρεις νεκροί²⁷⁷. Επιπλέον σε λίγους τάφους έχει παρατηρηθεί επαναχρησιμοποίηση (λαξευτός τάφος οικ. Μαθιουλιάκη), όπου ο νεότερος νεκρός τοποθετείται ακριβώς πάνω στον παλιότερο σκελετό. Λίγες είναι οι περιπτώσεις όπου το κεφάλι του νεκρού στηριζόνταν σε ένα είδος προσκέφαλου. Ένας ή δύο ακατέργαστοι λίθοι έχουν εντοπιστεί δίπλα ή κάτω από το κρανίο. Επίσης αξιοσημείωτη είναι η τοποθέτηση φύλλου δέντρου κάτω από το κεφάλι του νεκρού.

Όσον αφορά την ένδυση των νεκρών, τα στοιχεία που διαθέτουμε είναι λίγες σιδερένιες βελόνες που εντοπίστηκαν στους θαλάμους του λαξευτού τάφου, οι οποίες διατηρούν κολλημένα κομμάτια υφάσματος. Βρέθηκαν στο ύψος του κρανίου, αλλά και στα πόδια των νεκρών. Πολύ πιθανόν οι νεκροί να θάφτηκαν τυλιγμένοι σε κάποια υφάσματα. Επίσης οι χρυσοκλωστές και τα κουμπιά που βρέθηκαν σε ταφικούς θαλάμους μαρτυρούν την τάση να θάβονται οι νεκροί ενδεδυμένοι. Αυτό βέβαια δεν μπορούμε να το υποστηρίξουμε για όλους τους νεκρούς, παρα μόνο για αυτούς, που μας το επιτρέπουν οι ανάλογες ενδείξεις. Η ένδυση ίσχυε και για τα δύο φύλα, καθώς οι

²⁷⁷ Νινιού-Κινδέλη, Β., 1988, σελ.547

σιδερένιες βελόνες με τα υπολείμματα υφάσματος βρέθηκαν και σε αντρικές και γυναικείες ταφές.

Τα κτερίσματα που συνόδευαν το νεκρό, ταξινομούνται σε τρεις κατηγορίες. Στην πρώτη ανηκούν τα αντικείμενα καθημερινής χρήσης, τα οποία εν συνεχεία αποκτούν νεκρική σημασία, στη δεύτερη τα αντικείμενα τα οποία εξ αρχής προορίζονταν για νεκρική χρήση και στην τρίτη αυτά που πιθανώς ανήκαν στο νεκρό.

Τα πήλινα αγγεία αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος των κτερισμάτων. Τοποθετούνταν κυρίως στην περιοχή των κάτω άκρων, χωρίς όμως αυτό να αποτελεί τον κανόνα, καθώς σε πολλά παραδείγματα, παρατηρούμε ότι τα αγγεία είχαν αποθεθεί σε διάφορα σημεία γύρω από το σώμα του νεκρού, αλλά και πάνω σε αυτό. Τα αγγεία που ξεχωρίζουν από τη νεκρόπολη της αρχαίας Κυδωνίας, είναι οι όλπες, τα μυροδοχεία, οι λύχνοι, ενώ λιγότερα σε αριθμό είναι οι οινοχόες, οι σκύφοι, τα αλάβαστρα, οι αμφορείς κ.α.

Σίγουρα η εναπόθεσή τους μέσα στους τάφους δεν είναι ένα γεγονός τυχαίο. Πρόκειται για ένα έθιμο διαχρονικό, το οποίο συνεχίζεται και στα ελληνιστικά χρόνια. Συγκεκριμένοι τύποι αγγείων, κάλλιστα μπορούν να συνδέονται με τις θρησκευτικές αντιλήψεις της εποχής, άλλοι να αντικατοπτρίζουν τις επίγειες συνήθειες των νεκρών, ενώ κάποιοι άλλοι να αποτελούσαν αποκλειστικά ένα αντικείμενο καθημερινής χρήσης. Σύμφωνα με τα αγγεία που διατηρήθηκαν, διαπιστώνουμε ότι τα περισσότερα ανήκουν στην πρώτη κατηγορία κτερισμάτων, απέκτησαν δηλαδή νεκρική σημασία. Οι όλπες και οινοχόες, πολύ πιθανόν να τοποθετήθηκαν στο εσωτερικό του τάφου μετά τις σπονδές και να συνδέονται άμεσα με το στοιχείο του νερού,²⁷⁸ που ήταν απαραίτητο σύμφωνα με τις θρησκευτικές αντιλήψεις της εποχής, για το νεκρό.

Οι λύχνοι ίσως να είναι το μοναδικό αγγείο, το οποίο είχε αμιγώς ταφικό προορισμό. Οι περισσότεροι ήταν αχρησιμοποίητοι, και πολύ πιθανόν να σχετίζονται με την αντίληψη ότι ο νεκρός χρειάζεται φως προκειμένου να ολοκληρώσει το ταξίδι του στον Άδη. Επιπλέον έχει υποστηριχτεί ότι η παρουσία τους σε τάφους συνδέεται με την ώρα που γινόταν το τελετουργικό του ενταφιασμού. Επειδή λοιπόν οι ταφές διεξάγονταν πριν την αυγή, απαραίτητη ήταν η χρήση των λύχνων.²⁷⁹ Στην ίδια κατηγορία μπορεί να συμπεριλάβουμε και τα μυροδοχεία, όχι όμως όλα. Σίγουρα κάποια μυροδοχεία κατασκευάστηκαν προκειμένου να εξυπηρετήσουν κάποιες ανάγκες της τελετουργίας, όπως την επάλειψη του σώματος με λάδι, αλλά και την προσφορά ελαίων μετά την ταφή.

²⁷⁸ Kurtz, D.,-Boardman, J., 1994, σελ.140

²⁷⁹ Kurtz, D.,-Boardman, J., 1994, σελ.199

Τα αλάβαστρα συγκαταλέγονται στα κτερίσματα της τρίτης κατηγορίας. Χρησιμοποιούνταν από τις γυναίκες, και για αυτό το λόγο έχουν βρεθεί κυρίως σε γυναικείες ταφές. Αντιθέτως οι σκύφοι συνδέονται με τις επίγειες συνήθειες των ανδρών, πράγμα που επιβεβαιώνεται σε πολλές αντρικές ταφές.

Εξίσου συνηθισμένη ήταν και η προσφορά ειδωλίων. Τα περισσότερα είχαν τοποθετηθεί γύρω από το κρανίο, ενώ σε λίγες περιπτώσεις βρίσκονταν στο κτιστό θρανίο του ταφικού θαλάμου. Ο μεγαλύτερος αριθμός των ειδωλίων προέρχεται από γυναικείες ταφές, ενώ ελάχιστα εντοπίστηκαν σε ανδρικές και παιδικές. Απεικονίζουν κυρίως γυναικείες μορφές είτε όρθιες, είτε ένθρονες, ενώ λιγοστά είναι αυτά που παριστάνουν μορφές ανδρών και αγοριών. Διάφορες ερμηνείες έχουν διατυπωθεί σχετικά με τη λειτουργία των ειδωλίων μέσα στους τάφους.

Πολύ πιθανόν να αποτελούσαν συμβολικά αντικείμενα που χρησιμοποιήθηκαν στα δρώμενα διονυσιακών μυστηρίων, αντικείμενα που διακοσμούσαν ένα σπίτι και εν συνεχεία να τοποθετήθηκαν στον τάφο του ιδιοκτήτη τους, ενώ κάλλιστα θα μπορούσαν να απεικονίζουν χθόνιες θεότητες, οι οποίες προστατεύουν τους νεκρούς.²⁸⁰ Επίσης έχει υποστηριχθεί ότι απεικόνιζαν τα ίδια τα πρόσωπα που θάβονταν, ή πρόσωπα από το οικογενειακό και φιλικό περιβάλλον του νεκρού, ώστε να το συντροφεύουν και να τον προστατεύουν στον άλλο κόσμο.²⁸¹ Τέλος έχουν ερμηνευτεί ως προσφορές στο νεκρό στη θέση πραγματικών θυμάτων ζώων και ανθρώπων, αλλά και ως παιδικά παιχνίδια.²⁸²

Σύμφωνα με τα παραδείγματα που έχουμε από τη νεκρόπολη της Κυδωνίας, τα περισσότερα ειδώλια δεν φαίνεται να είχαν αρχικά νεκρική χρήση. Αυτή η άποψη επιβεβαιώνεται από το γεγονός, ότι παρόμοιοι τύποι ειδωλίων έχουν βρεθεί σε ιερά και σε οικιστικά σύνολα. Εξαίρεση αποτελούν τα ειδώλια των θρηνωδών, τα οποία πολύ πιθανόν να κατασκευάζονταν αποκλειστικά για να εξυπηρετήσουν τις ταφικές τελετουργικές ανάγκες. Προφανώς η εναπόθεσή τους μέσα στο τάφο αντανακλά το θρήνο και τον οδυρμό των πενθούντων. Το θέμα της θρηνωδού έχει μακράιωνη παράδοση καθώς απεικονίζεται τόσο στην αγγειογραφία όσο και στην κοροπλαστική από τον 7^ο αι. π.Χ.²⁸³ Εμφανίζεται σε αγγεία με εικονογραφικό θέμα την εκφορά και την πρόθεση του νεκρού, αλλά και μεταγενέστερα σε αρκετές λουτροφόρους και λευκές ληκύθους.

Σημαντικό μέρος των κτερισμάτων αποτελούσαν και τα κοσμήματα, τα οποία διακρίνονται στα καθαρά νεκρικά και στα καθημερινής χρήσης. Στην πρώτη κατηγορία

²⁸⁰ Τσακάλου-Τζαναβάρη, Κ., 2002, σελ.217

²⁸¹ Τσακάλου-Τζαναβάρη, Κ., ό.π., σελ.217

²⁸² Τσακάλου-Τζαναβάρη, Κ., ό.π., σελ.217

²⁸³ Webster, 1950, πιν.14

ανήκουν τα ενώτια, τα στεφάνια και τα περιδέραια. Τα συγκεκριμένα ήταν κατασκευασμένα από επιχρυσωμένο πηλό και λεπτά χάλκινα ελάσματα και πολύ πιθανόν να ήταν απομιμήσεις κοσμημάτων της καθημερινής ζωής. Αντιθέτως οι χρυσές ψήφοι από περιδέραιο και τα σιδερένια δακτυλίδια, ήταν κοσμήματα που χρησιμοποιούσαν οι νεκρές στην καθημερινή τους ζωή. Δεν θα πρέπει όμως να παραλείψουμε και τον συμβολισμό συγκεκριμένων ενωτίων, τα οποία φέρουν απεικονίσεις Ερωτιδέων. Αν και δεν διαθέτουμε για τα υπόλοιπα ενώτια περισσότερα στοιχεία, το ζευγάρι των χρυσών ενωτίων με τους Ερωτιδείς, κάλλιστα μπορεί να συνδεθεί με τις μεταθανάτιες αντιλήψεις της εποχής, αν αναλογιστούμε το ρόλο που διαδραματίζουν οι Ερωτιδείς είτε ως ειδώλια, είτε ως εξαρτήματα κοσμημάτων.

Αξιοσημείωτος ήταν ο μεγάλος αριθμός στλεγγίδων που συνόδευαν κυρίως αντρικές ταφές. Οι περισσότερες ήταν τοποθετημένες στο χέρι του νεκρού, ενώ άλλες εντοπίστηκαν σε διάφορα μέρη γύρω από το σώμα του. Αρκετά ήταν και τα κάτοπτρα, τα οποία βρέθηκαν μόνο σε γυναικείες ταφές. Αναμφίβολα αποτελούσαν ένα από τα βασικότερα αντικείμενα του γυναικείου καλλωπισμού, γεγονός που πιστοποιείται με την τοποθέτησή τους μέσα γε γυναικείες ταφές.

Ελάχιστοι ήταν οι αστράγαλοι που βρέθηκαν μέσα σε τάφους. Παρόλα αυτά επιβεβαιώνεται ακόμη μια φορά ότι πρόκειται για ένα κτέρισμα που συνόδευε παιδικές ταφές.²⁸⁴

Ενδιαφέρουσα θεωρείται και η παρουσία διάφορων ειδών διατροφής, όπως για παράδειγμα αυγών και αμυγδάλων. Ίσως η εναπόθεση αυγών να συνδέεται με τις θρησκευτικές αντιλήψεις της εποχής και πιο συγκεκριμένα με τον Ορφισμό.

Τέλος αρκετά ήταν τα νομίσματα που εντοπίστηκαν μέσα στους τάφους. Πολλά από αυτά ήταν τοποθετημένα στο στόμα του νεκρού, ενώ άλλα βρέθηκαν πάνω και γύρω από το σώμα του. Η εναπόθεση χαρώνειων οβολών (δανάκες), ήταν ένα συνηθισμένο έθιμο της ελληνιστικής εποχής και όπως φαίνεται από τα παραδείγματα αρκετά διαδεδομένο και στην Κυδωνία.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, παρατηρούμε ότι από το νεκροταφείο της Κυδωνίας, προέρχονται πολλές και διαφορετικές ομάδες κτερισμάτων οι οποίες μπορούν να κατανεμηθούν ως εξής: α) προσωπικά αντικείμενα του νεκρού, β) όσα χρησίμευαν για την εκτέλεση τελετουργικών πράξεων και γ) αντικείμενα που είχαν συμβολικό ή θρησκευτικό χαρακτήρα.

²⁸⁴ Kurtz, D.,-Boardman, J., 1994, σελ.197

Όσον αφορά την σχέση των κτερισμάτων με τους τάφους, διαπιστώνουμε σύμφωνα με τα μέχρι στιγμής ανασκαφικά δεδομένα, ότι τα περισσότερα προέρχονται από το λαξευτό θαλαμοειδή και από τους κιβωτιόσχημους. Αντιθέτως τα κτερίσματα των κεραμοσκεπών και λακκοειδών είναι λιγιστά.

Πράγματι τα κτερίσματα κιβωτιόσχημων τάφων μας επιτρέπουν να υποστηρίξουμε με κάθε επιφύλαξη ότι οι συγκεκριμένοι τάφοι προορίζονταν για ανθρώπους που ανήκαν σε μια ιδιαίτερη τάξη, ή ήταν ανώτεροι από αυτούς που θάφτηκαν σε κεραμοσκεπείς ή λακκοειδείς. Σίγουρα δεν είναι τυχαίο ότι όσοι κιβωτιόσχημοι έχουν βρεθεί ασύλητοι διαφέρουν σαφώς ως προς τον πλούτο των κτερισμάτων από εκείνους που ανήκουν σε άλλους τύπους τάφων.

Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα των τάφων από το οικοπέδο Βαγιάκη-Σκλαβενίτη.²⁸⁵ Πρόκειται για μια συστάδα τάφων που αποτελείται από 6 κεραμοσκεπείς, 5 κιβωτιόσχημους και 1 λακκοειδή. Σύμφωνα με τα κτερίσματα στους κιβωτιόσχημους τάφους είχαν ταφεί οι πλουσιότεροι νεκροί. Την ίδια εικόνα παρατηρούμε και στην περιοχή του Δημοτικού Κήπου, όπου τα κτερίσματα των κιβωτιόσχημων είναι πολυπληθέστερα από αυτά των κεραμοσκεπών,²⁸⁶ αλλά και σε άλλα μέρη του νεκροταφείου όπου βρέθηκαν συστάδες τάφων και των τριών τύπων (κιβωτιόσχημοι, κεραμοσκεπείς, λακκοειδείς).²⁸⁷

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον όμως παρουσιάζει ο λαξευτός τάφος του οικοπέδου Μαθιουλάκη, τόσο για τη μορφολογία του όσο και για το μεγάλο αριθμό κτερισμάτων. Πράγματι ο αριθμός των κτερισμάτων του αποτελεί σχεδόν τη μισή ποσότητα από τη συνολική που έχει εντοπιστεί στο νεκροταφείο της Κυδωνίας. Τα αξιόλογα κτερίσματα, τα οποία είχαν αποθεθεί στους εννέα ταφικούς θαλάμους, σε συνδυασμό με την αρχιτεκτονική του τάφου, αναμφίβολα μας επιτρέπει να υποστηρίξουμε ότι οι συγκεκριμένοι νεκροί ανήκαν σε ανώτερη κοινωνική τάξη. Εξάλλου, πρέπει να σημειώσουμε ότι η συγκεκριμένη ταφική αρχιτεκτονική είναι εμπνευσμένη από την Αίγυπτο και την Κυρήνη και ότι για την Αλεξάνδρεια οι τάφοι αυτοί προορίζονταν για την μεσαία κοινωνική τάξη του πληθυσμού. Από τη στιγμή λοιπόν που δεν έχουν βρεθεί μεγαλύτερα ταφικά μνημεία, θα μπορούσε να υποτεθεί ότι οι νεκροί ανήκαν σε μια

²⁸⁵ Πωλογιώργη, Μ., 1983, σελ. 359-360

²⁸⁶ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., 1997, σελ. 1015

²⁸⁷ Συστάδες τάφων βρέθηκαν στην Οδό Τζανακάκη, βλ. Δροσίνου, Π., -Νινιού-Κινδέλη, Β., 1992, 574-575, στην Οδό Δημοκρατίας, βλ. Νινιού-Κινδέλη, Β., 1990, 440-441 και στο Στρατόπεδο Ζομπανάκη, βλ. Νινιού-Κινδέλη, Β., 1998

ιδιαίτερη τάξη, ίσως εμπόρων που γνώριζαν και μετέφεραν τις συνήθειες άλλων περιοχών.²⁸⁸

Συνοψίζοντας, μπορούμε να διαπιστώσουμε, με κάθε επιφύλαξη και σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, ότι ο ενταφιασμός των νεκρών σε συγκεκριμένους τύπους τάφων υπαγορεύονταν από την κοινωνική τους τάξη. Βάσει των παραδειγμάτων οι λαξευτοί θαλαμοειδείς προορίζονταν για μια ιδιαίτερη τάξη ανθρώπων. Αυτό προκύπτει εξετάζοντας τόσο την τυπολογία των τάφων, όσο και τα κτερίσματα που είχαν αποτεθεί μέσα σε αυτούς. Πράγματι ο συγκεκριμένος τύπος τάφου δεν απαντά αλλού στην Κρήτη, εκτός από την Πολυρρήνια, αλλά αντιθέτως είναι συνηθισμένος στην περιοχή της Αιγύπτου και της Κυρηναϊκής. Σε αυτό το σημείο δεν θα πρέπει να αγνοήσουμε και τις ιστορικές εξελίξεις που συντελούνται εντός και εκτός της Κρήτης. Αναμφίβολα οι επαφές της Κυδωνίας με την Αλεξάνδρεια (εμπορικές σχέσεις, παροχή μισθοφόρων), αποτελούν τη βασικότερη αιτία για την παρουσία τέτοιων τάφων στη νεκρόπολή της.

Εν συνεχεία παρατηρούμε ότι οι κιβωτιόσχημοι τάφοι σε αντίθεση με τους λακκοειδείς και κεραμοσκεπείς, είναι πιο πλούσια κτερισμένοι. Δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα ότι και αυτοί κατασκευάζονταν για μια ομάδα ανθρώπων, που ανήκαν σε ανώτερη κοινωνική θέση, αλλά σύμφωνα με τα παραδείγματα που έχουμε μέχρι στιγμής, αρχίζει να επιβεβαιώνεται η συγκεκριμένη άποψη.

Γενικά στη νεκρόπολη της Κυδωνίας, δεν παρατηρείται κάτι το οποίο τη διαφοροποιεί ως προς τα ταφικά έθιμα που συντελούνται στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο. Εξαιρεση αποτελούν μόνο οι λαξευτοί θαλαμοειδείς (loculi), ένας τύπος τάφου που μάλλον φαίνεται να έχει τις καταβολές του στην περιοχή της Αιγύπτου και της Κυρηναϊκής. Οι υπόλοιπες τελετουργικές πρακτικές επιβεβαιώνουν τον κοινό κώδικα που ισχύει για τα ταφικά έθιμα εν γένει.

3.1.β Ελληνιστικό νεκροταφείο Απτέρας

Η Απτέρα είναι χτισμένη πάνω σε ένα εκτεταμένο υψίπεδο, που αποτελεί προβολή του ορεινού όγκου της Μαλάξας. Η ιστορία της ξεκινά από τα μινωϊκά χρόνια, όμως στο χώρο της κλασικής Απτέρας τα αρχαιότερα ίχνη ανάγονται στη γεωμετρική περίοδο, γεγονός που έχει ενισχύσει την άποψη, ότι η μινωϊκή πόλη ήταν χτισμένη σε άλλη θέση, νοτιότερα, κοντά στο χωριό Στύλος.²⁸⁹

²⁸⁸Μαρκουλάκη,Σ.,-Νινιού-Κινδέλη,Β., 1982, σελ.26-27

²⁸⁹ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., 1997, σελ.46

Το υψίπεδο, όπου απλωνόταν η ελληνιστική πόλη (σώζονται οικοδομικά λείψανα τριών ιερών, θέατρο, δημόσια λουτρά και κτίρια, δρόμος) περιβάλλεται από ισχυρά οχυρωματικά τείχη περίπου 4χλμ. Οι σωστικές ανασκαφές που γίνονται έξω από τα δυτικά τείχη αποκαλύψαν τμήμα νεκροταφείου, που περιλαμβάνει τάφους διαφόρων τύπων και εποχών, από τα υστερογεωμετρικά έως και τα ρωμαϊκά χρόνια.²⁹⁰

Οι συστηματικές έρευνες, που άρχισαν να γίνονται από το 1987 στο δυτικό νεκροταφείο της Απτέρας (**εικ.137**), έφεραν στο φως αρκετούς τάφους, κυρίως λακκοειδείς. Πρόκειται για ένα οργανωμένο αρχαίο νεκροταφείο με μεγάλη διάρκεια χρήσης, που απλώνεται σε αρκετή έκταση έξω από τα τείχη της πόλης. Αποκαλύφθηκαν ταφές του τέλους του 8^{ου} αι.π.Χ. καθώς και της κλασικής, ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου.²⁹¹

Συνολικά ερευνήθηκαν 34 λακκοειδείς, 3 κεραμοσκεπείς και ένας κιβωτιόσχημος. Δυστυχώς όλοι σχεδόν ήταν διαταραγμένοι από τη σύληση. Τα λιγοστά κτερίσματα που έχουμε στη διάθεσή μας είναι τρεις **λύχνοι** του 3^{ου} αι. π.Χ. και ένα πήλινο **ειδώλιο-παιχνίδι**, το οποίο χρονολογείται στα ύστερα ελληνιστικά χρόνια.²⁹²

Όπως γίνεται αντιληπτό τα στοιχεία που διαθέτουμε, δεν μας επιτρέπουν να εξάγουμε συμπεράσματα για το πως αντιμετώπιζε η πόλη της Απτέρας τους νεκρούς της.

3.1.γ Ελληνιστικό νεκροταφείο Τάρρας

Η αρχαία Τάρρα βρισκόταν στη δυτική Κρήτη (**εικ.136**), στην έξοδο του Δρυμού της Σαμαριάς προς το Λιβυκό πέλαγος, εκεί όπου σήμερα εκτείνεται ο σύγχρονος οικισμός της Αγίας Ρουμέλης. Πληροφορία για την γεωγραφική της θέση παραδίδεται στον «Σταδιασμό της μεγάλης θαλάσσης», όπου διαβάζουμε ότι η Τάρρα βρισκόταν ανάμεσα στο Ποικιλάσιον και το Φοίνικα, απέχοντας και από τις δύο πόλεις έξι στάδια.²⁹³

Ο Buonfondomti το 1415 περιγράφει την εντυπωσιακή εικόνα που παρουσίαζε ο χώρος κατά τη διάρκεια του μεσαίωνα, γεμάτος από μνημειακά οικοδομήματα, δεξαμενές, ερείπια ναού από μάρμαρο και τμήματα αγαλμάτων και ειδωλίων.²⁹⁴ Άλλωστε η πόλη ήταν θρησκευτικό κέντρο των Δωριέων με πολλούς ναούς και

²⁹⁰ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., ό.π., σελ.47

²⁹¹ Νινιού- Κινδελή, Β., 1990 σελ.443

²⁹² Νινιού- Κινδελή, Β., ό.π., σελ.443

²⁹³ Τζανακάκη, Κ., 2000, σελ.17

²⁹⁴ Buonfondomti, Ch., 1755, σελ.85

αναθήματα και σε αυτή λατρεύονταν ο Απόλλωνας Ταρραίος.²⁹⁵ Ο άγγλος περιηγητής Rashley, ήταν ο πρώτος που αναγνώρισε την αρχαία Τάρρα στα ερείπια που περιέγραφε ο Buondelmonti, παρόλο που στην επίσκεψή του στην περιοχή το 1837 δεν υπήρχαν ίχνη από αυτά.²⁹⁶

Από αρχαίες γραπτές πηγές μαθαίνουμε ότι η Τάρρα συμμετείχε μαζί με την Έλυρο, την Υρτακίνα και τη Λίσο στο Κοινό των Ορείων που ιδρύθηκε πιθανότατα στα τέλη του 4^{ου} αι.π.Χ. στο νοτιοδυτικό άκρο του νησιού.²⁹⁷ Το όνομά της επίσης αναφέρεται στη συνθήκη που σύναψαν κρητικές πόλεις με το βασιλιά Ευμένη Β΄ της Περγάμου το 183 π.Χ. και οι οποίες την ίδια εποχή έστειλαν θεωρούς στους Δελφούς.

Η αρχαία Τάρρα μάλλον λειτουργούσε ως ενδιάμεσος σταθμός εμπορικών φορτίων από την Αλεξάνδρεια προς τις μεγάλες αγορές της Μεσογείου. Όταν αυτοί οι δρόμοι άλλαξαν πορεία η πόλη συρρικνώθηκε και προφανώς εγκαταλείφθηκε στα όψιμα ρωμαϊκά χρόνια.²⁹⁸

Μέχρι σήμερα ο χώρος δεν έχει ερευνηθεί συστηματικά αρχαιολογικά, ώστε να γίνουν γνωστά τα όρια του αρχαίου οικισμού και η δυσχέρεια μετάβασης στην περιοχή καθιστά προβληματικό ένα τέτοιο εγχείρημα στο άμεσο μέλλον.²⁹⁹

Οι ανασκαφικές έρευνες στη νεκρόπολη που άρχισαν το 1959 έφεραν στο φως αρκετούς ελληνιστικούς τάφους οι οποίοι είχαν υποστεί εκτεταμένη σύληση και αναμόχλευση, γεγονός που εξηγείται από τη διασπορά των πήλινων κτερισμάτων (θραύσματα αγγείων και ειδωλίων) γύρω από αυτούς.³⁰⁰ Τα πολύτιμα αντικείμενα είχαν αφαιρεθεί με αποτέλεσμα να έχουμε στη διάθεσή μας ελάχιστα αγγεία και αυτά όχι από το εσωτερικό των τάφων, αλλά από πυρές εναγισμών.³⁰¹

Οι δύο πυρές βρέθηκαν πολύ κοντά η μια στην άλλη, αλλά σε διαφορετικό βάθος. Η παλαιότερη εντοπίστηκε στο κέντρο της τάφρου σε βάθος 0,80μ. από την επιφάνεια του εδάφους και καταλάμβανε έκταση περίπου ενός τετραγωνικού. Περιείχε μια **μελαμβαφή τριφυλλόστομη οινοχόη**, ένα **πώμα εξαλείπτρου** και ένα **μόνωτο σκυφίδιο**. Η νεότερη πυρά βρέθηκε στο ανατολικό τμήμα της τάφρου 11 και καταλάμβανε περίπου την ίδια έκταση με την προηγούμενη. Περιείχε μια **αμφικωνική λάγυνο**, ένα **άβαφο εξαλείπτρο**, μια **πυξίδα** με πώμα και ένα **μυροδοχείο**.

²⁹⁵ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., 1997, σελ.51

²⁹⁶ Rashley, R., 1970, σελ.263

²⁹⁷ Χανιώτης, Α., 1987, σελ. 421

²⁹⁸ Τζανακάκη, Κ., ό.π., σελ.18

²⁹⁹ Τζανακάκη, Κ., ό.π., σελ.18

³⁰⁰ Weinberg, G.D., 1960, σελ.90-108

³⁰¹ Τζανακάκη, Κ., 2000, σελ.18-22

Η μελαμβαφής τριφυλλόστομη οινοχόη (**εικ.76**) της παλαιότερης πυράς είναι ένα ιδιαίτερο αγγείο, κυρίως λόγω του σχήματος και της διακόσμησής του. Το ύψος του φθάνει τα 0,49μ. και ακριβές παράλληλό του δεν έχει εντοπιστεί ακόμη ούτε στην Κρήτη, ούτε σε άλλη περιοχή. Στηρίζεται σε μια σχετικά στενή δισκόμορφη βάση, με κωνικό ψηλό πόδι. Καλύπτεται από στιλπνό μελανό γάνωμα, κατά τύπους κοκκινωπό, το οποίο σε μεγάλο βαθμό έχει απολεπιστεί εξαιτίας της έντονης καύσης. Στην κεντρική ζώνη του κυλινδρικού σώματος, στον ώμο και γύρω από το λαιμό έφερε διακόσμηση της κατηγορίας της «Δυτικής Κλιτύος», από την οποία διατηρούνται ελάχιστα ίχνη. Καλύτερα διακρίνονται τα αποτυπώματα των θεμάτων γύρω από το λαιμό, όπου περιβάλλεται από πλατιές ταινίες ή σχηματοποιημένο βουκράνιο, ενώ υπάρχουν και δύο σειρές από εναλλασσόμενα κισσόφυλλα με στιγμωτούς ρόδακες (κόρυμβος) εκατέρωθεν της ταινίας.³⁰²

Για την χρονολόγηση της οινοχόης αναζητήθηκαν τα παράλληλα στο σχήμα και στη διακόσμηση σε άλλες κατηγορίες αγγείων. Η διαμόρφωση της βάσης και το πλάσιμο του σώματος έως την γένεση του λαιμού είναι στοιχεία που θυμίζουν τις όψιμες μελανόμορφες υδρίες της κατηγορίας Hadra, από την περιοχή της Μεσσαράς, που ο A. Enklaar τοποθετεί στις αρχές του 2^{ου} αι.π.Χ.³⁰³ Οι αναλογίες όμως με τα αγγεία Hadra είναι σαφείς και στα θέματα διακόσμησης. Η σύνθεση γύρω από το λαιμό βρίσκει παράλληλα σε θραύσματα από τριφυλλόστομες οινοχόες από τη Φαιστό, τα οποία ο V.La Rosa χρονολογεί στο τελευταίο τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ.³⁰⁴ Ένα ακόμη παράλληλο εντοπίζουμε στην Κνωσό σε ένα κομμάτι από το λαιμό μελαμβαφούς οινοχόης, ιδιαίτερα επίμηκες και στενό κυλινδρικό, στο οποίο αποδίδονται ταινίες και κισσόφυλλα και χρονολογείται στα 230-200π.Χ.³⁰⁵

Μια ακόμη ένδειξη για τη χρονολόγηση της πυράς προσφέρει το μόνωτο σκυφίδιο (**εικ.77**). Το σχήμα του είναι γνωστό ήδη από τον 5^ο αι.π.Χ. και η τυπολογία σ'όλη την διάρκεια της παραγωγής του είναι μάλλον συντηρητική, αφού με το ίδιο περίγραμμα εμφανίζεται από τον πρώιμο 4^ο έως τα τέλη του 3^{ου} αι.π.Χ. Το συγκεκριμένο ανήκει στα οψιμότερα παραδείγματα, καθώς διαπιστώνεται μείωση της διαμέτρου της βάσης, η οποία ταυτόχρονα γίνεται ελαφρά ψηλότερη. Επιπλέον το χείλος σχηματίζει εντονότερη κλίση προς το εσωτερικό του αγγείου.³⁰⁶ Πρόκειται για ένα συνηθισμένο εύρημα στα

³⁰² Τζανακάκη, Κ., ό.π. σελ.19

³⁰³ Τζανακάκη, Κ., ό.π. σελ.19

³⁰⁴ Τζανακάκη, Κ., ό.π. σελ.19

³⁰⁵ Τζανακάκη, Κ., ό.π. σελ.19

³⁰⁶ Τζανακάκη, Κ., ό.π. σελ.19

νεκροταφεία της Κρήτης. Παρόμοια παραδείγματα προέρχονται από τη νεκρόπολη της αρχαίας Κυδωνίας.³⁰⁷

Η νεότερη πυρά βρέθηκε στο ανατολικό τμήμα της τάφρου 11. Βρέθηκε όμως ψηλότερα 0,40μ από την επιφάνεια του εδάφους, και είχε πάχος 0,40μ. Περιείχε μια αμφικωνική λάγνυνο, ένα άβαφο εξάλειπτρο χωρίς πόδι, μια πυξίδα με πώμα, η οποία περιείχε πιθανόν τα απανθρακωμένα αμύγδαλα που βρέθηκαν κοντά της και ένα μυροδοχείο. Και αυτή η τελετή προσφορών είχε σχέση με έναν τάφο, τον T15, διαταραγμένο και μισοκατεστραμμένο.

Το εξάλειπτρο (**εικ.78**) όπως προκύπτει από τα ευρήματα ήταν ιδιαίτερα δημοφιλές στο νεκροταφείο της Τάρρας. Σε παλαιότερη ανασκαφή βρέθηκαν δύο ακέραια εξάλειπτρα και πολλά θραύσματα από άλλα μαρμάρια. Περισσότερα είναι τα παραδείγματα από τη νεότερη ανασκαφή, αλλά όλα σχεδόν με εξαίρεση αυτό της πυράς προέρχονται από διαταραγμένα σύνολα. Όσον αφορά το σχήμα του, η επιφάνεια έδρασης είναι στενή, δακτυλιόσχημη και ελαφρά κοίλη. Επιπλέον η απουσία ποδιού είναι ένα σημαντικό στοιχείο που δηλώνει την όψιμη τυπολογική εξέλιξη του σχήματος. Παράλληλό του εντοπίζεται σε οικιστικό σύνολο από την αιτωλική Καλλίπολη και χρονολογείται στο α' τέταρτο του 2^{ου} αι.π.Χ.³⁰⁸

Η κυλινδρική πυξίδα (**εικ.79**) με πώμα έχει δακτυλιόσχημη βάση με πλατύ περίγυρο. Το πώμα έχει ως χαρακτηριστικά τον χαμηλό θόλο, την ευρεία διάμετρο βάσης και το χαμηλό ύψος τοιχωμάτων. Παρόμοιες πυξίδες προέρχονται από Μακεδονικό τάφο της Θεσσαλονίκης.³⁰⁹ Χρονολογείται στον όψιμο 3^ο ή στις αρχές του 2^{ου} αι.π.Χ.

Το αγγείο που προσφέρει το πιο ασφαλές κριτήριο για την χρονολόγηση της πυράς είναι το μυροδοχείο (**εικ.80**) με γραπτές ταινίες στον ώμο και στο σώμα. Με βάση το σχήμα, που βρίσκει τα κοντονότερα παράλληλά του σε τάφους της Βέροιας³¹⁰ και της Θεσσαλονίκης,³¹¹ μπορεί να χρονολογηθεί στο α' τέταρτο του 2^{ου} αι.π.Χ. Τα χαρακτηριστικά του είναι η επίπεδη, δισκόμορφη βάση του και το σχετικά ψηλό πόδι του.

Όμοια χρονολογείται και η άβαφη αμφικωνική λάγνυνος (**εικ.81**), η οποία δεν σώζεται σε καλή κατάσταση. Έχει βάση δακτυλιόσχημη, κωνική. Ο λαιμός είναι κυλινδρικός και το χείλος δακτυλιωτό νεύον προς τα έξω.

³⁰⁷ Μαρκουλάκη, Στ.,-Νινιού- Κινδελή, Β., 1982, σελ.95

³⁰⁸ Μπαζιωτοπούλου- Βαλαβάνη, Ε., σελ.54, εικ.24β

³⁰⁹ Δρούγου, Στ., 1988, σελ.81, εικ.4

³¹⁰ Δρούγου, Στ.-Γουράτσογλου, Γ.,1980, σελ.143, σημ.90

³¹¹ Τσιμπίδου, Μ.,-Αυλωνίτη, 1994, σελ.84, πιν.40α

Η μελέτη του συνόλου της κεραμικής από την Τάρρα των ελληνοιστικών χρόνων βρίσκεται σε πρώιμο στάδιο, γι' αυτό δεν είναι δυνατόν να εξαχθούν ακόμη ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με τον τόπο προέλευσης αυτών των αγγείων.³¹² Η γειτονική Έλυρος τροφοδοτεί σε μεγάλο βαθμό την Τάρρα με δικά της κεραμικά προϊόντα, όπως μελαμβαφή αγγεία, γεγονός που εξηγείται από δύο παράγοντες, την άμεση γειννιάσή τους και την κοινή συμμετοχή τους στην Ομοσπονδία των Ορειών. Με τις υπόλοιπες πόλεις του δυτικότερου άκρου της Κρήτης και κυρίως με την Πολυρρήνια οι σχέσεις πρέπει να ήταν στενές, όπως προκύπτει από τα ευρήματα των αναμοχλευμένων ελληνοιστικών τάφων, ανάμεσα στα οποία αξιοσημείωτη είναι η παρουσία μελαμβαφών αμφορέων με έκτυπα εμβλήματα, αλλά και μιας υδρίας της ίδιας κατηγορίας.³¹³

3.1.δ Ελληνοιστικό νεκροταφείο Ρόκκας

Η Ρόκκα (εικ.135) είναι ένα ημιορεινό χωριό της επαρχίας Κισάμου, χτισμένο εν μέρει στα λείψανα της αρχαίας πόλης στη νότια πλαγιά ενός ψηλού βράχου. Από τα ανατολικά της διέρχεται ένα φαράγγι με τον ποταμό Τυφλό. Από τα δυτικά και σε αρκετή απόσταση, άλλο φαράγγι τη χωρίζει από την Πολυρρήνια. Στις παρυφές του βράχου αυτού, πάντα από τα νότια διακρίνονται τα οικιστικά λείψανα της αρχαίας θέσης, όπως οικίες λαξευτές στο ασβεστολιθικό πέτρωμα, λαξευτές δεξαμενές, κλίμακες δρόμος, πλατεία και κανάλια για τη συλλογή ομβρίων υδάτων.³¹⁴

Κάτω από την αρχαία πόλη σε ισόπεδα βρίσκεται η νεκρόπολη. Το 1960 ο Νικόλαος Πλάτων είχε ανασκάψει ορθογώνιο κτιστό κιβωτιόσχημο τάφο με πελεκητούς λίθους, που αποτελείτο από δύο υπερκείμενες θήκες.³¹⁵ Η πάνω θήκη καλυπτόταν από πέντε πλάκες και έδωσε λίγα **μυροδοχεία**. Στην κάτω θήκη βρέθηκαν οστά βρέφους μέσα σε **ραβδωτό αμφορέα με ανάγλυφα εμβλήματα (Plakettenvasen)**. Παραπλεύρως βρέθηκε ένας κάρθαρος, ένας λύχνος και μία πυξίδα. Στην περιοχή σώζονται δύο λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι, συλημένοι από το παρελθόν. Το 1986, κατά την διαπλάτυνση επαρχιακής οδού βρέθηκαν τρεις τάφοι, δύο κιβωτιόσχημοι και ένας κεραμοσκεπής με προσανατολισμό από Β. προς Ν., οι οποίοι υπέστησαν μεγάλη καταστροφή.³¹⁶

³¹² Τζανακάκη, Κ., ό.π. σελ.23

³¹³ Τζανακάκη, Κ., ό.π. σελ.23

³¹⁴ Δροσινού, Π., 2000, σελ.37

³¹⁵ Πλάτων, Ν., 1960, σελ.273

³¹⁶ Δροσινού, Π., 2000, 37-42

3.1.δ.1 Αγγεία

Από τους τρεις τάφους προέρχονται δύο οξυπύθμενοι αμφορείς, ένα μυροδοχείο, ένας άωτος σκύφος, ένας λύχνος, ένας κάνθαρος, μια υδρία και ένας ραβδωτός αμφορέας τύπου Plakettenvasen.

Το **μυροδοχείο (εικ.82)** έχει σώμα σφαιρικό, βάση δακτυλιόσχημη με επίπεδη επιφάνεια στήριξης, πόδι ψηλό κυλινδρικό, λαιμό ψηλό στενό κυλινδρικό και χείλος οριζόντιο τριγωνικής διατομής. Φέρει πολύ λεπτές οριζόντιες ψευδολαβές, κολλημένες στον ώμο του αγγείου. Πρόκειται για ένα τύπο ευρέως διαδεδομένο στον ελληνιστικό κόσμο της Μεσογείου.³¹⁷ Χρονολογείται στις αρχές του 3^{ου} αι.π.Χ.

Ο **λύχνος (εικ.83)** έχει σώμα σφαιρικό με δισκόμορφη βάση, ενώ στην περιφέρεια του σώματος σχηματίζει ελαφρά γωνιώση. Στην πάνω επιφάνεια και γύρω από την οπή πλήρωσης φέρει δακτύλιο. Παρόμοιοι έχουν βρεθεί στην Κνίδα, στην Κάλυμνο, στην αθηναϊκή Αγορά και στον Κεραμεικό, που χρονολογούνται από τα τέλη του 4^{ου} έως τις αρχές του 3^{ου} αι.π.Χ.³¹⁸

Ο **οξυπύθμενος αμφορέας (εικ.84)** του τάφου 1 έχει σχήμα απιόσχημο, ώμο κυρτό, λαιμό κυλινδρικό και λαβές κάθετες ελλειπτικής διατομής. Χρονολογείται στο β μισό του 3^{ου} αι.π.Χ.³¹⁹ Ο οξυπύθμενος του τάφου 3 έχει σώμα ωοειδές μέχρι τον ώμο, όπου γίνεται κωνικό, βάση κυλινδρική με κοίλη επιφάνεια στήριξης, λαιμό ψηλό, χείλος λεπτό έξω νεύον που ξεχωρίζει έντονα από τον λαιμό και λαβές κάθετες ελλειψοειδούς διατομής. Το σχήμα του, σύμφωνα με την Grace παραπέμπει σε ένα Κνιδιακό αμφορέα από την αθηναϊκή Αγορά, που χρονολογείται στο 240 π.Χ.³²⁰

Ο **μελαμβαφής άωτος σκύφος (εικ.85)** έχει σώμα ημισφαιρικό, βάση δακτυλιόσχημη και χείλος κάθετο με ανεπαίσθητη κλίση προς τα μέσα. Χρονολογείται στην μετάβαση από τον 3^ο στο 2^ο αι.π.Χ. σύμφωνα με σκύφο από τη Βέροια,³²¹ όπως επίσης και παράλληλο σκύφο από την Ελεύθερνα.³²²

Ο **μελαμβαφής κάνθαρος (εικ.86)** έχει σώμα βαθύ κωνικό, βάση υπερυψωμένη σχεδόν κωνική, χείλος κάθετο που δεν ξεχωρίζει από το σώμα και λαβές κάθετες ταινιωτές από το χείλος μέχρι το μέσο περίπου του σώματος. Χρονολογείται στα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ.³²³

³¹⁷ Δροσινού, Π., όπ.,σελ.40

³¹⁸ Δροσινού, Π., όπ.,σελ.40

³¹⁹ Δροσινού, Π., όπ.,σελ.40

³²⁰ Grace, V., 1986, σελ.551, εικ.2.2

³²¹ Δρούγου, Στ.-Τουράτσογλου,Γ.,1980, σελ 184 σχεδ.34-35

³²² *Ελεύθερνα* II, σελ.2 και 86, σχεδ.20

³²³ Δροσινού, Π., όπ.,σελ.41

Η υδρία (εικ.87) είναι από τα πιο ενδιαφέροντα αγγεία του συνόλου. Έχει σώμα κωνικό μέχρι τον ώμο, ο οποίος γίνεται επίπεδος, βάση υπερυψωμένη, κωδωνόσχημη, που στην ένωσή της με το σώμα φέρει εγχάραξη. Ο λαιμός είναι ψηλός στενός κυλινδρικός και το χείλος οριζόντιο με κάθετο περιχέλωμα. Έχει δύο λαβές οριζόντιες κυλινδρικές, τοποθετημένες λοξά στον ώμο του αγγείου και μια λαβή κάθετη ελλειψοειδούς διατομής από την αρχή του λαιμού μέχρι το μέσον περίπου του ώμου. Στο σημείο αυτό φέρει πλαστική προτομή με φθαρμένα χαρακτηριστικά νεαρού σατύρου. Παρόμοια ανάγλυφη προτομή ανευρίσκεται σε δύο ακόμη εγχώρια αγγεία από τη δυτική Κρήτη: Το ένα είναι ένας ραβδωτός αμφορέας του τύπου Plaketten³²⁴ και το άλλο μια οινόχνη από τη Φαλάσαρνα.³²⁵ Χρονολογείται στα τέλη του 3^{ου} αι.π.Χ.³²⁶

Ο ραβδωτός αμφορέας (τύπου Plakettensvasen) σώζεται κατά το κάτω ήμισυ (εικ.88). Το άνω μέρος του δεν σώθηκε, ενώ βρέθηκε το ένα από τα δύο εμβλήματα, το οποίο παριστάνει Έρωτα-παιδί με λύρα στα αριστερά του. Χρονολογείται στο β' μισό του 3^{ου} αι.π.Χ.³²⁷

Τα αγγεία των τριών τάφων αποτελούν κλειστά σύνολα εγχώριας παραγωγής και είναι εμφανείς οι επιρροές από μεγάλα κέντρα, όπως της Αλεξάνδρειας για την υδρία, της Μακεδονίας για τις πυξίδες και της Αθήνας ή της Κορίνθου³²⁸ για τον κάρναρο και το σκύφο.³²⁹ Τα αγγεία δυστυχώς είναι τα μόνα κτερίσματα που έχουν διασωθεί, γεγονός που καθιστά αρκετά δύσκολο να εξαχθούν συμπεράσματα για τις ταφικές τελετουργίες στην περιοχή της Ρόκκας. Παρόλα αυτά μέσα από την εξέταση των αγγείων διαφαίνονται οι επαφές και οι σχέσεις που είχε αναπτύξει η Κρήτη με τον υπόλοιπο ελληνιστικό κόσμο.

3.1.ε Φαλάσαρνα

Η ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε, με σωστικό χαρακτήρα στο νεκροταφείο της αρχαίας Φαλάσαρνας (εικ.133), έφερε στο φως συστάδα 28 τάφων, από τους οποίους οι 23 βρέθηκαν συλημένοι. Ήταν κιβωτιόσχημοι κτιστοί, με πλάκες κομμένες από το φυσικό πέτρωμα της περιοχής.

Οι ασύλητοι τάφοι έδωσαν δεκατέσσερα αγγεία της ύστερης κλασικής και πρώιμης ελληνιστικής περιόδου, κυρίως **μυροδοχεία** και **λύχνους**, μία **τριφυλλόστομη οινόχνη**

³²⁴ Μαρκουλάκη, Στ., 1997, σελ. 91, εικ.19β

³²⁵ Σκόρδου, Μ., 1997, σελ. 50-51, εικ.12

³²⁶ Δροσινού, Π., όπ.,σελ.41

³²⁷ Για ραβδωτούς αμφορείς με ανάγλυφα εμβλήματα βλ. Μαρκουλακη, Στ., 1997, σελ.73-106

³²⁸ *Corinth* VII,III, σελ.86-87, πιν.16

³²⁹ Δροσινού, Π., όπ.,σελ.42

με πλαστικές κεφαλές Σατύρου και νέου στα δύο άκρα της λαβής (εικ.89)³³⁰ έναν **αμφορέα**, δυο ασημένιους **σφηκωτήρες**, ένα χάλκινο και δύο ασημένια **νομίσματα**, χάλκινες **βελόνες** και **ελάσματα**, καθώς και ένα **γυναικείο ειδώλιο** (εικ.90).³³¹

3.1.στ Πολυρρήνια

Οι ανασκαφικές έρευνες που έγιναν στην Πολυρρήνια (εικ.134)³³², αποκάλυψαν αρκετούς λαξευτούς τάφους. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί ο λαξευτός τάφος (εικ.25) με τους πλευρικούς ταφικούς θαλάμους. Ανήκει στον ίδιο τύπο με τους τάφους των Χανίων, αλλά είναι μικρότερος, αμελέστερης κατασκευής και διαφορετικός στην κάτοψη. Ο προθάλαμος του δεν είναι επιμήκης, αλλά μικρός και τετράπλευρος χώρος. Δρόμος δεν υπάρχει, δεδομένου ότι ο τάφος είναι λαξευμένος σε ανωφέρεια, στο φυσικό κροκαλοπαγή βράχο, στη νοτιοδυτική πλαγιά ενός από τους λόφους της αρχαίας νεκρόπολης. Έχει σχεδόν τετράγωνο προθάλαμο με δύο θαλάμους ενταφιασμού (loculi) σε κάθε μια από τις τρεις πλευρές. Σε έναν θάλαμο σώζονται ίχνη καλυπτήριων πλακών, ενώ όλοι έχουν οξυκόρυφη σαμαρωτή οροφή.

Είχε υποστεί έντονη σύληση και διασώθηκαν λίγα όστρακα κυρίως σκύφων, ενδεικτικών για τη χρονολόγησή του στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια.³³³

3.1.ζ Κολένη Καμάρα

Στη βόρεια παρειά του δρόμου Κολυμβαρίου-Καστελλίου, στην αρχή του οικισμού Κολένη Καμάρα, αποκαλύφθηκε διώροφος κιβωτιόσχημος τάφος που είχε λαξευτεί στο μαργαϊκό ασβεστόλιθο. Οι καλυπτήριες πλάκες ήταν έξι μεγάλες εργασμένες κουσκουρόπετρες. Στον ψηλότερο όροφο βρέθηκαν οκτώ κρανία, τα πέντε συγκεντρωμένα στην ανατολική πλευρά και τα τρία στη δυτική. Δύο μεγάλες κεραμίδες χώριζαν τον πρώτο από τον δεύτερο όροφο, η μια από τις οποίες έφερε εγχάρακτη διακόσμηση.

Στον κατώτερο όροφο υπήρχαν αρκετά οστά, ένα μυροδοχείο με ψευδολαβή και ένα σπασμένο αγγείο. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι το δάπεδο ήταν στρωμένο με

³³⁰ Τζεδάκης, Γ., 1969, σελ.433

³³¹ Νινιού-Κινδελη, Β.,1981, σελ.401

³³² Μαρκουλάκη, Στ., 1987, σελ. 563

³³³ Μαρκουλάκη, Στ., 2000, σελ. 394

σπασμένες κεραμίδες. Πρόκειται για ένα φαινόμενο, το οποίο δεν παρατηρείται συχνά σε άλλους τάφους. Από τον τύπο του μυροδοχείου ο τάφος χρονολογείται στο 3^ο αι.π.Χ.³³⁴

3.1.η Καλάθαινες

Στο χωριό Καλάθαινες³³⁵ της επαρχίας Κισάμου αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος με προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ. του τέλους του 4^{ου} αι π.Χ. στον οποίο βρέθηκαν 39 αρυβαλλοειδή ληκύθια, 4 υδρίσκες, μια **ερυθρόμορφη πελίκη (εικ.91)** της κατηγορίας των αττικών αγγείων Kertsch, ένας **οξυπύθμενος αμφορέας (εικ.92)**, δύο σφηκωτήρες **(εικ.93)**, δύο **περόνες (εικ.94)** και ένας ασημένιος **οβολός**. Η βάση της πελίκης βρέθηκε σε κοιλότητα-θήκη, στην οποία θα πρέπει να ήταν τοποθετημένη όρθια. Δεν βρέθηκε σκελετός.

Η ερυθρόμορφη πελίκη έχει γάνωμα μελανό έως γκρίζο. Έχει καστανοκόκκινες αποχρώσεις από το ψήσιμο, είναι αρκετά απολεπισμένη, ενώ διακρίνονται και ίχνη λευκού επίθετου χρώματος. Η στενή βάση και η μικρότερη διάμετρος του σώματος από του χείλους προσδίδουν στο σχήμα ραδινότητα. Ο λαιμός είναι στενός και τονισμένος, ενώ το χείλος είναι ελαφρώς παραμορφωμένο με κλίση προς τα άνω.

Στην α' όψη εικονίζεται σκηνή καταδίωξης με το φτερωτό Έρωτα να κινείται προς τη γυναικεία μορφή, η οποία απομακρύνεται προς τα δεξιά, ενώ στη β' όψη απεικονίζονται δύο μιατιοφόροι αντιμέτωποι νέοι. Όμοια πελίκη έχει βρεθεί στο νεκροταφείο της Αλεξάνδρειας και στην Ολβία, ενώ παρόμοια σκηνή καταδίωξης εικονίζεται στην πελίκη από τη Φαλάσαρνα και από τη Βέργη Σερρών.³³⁶

3.1.θ Βουκολιές

Στη θέση Ρέντα στην Κάτω Κεφάλια Βουκολιών αποκαλύφθηκαν ταφικοί πίθοι, που ήταν τοποθετημένοι σε πλάγια θέση και περιείχαν από ένα νεκρό. Στον ένα πίθο (μήκος 1,20, διάμετρος 0,40μ.) ο σκελετός του νεκρού δεν σωζόταν, εκτός από τμήμα του κρανίου, το οποίο μας δείχνει ότι πρόκειται για παιδική ταφή. Είναι οξυπυθμενος και στη

³³⁴ Δροσινού, Π., 1988, σελ.554

³³⁵ Σκόρδου, Μ., 1997, σελ.36

³³⁶ Σκόρδου, Μ., 1997, σελ.37-39

βάση του φέρει ανάγλυφη ταινία διακοσμημένη με κυμάτιο. Στο εσωτερικό του υπήρχαν θραύσματα ληκυθίου. Χρονολογείται στο 3^ο αι.π.Χ.³³⁷

Ο δεύτερος πίθος (μήκος 1,40, διάμετρος 0,80μ.) ήταν και αυτός τοποθετημένος σε πλάγια θέση και στο εσωτερικό του σωζόταν ο σκελετός ενός νεκρού. Στην επίπεδη βάση έφερε ανάγλυφη ταινία, διακοσμημένη με κυμάτιο. Στο εσωτερικό του βρέθηκε βάση και τμήμα του σώματος από μελαμβαφές ληκύθιο και βάση από μεγάλο αγγείο. Χρονολογείται στον 3^ο αι.π.Χ.³³⁸

3.1.ι Ανόπολη

Στη θέση Λημνιά της κοινότητας Ανόπολης Σφακίων, όπου τοποθετείται το νεκροταφείο της αρχαίας πόλης, εντοπίστηκαν λακκοειδείς τάφοι που ήταν καλυμμένοι από ημίεργες πέτρες. Οι τάφοι ήταν συλημένοι και τα μόνα κτερίσματα που διασώθηκαν ήταν ένας ακέραιος λύχνος με ίχνη μαύρης βαφής των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων, τμήμα από τη βάση γυάλινου αγγείου. Επιπλέον στο χώρο του νεκροταφείου βρέθηκε και τμήμα επιγραφής από μάρμαρο κακής ποιότητας, όπου εικονίζεται εγχάρακτο τρίγωνο με δυσδιάγνωστη δίστιχη επιγραφή.³³⁹

3.1.κ Ταφικές πρακτικές στα ελληνιστικά νεκροταφεία του νομού Χανίων

Τα στοιχεία που διαθέτουμε για τα υπόλοιπα νεκροταφεία του νομού Χανίων, εκτός από αυτό της Κυδωνίας, είναι ανεπαρκή για τη σκιαγράφηση της συνολικής εικόνας των ταφικών πρακτικών της δυτικής Κρήτης. Παρόλα αυτά οι λίγες ενδείξεις που έχουμε, εμπλουτίζουν τις γνώσεις μας για τις τελετουργικές πρακτικές που συντελούνταν στις νεκροπόλεις της περιοχής..

Οι λίγες περιπτώσεις εγχυτρισμού (πιθοταφές), που απαντώνται κυρίως στην περιοχή των Βουκολιών, αποτελούν ένα επιπρόσθετο στοιχείο στις πρακτικές της ταφής. Ο ενταφιασμός των νεκρών γίνονταν κυρίως σε λακκοειδείς και κιβωτιόσχημους τάφους. Ο νεκρός σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις τοποθετούνταν απευθείας στο φυσικό δάπεδο, εκτός από μια περίπτωση, όπου το δάπεδο είχε καλυφθεί με σπασμένες κεραμίδες. Από

³³⁷ Δροσινού, Π., 1990, σελ.442

³³⁸ Δροσινού, Π., 1994, σελ.722

³³⁹ Νινιού-Κινδελή, Β., 1991, σελ.426

την περιοχή της Πολυρρήνιας έχουμε το μοναδικό παράδειγμα λαξευτού τάφου με πλευρικούς θαλάμους (loculi), γνωστού ήδη από την νεκρόπολη της Κυδωνίας. Από τα λίγα στοιχεία που έχουμε ο προσανατολισμός ακολουθεί το βασικό κανόνα, δηλαδή από τα ανατολικά προς τα δυτικά, ενώ υπάρχουν και περιπτώσεις όπου ακολουθεί διαφορετική φορά.

Οι περισσότεροι τάφοι ήταν συλημένοι και τα κτερίσματα που διαθέτουμε είναι ελάχιστα. Εξετάζοντας τις αδιατάρακτες ταφές, διαπιστώνουμε ότι οι νεκροί συνοδεύονταν από αντικείμενα που χρησιμοποιούσαν στην καθημερινή τους ζωή, αλλά και από αντικείμενα που είχαν αμιγώς νεκρική χρήση.

Όπως και στη νεκρόπολη της Κυδωνίας, έτσι και στα περισσότερα νεκροταφεία της δυτικής Κρήτης, οι λύχνοι και τα μυροδοχεία αποτελούν το πιο συνηθισμένο κτέρισμα. Αρκετές είναι και οινοχόες, ενώ τα νέα αγγεία που προστίθενται είναι τα εξάλειπτρα, οι υδρίες, οι ευθρόμορφες πελίκες και οι οξυπύθμενοι αμφορείς.

Εκτός από αγγεία, βρέθηκαν δύο ειδώλια, χάλκινα νομίσματα και ελάχιστα προσωπικά αντικείμενα (σφηκωτήρες, βελόνες, περόνες). Τα τελευταία μαζί με το γυναικείο ειδώλιο εντοπίστηκαν σε μια γυναικεία ταφή.

Συνοψίζοντας διαπιστώνουμε ότι είναι αρκετά δύσκολο να προσεγγίσουμε τα ταφικά έθιμα για κάθε νεκρόπολη χωριστά. Η συνολική εικόνα που σχηματίζουμε όσον αφορά τα ταφικά έθιμα δεν παρουσιάζει κάποια ιδιαιτερότητα. Οι ταφές είναι κτερισμένες με έναν τρόπο αρκετά συνηθισμένο, όπως και στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο. Αυτό όμως που πιστοποιείται μετά την εξέταση των κτερισμάτων και συγκεκριμένα της κεραμικής είναι οι επαφές που είχε αναπτύξει η δυτική Κρήτη με προηγμένες περιοχές της μεσογειακής λεκάνης.

3.2 Ν.ΡΕΘΥΜΝΟΥ

3.2.α Σφακάκι-Σταυρωμένος

Περίπου 8χλμ. ανατολικά του Ρεθύμνου βρίσκεται το Σφακάκι και στη συνέχεια ο Σταυρωμένος, οι παραλιακοί οικισμοί του Παγκαλοχωρίου και του Χαμαλευρίου αντίστοιχα (εικ.138). Σε αυτή την περιοχή τοποθετείται αρχαία πόλη, η ταύτιση της οποίας δεν έχει γίνει ακόμα σίγουρα.³⁴⁰

Η βυζαντινή Επισκοπή Αγρίου ή Αρίου, η οποία τοποθετείται στη Βιράν Επισκοπή διέσωσε το όνομα της πόλης Άγριον ή Άριον που φαίνεται ότι υπήρχε εκεί κοντά. Η τοπική παράδοση προτιμά να προσδίδει το όνομα αυτό στην άγνωστη εγκατάσταση του Σταυρωμένου/Χαμαλαυρίου και με αυτή συμφωνούν οι Ψυλάκης,³⁴¹ Ξανθουδίδης³⁴² και Πλάτων³⁴³ θεωρώντας την ως την μόνη θέση κοντά στη Βιράν Επισκοπή με ορατές αρχαιότητες ικανές να δικαιολογούν την ύπαρξη πόλης. Στο Σταυρωμένο άλλωστε, εκβάλλει ο Αρκαδιώτης ή Αρκαδιανός ποταμός, ο οποίος στα μασαιωνικά κείμενα σημειώνεται ως ποταμός Αγιο.³⁴⁴

Άλλοι μελετητές (Pococke³⁴⁵, Kirsten³⁴⁶, Faure³⁴⁷) στηριζόμενοι σε διόρθωση στο κείμενο του Σταδιασμού τοποθετούν στο Σταυρωμένο το Παντομάρτιον. Στην άποψη αυτή μεγάλη βαρύτητα δίδεται στην ανεύρεση στο Σταυρωμένο νομισμάτων με φοίνικες και τα γράμματα Π και Α. Με βάση αυτά ο Le Rider συμπεραίνει ότι ο Σταυρωμένος ήταν το κύριο λιμάνι της Ελεύθερνας³⁴⁸.

Παρόλα αυτά οι μελετητές Kirsten και Faure δεν αποκλείουν το ενδεχόμενο ο Σταυρωμένος να ταυτίζεται με την αρχαία πόλη Αλλαρία, γεγονός που αποδεικνύει πόσο επισφαλής είναι η ταύτιση ενός αρχαιολογικού χώρου με ένα συγκεκριμένο αρχαίο τοπωνύμιο χωρίς την εξασφάλιση αδιαμφισβήτητων αποδεικτικών στοιχείων.³⁴⁹

Γενικά τα αποτελέσματα των ερευνών δείχνουν ότι στη περιοχή του Σταυρωμένου εκτείνεται ένας σημαντικός αρχαιολογικός χώρος με ίχνη κατοίκησης από τα πρωτομινωικά έως τα χριστιανικά χρόνια. Οι τέσσερις συστάδες τάφων που προφανώς

³⁴⁰ Τσατσάκη, Ν., 2000, σελ.739

³⁴¹ Ψυλάκης, Β. 1899, σελ.135

³⁴² Ξανθουδίδης, 1920, σελ. 164

³⁴³ Πλάτων, Ν., 1948, σελ.363

³⁴⁴ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., 1995, σελ.368

³⁴⁵ Pococke R., 1745, σελ.258

³⁴⁶ Kirsten, 1949, σελ. 832-833

³⁴⁷ Faure, P.,1965, σελ. 46-47

³⁴⁸ Le Rider, G., 1966, σελ.248-257

³⁴⁹ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., ό.π. σελ.369

ανήκουν σε περισσότερα του ενός νεκροταφεία ελληνοιστικής ή ρωμαϊκής περιόδου, δύο στο Σφακάκι και δύο στο Σταυρωμένο, έχουν ανασκαφεί σε έξι οικοπέδα.³⁵⁰ Η αποκάλυψη τάφων σε συνδυασμό με τον εντοπισμό οικιστικών καταλοίπων (ίχνη τοίχων και δάπεδο από κονίαμα) στην περιοχή Ρουσσά,³⁵¹ η οποία βρίσκεται στα βόρεια του Σφακακίου, μας διαφωτίζει για την τοπογραφική σχέση του νεκροταφείου με την πόλη του. Πράγματι το νεκροταφείο εντοπίζεται στα νότια της αρχαίας παραλιακής οικιστικής ενότητας του Σταυρωμένου.

Στο Σφακάκι αποκαλύφθηκαν 57 τάφοι, λακκοειδείς³⁵² κιβωτιόσχημοι³⁵³ και κεραμοσκεπείς³⁵⁴ ελληνοιστικής και ρωμαϊκής περιόδου.³⁵⁵ Δεν γνωρίζουμε τον ακριβή αριθμό των επιβεβαιωμένων ελληνοιστικών τάφων. Σύμφωνα όμως με τα στοιχεία που διαθέτουμε οι κεραμοσκεπείς είναι οι περισσότεροι, ενώ ελάχιστοι είναι οι κιβωτιόσχημοι και οι λακκοειδείς. Επιπλέον πολλοί τάφοι έχουν υποστεί έντονη σύληση. Από τους τάφους του οικοπέδου Καψουλάκη περισυλλέχθηκαν **μυροδοχεία** του πρώιμου 3^{ου} αι. π.Χ. μια **τριφυλλόστομη οινοχόη** (α΄ τέταρτο 3^{ου} αι. π.Χ.), μια πρόχους (τέλη 4^{ου} αι. π.Χ.), τρεις **μονόμυξοι λύχνοι**, και ένα **φιαλίδιο** με έσω νεύον χείλος. Από το οικόπεδο Μ.Πυργαρούση, όπου αποκαλύφθηκαν και περισσότεροι τάφοι, προέρχονται περίπου 200 πήλινα **ατρακτόσχημα μυροδοχεία**, ενώ ακόμη υπάρχουν **οξυπύθμενοι αμφορείς, τριφυλλόστομες οινοχόες, όλπες, προχοϊσκες και αρυτήρες**.

Τα μυροδοχεία από τους τάφους του οικοπέδου Καψουλάκη είναι από γκρίζο πηλό και κοσμούνται με λεπτές ταινίες και τα πιο κοντινά τους παράλληλα προέρχονται από τον ταφικό περίβολο του Θεώνιχου στην Αθήνα, από τάφο στην Κυδωνία και από τάφο στη Μαρίνα της Νάουσας.³⁵⁶ Η εμβαπτισμένη τριφυλλόστομη οινοχόη θυμίζει αττικά παραδείγματα και παράλληλά της συναντάμε στην Αθήνα από την ομάδα Α της Thompson και από τη Λύττο.³⁵⁷ Ο τύπος της ολόβαφης με ερυθρό γάνωμα πρόχου είναι χαρακτηριστικός της Κρήτης και γνωστός από άλλες θέσεις, όπως από οικία στη Λατώ, από το «Σπίτι Β» στη θέση Νησί της Ελευθέρας, αλλά και από το πηγάδι στο Δίπυλο της Αθήνας.³⁵⁸

³⁵⁰ Τσατσάκη, Ν., 2000, σελ.739-Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., 1981,σελ.404-Γαβριλάκη-Νικολουδάκη, Ειρ., 1988, σελ.557-558 και 1989 σελ.457-460-Παπαδοπούλου, Ε., 1997, σελ.1034-Πωλογιώργη, Μ.,

³⁵¹ Hood, S.,-Warren, P.,1964, σελ.63, εικ.9

³⁵² Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., 1981, σελ.404

³⁵³ Γαβριλάκη, Ειρ., 1988, σελ.557-558 και 1989, σελ. 457-460

³⁵⁴ Παπαδοπούλου, Ε., 1997, σελ.1034

³⁵⁵ Γαβριλάκη-Νικολουδάκη, Ειρ., 1988, σελ. 557-558 και 1989, σελ. 457-460

³⁵⁶ Τσατσάκη, Ν.,2000,σελ.742

³⁵⁷ Τσατσάκη, Ν.,ό.π.,σελ.742

³⁵⁸ Τσατσάκη, Ν.,ό.π., σελ.742

Οι δύο λύχνοι με οριζόντια λαβή, οι οποίοι ήταν χρησιμοποιημένοι βρέθηκαν εξωτερικά του τάφου, ανάμεσα στις καλυπτήριες πλάκες. Και οι δύο ανήκουν στον ίδιο τύπο με γωνιώδη κατατομή στο κατώτερο τμήμα του σώματος. Παρόμοια παραδείγματα τοποθέτησης αγγείων εξωτερικά των τάφων απαντώνται και σε άλλα νεκροταφεία της Κρήτης, όπως της αρχαίας Κυδωνίας, του Αγ. Νικολάου, αλλά και της υπόλοιπης Ελλάδας³⁵⁹. Ο άλλος λύχνος βρέθηκε αχρησιμοποίητος στο εσωτερικό του τάφου, γεγονός που σημαίνει ότι προορίζονταν αποκλειστικά για κτέρισμα. Αχρησιμοποίητα λυχνάρια συναντώνται και ως αναθήματα σε ιερά, όπως στο ιερό του Γλαύκου στην Κνωσό.³⁶⁰ Και οι τρεις λύχνοι χρονολογούνται στα μέσα του 3^{ου} αι.π.Χ. και είναι τοπικής παραγωγής.

Το φιαλίδιο με έσω νεύον χείλος είναι ολόβαφο με μελανό γάνωμα. Πρόκειται για αγγείο καλής ποιότητας που θυμίζει αττικά παραδείγματα. Παρόμοιο προέρχεται από στέρνα στην Αγορά της Αθήνας.³⁶¹

Εκτός από κεραμική οι τάφοι περιείχαν ένα σιδερένιο δακτυλίδι ένα πήλινο σφαιρίδιο, ένα χρυσό ενεπίγραφο επιστόμιο της ελληνιστικής περιόδου, τέσσερις χάλκινες βελόνες, έξι χάλκινα δισκάρια, γυάλινες δακρυδόχους, ένα ασημένιο αργίτικο νόμισμα του 3^{ου} αι.π.Χ. και τέσσερις χάλκινες δανάκες³⁶².

Στο Σταυρωμένο αποκαλύφθηκαν 72 κιβωτιόσχημοι και ένας κεραμοσκεπής. Οι περισσότεροι από τους κιβωτιόσχημους είναι ελληνιστικοί,³⁶³ ενώ και γι' αυτούς δεν γνωρίζουμε τον ακριβή αριθμό τους. Όλοι βρέθηκαν συλημένοι, σώζοντας ενίοτε κάποια αντικείμενα κατά χώραν ή διασκορπισμένα.

Περισυλλέχθηκαν αρκετά **μυροδοχεία** του πρώιμου 3^{ου} αι. π.Χ. ένας **μελαμβαφής κάνθαρος** εισηγμένος από την Αττική (α τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ.), **οινοχόες** με σφαιρικό σώμα (3^{ος} αι. π.Χ.), και **λύχνοι** του ύστερου 3^{ου} αι. π.Χ. Επιπλέον βρέθηκαν 12 **αστράγαλοι** σε μια από τις πέντε παιδικές ταφές³⁶⁴.

Πρέπει να σημειωθεί ότι από τα 45 μυροδοχεία, τα 36 βρέθηκαν σε ένα μικρό κεραμοσκεπή τάφο των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων.³⁶⁵ Οι μικρές διαστάσεις του τάφου υποδηλώνουν, ότι επρόκειτο για παιδική ταφή. Η πλειονότητα των μυροδοχείων με πόδι, αγγείων πολύ κοινών και σε τάφους και σε οικισμούς, ανήκει σ'ένα τύπο

³⁵⁹ Τσατσάκη, Ν., 2000, σελ. 742

³⁶⁰ Τσατσάκη, Ν., ό.π.,σελ. 742

³⁶¹ Rotroff, S., 1994, σελ.20, πιν. 1ς

³⁶² Παπαδοπούλου, Ε., 1997, σελ.1034

³⁶³ Τσιμποπούλου, Μ., 1983,σελ.368-369

³⁶⁴ Τσιμποπούλου, Μ.,ό.π.,σελ 369-370

³⁶⁵ Πωλογιώργη, Μ.,1982, σελ. 384

δημοφιλή στο τέλος του 4^{ου} και στον πρώιμο 3^ο αι. π.Χ.³⁶⁶ Εκτός από τα μυροδοχεία βρέθηκαν ένας άβαφος λύχνος, πιθανώς προϊόν εγχώριας κρητικής παραγωγής που αποτελεί παραλλαγή του τύπου 25 D Prime του Howland,³⁶⁷ μια γυάλινη υδρίσκη, μια μικρογραφία οξυπύθμενου αμφορέα και ένα πήλινο σφαιρίδιο,³⁶⁸ το οποίο φέρει στη επιφάνεια παράλληλες οριζόντιες εγχαράξεις τεμνόμενες από δύο κάθετες διασταυρούμενες και ίσως να πρόκειται για παιδικό άθλημα.³⁶⁹ Η γυάλινη υδρίσκη έχει βαθύ κυανό χρώμα και διακοσμείται με οριζόντιες θλαστές γραμμές, περιβαλλόμενες από άλλες απλές και κυματοειδείς χρώματος λευκού και κίτρινου. Χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.

Τα αγγεία τοποθετούνταν στα δυτικά του τάφου, στα πόδια του νεκρού και δεν παρουσιάζουν κάποια ιδιαιτερότητα. Είναι αντιπροσωπευτικά των συνηθισμένων και κοινών αγγείων της ελληνιστικής περιόδου, τα οποία απαντώνται μέσα σε τάφους.³⁷⁰

Τέλος λόγω της έντονης σύλησης, πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί ως προς τα συμπεράσματα. Βάσει των δεδομένων διαπιστώνουμε ότι οι συγκεκριμένοι τάφοι δεν φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα πλούσια κτερισμένοι.³⁷¹

3.2.β Αξός

Στις θέσεις Τειχίο και Μεγάλος Τράφος, στους ΝΔ πρόποδες της ακρόπολης της αρχαίας πόλης Αξού αποκαλύφθηκε τμήμα από ένα εκτεταμένο νεκροταφείο, που χρονολογείται από την αρχαϊκή εποχή έως και την περίοδο της ρωμαιοκρατίας. Ερευνήθηκαν συνολικά 82 τάφοι των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, από τους οποίους 2 ήταν κτιστοί κιβωτιόσχημοι, 16 κεραμοσκεπείς και οι υπόλοιποι αποτελούσαν απλές ταφές σε φυσικές κοιλότητες του βράχου.³⁷² Δεν έχουμε περισσότερα στοιχεία για τον ακριβή αριθμό των ελληνιστικών τάφων.

Οι περισσότερες ταφές ήταν ακτέριστες, λίγες με πενιχρά κτερίσματα (συνήθως με ένα χάλκινο ή ασημένιο νόμισμα ή με ένα γυάλινο ή πήλινο αγγείο και άλλοτε με ένα χάλκινο ή ασημένιο κόσμημα) και ελάχιστες με πολυτιμότερα. Στον κεραμοσκεπή τάφο 3 τα κτερίσματα αποτελούσαν μια **χάλκινη ομφαλωτή φιάλη**, μια **πυξίδα** από φαγεντιανή, ένα **γυάλινο μυροδοχείο** και ένα **χρυσό δαχτυλίδι**. Στον τάφο 11, σε

³⁶⁶ Thompson, H.A., 1934, σελ.326 αρ.64 εικ.9 και σελ.336 αρ.66 εικ.15

³⁶⁷ *Agora IV*, σελ.79, πιν.39 αρ.350-355,

³⁶⁸ Hood, S.,-Warren, P.,-Cadogan, G., 1964, σελ.67

³⁶⁹ Πωλογιώργη, Μ., 1982, σελ. 384

³⁷⁰ Τσατσάκη, Ν., 2000, σελ.741

³⁷¹ Τσατσάκη, Ν., ό.π., σελ.741

³⁷² Πωλογιώργη, Μ., 1983, σελ.370

κοιλότητα του βράχου, τα ευρήματα ήταν ένα ασημένιο και ένα χάλκινο **νόμισμα**, ένα **ασημένιο δαχτυλίδι**, μια **χάλκινη περόνη**, ένα γυάλινο αγγείο και 3 πήλινα (ένα **κύπελλο** και 2 **μυροδοχεία**). Στον τάφο 76, επίσης σε κοιλότητα του βράχου, βρέθηκε ένα **χρυσό ενώτιο** σε σχήμα λεοντοκεφαλής. Από την επίχωση επάνω από τους τάφους, η οποία πιθανότατα είχε κυλίσει από τις πλευρές της ακρόπολης, συλλέχθηκαν 47 **πήλινα ειδώλια** όλα φθαρμένα και αποσπασματικά σωζόμενα, χρονολογούμενα στην κλασική και ελληνιστική εποχή.³⁷³

3.2.γ *Ελεύθερνα*

Η ελληνιστική νεκρόπολη της Ελεύθερνας εντοπίζεται στην θέση «Μνήματα» και πιο συγκεκριμένα στο ύψωμα του λόφου στα δυτικά του ελληνιστικού οικισμού Νησί (**εικ.132**), ο οποίος είχε χτιστεί στο βόρειο άκρο του λόφου της Ελεύθερνας.³⁷⁴ Πράγματι τα κατάλοιπα στο Νησί καλύπτουν δύο περιοχές, μία γύρω από την κορυφή του λόφου, που καταλαμβάνεται από τα ερείπια ενός οικισμού της ελληνιστικής περιόδου και μια ακόμη, η οποία βρίσκεται περίπου 200μ. νοτιότερα της κορυφής, κοντά στη σημερινή κοινότητα της Ελεύθερνας.³⁷⁵

Πρέπει να επισημάνουμε ο η αρχαία Ελεύθερνα αποτελούνταν από περισσότερα του ενός οικιστικά σύνολα καθ'ολη τη διάρκεια των ιστορικών χρόνων και πολύ πιθανόν η δημιουργία του ελληνιστικού οικισμού στο Νησί να σχετίζεται με την «κατά κόμας» εγκατάσταση των κατοίκων στην περιοχή κατά την πρώιμη ιστορική περίοδο.³⁷⁶

Η συστάδα λοιπόν των τάφων που βρίσκεται νοτιότερα προς το δρόμο για την Ελεύθερνα, λόγω της θέσης της και λόγω της χρονολογικής σύμπτωσής της με το συνοικισμό Νησί, έχει θεωρηθεί ότι αποτελούσε τον χώρο ταφής των ενοίκων του συγκεκριμένου οικισμού.³⁷⁷

Στη θέση «Μνήματα», λοιπόν εντοπίστηκε το ελληνιστικό νεκροταφείο που χρονολογείται από τα τέλη του 4^{ου} ή τις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. έως την υστεροελληνιστική περίοδο. Πρόκειται για συστάδες από λαξευμένους κιβωτιόσχημους στο ασβεστολιθικό πέτρωμα τάφους. Οι περισσότεροι τάφοι ήταν συλημένοι, και τα μόνα κτερίσματα που έχουμε είναι λίγα **μυροδοχεία (εικ.95)**, και ελάχιστα αγγεία πόσης,

³⁷³ Πωλογιώργη, Μ., ό.π., σελ.370

³⁷⁴ Σταμπολίδης, Ν., 2004, σελ.138

³⁷⁵ Καλπαξής, Θ., 2004, σελ.107-108

³⁷⁶ Καλπαξής, Θ., ό.π., σελ.107-108

³⁷⁷ Σταμπολίδης, Ν., ό.π., σελ.139

όπως **πρόχοι (εικ.96)** και **μόνωτα κύπελλα (εικ.97)**.³⁷⁸ Όλα τα αγγεία χρονολογούνται από τα τέλη του 4ου έως τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ.

Τα μυροδοχεία ταξινομούνται σε δύο κατηγορίες, ανάλογα με το σχήμα τους. Στην πρώτη ανήκουν αυτά με την δισκοειδή βάση και το σφαιρικό σώμα, ενώ στη δεύτερη αυτά με την δισκοειδή βάση και το ωοειδές σώμα. Τα χαρακτηριστικά της πρόχου είναι η δισκοειδής βάση, το ωοειδές σώμα, ο ευρύς λαιμός, το οριζόντιο χείλος και η κάθετη ταινιωτή λαβή που είναι συμφυής με το χείλος. Χρονολογείται από τα τέλη του 4^{ου} έως τις αρχές του 3^{ου} αι.π.Χ. Τέλος τό μόνωτο κύπελλο έχει χαμηλή δισκοειδή βάση, κοίλη στην επιφάνεια έδρασης, χείλος έξω νεύον και λαβή κάθετη, ταινιωτή με δύο αυλακώσεις. Χρονολογείται στα μέσα του 2^{ου} αι.π.Χ. Όλα τα αγγεία αποτελούν προϊόντα τοπικής κεραμικής.³⁷⁹

3.2.δ Ταφικά έθιμα ελληνιστικών νεκροταφείων του νομού Ρεθύμνου

Στο νομό Ρεθύμνου σύμφωνα με τις σωστικές και εκτεταμένες ανασκαφές που έχουν πραγματοποιηθεί κυρίως στα βόρεια παράλια του νομού, αλλά και νοτιότερα προς την ενδοχώρα, στην περιοχή του Μυλοποτάμου, έχουν έρθει στο φως τέσσερα νεκροταφεία. Στα παράλια και συγκεκριμένα στις θέσεις Σταυρωμένος και Σφακάκι έχουν εντοπιστεί τα δύο νεκροταφεία. Τα άλλα δύο βρίσκονται στην περιοχή της Ελεύθερνας και της Αξού.

Στη νεκρόπολη του Σταυρωμένου ο τύπος του τάφου που κυριαρχεί είναι ο κιβωτιόσχημος, ενώ έχουν εντοπιστεί και λίγοι λακκοειδείς. Κάθε τάφος περιείχε ένα νεκρό και ο προσανατολισμός ήταν κυρίως από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Αρκετές είναι όμως και οι περιπτώσεις όπου ο προσανατολισμός έχει φορά από τα βορειοδυτικά προς τα νοτιοανατολικά. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία λαξευτού προσκέφαλου, στο οποίο στηριζόταν το κεφάλι του νεκρού, στους τάφους που είχαν προσανατολισμό από τα ανατολικά προς τα δυτικά.

Οι περισσότεροι τάφοι ήταν συλημένοι και τα λιγοστά κτερίσματα που διασώθηκαν δεν παρουσιάζουν κάποια ιδιαιτερότητα. Το μεγαλύτερο μέρος των πήλινων αγγείων, που είχαν τοποθετηθεί γύρω από το σώμα του νεκρού, αποτελούν τα μυροδοχεία, τα οποία βρέθηκαν σχεδόν σε όλους τους τάφους. Για ακόμη μια φορά, όπως και στα προηγούμενα νεκροταφεία που εξετάσαμε, επιβεβαιώνεται η συνήθεια της απόθεσης

³⁷⁸ Σταμπολίδης, Ν., ό.π., σελ.296-297, αρ.398-402

³⁷⁹ Kalpaxis -Tsatsaki, Ν., 2000, σελ.122

τους μέσα στους τάφους. Οι οινοχόες, οι λύχνοι, ένας κάνθαρος, μια γυάλινη υδρίσκη και μια μικρογραφία οξυπύθμενου αμφορέα αποτελούν το μικρότερο μέρος των αγγείων που προσφέρθηκαν στους νεκρούς.

Εκτός από αγγεία βρέθηκαν και λίγοι αστράγαλοι και ένα πήλινο σφαιρίδιο (άθυρμα), κτερίσματα τα οποία συνόδευαν, όπως συνηθιζόταν, παιδικές ταφές.

Δυστυχώς η έντονη σύληση που είχε υποστεί το νεκροταφείο του Σταυρωμένου, καθιστά σχεδόν αδύνατον να διαμορφώσουμε μια πλήρη εικόνα για τα ταφικά έθιμα της εποχής στη συγκεκριμένη περιοχή. Και σε αυτή την περίπτωση τα λιγοστά κτερίσματα επιβεβαιώνουν εν μέρει τον κοινό κώδικα που ίσχυε για τις τελετουργικές πρακτικές αυτή την περίοδο στην Κρήτη, αλλά και στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο.

Από το Σφακάκι προέρχονται περισσότεροι κεραμοσκεείς, ενώ ελάχιστοι είναι οι κιβωτιόσχημοι. Κάθε τάφος περιείχε μια ταφή. Ο προσανατολισμός ήταν κοινός σε όλες τις ταφές και είχε φορά από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Οι περισσότεροι τάφοι ήταν συλημένοι, με αποτέλεσμα να αποκαλυφθούν λιγοστά κτερίσματα.

Τα μυροδοχεία αποτελούν την πολυάριθμη ομάδα των κτερισμάτων, την οποία συμπληρώνουν λύχνοι, τριφυλλόστομες οινοχόες-πρόχοι, αρυτήρες, οξυπύθμενοι αμφορείς και όλπες. Όπως παρατηρείται και σε αυτή την περίπτωση τα αγγεία δεν παρουσιάζουν κάποια ιδιαιτερότητα. Συγκαταλέγονται στα κοινά και συνηθισμένα αγγεία της ελληνιστικής περιόδου, που εντοπίζονται μέσα σε τάφους.

Επιπλέον σε λίγους αδιατάρακτους τάφους βρέθηκαν προσωπικά αντικείμενα των νεκρών, όπως ένα σιδερένιο δακτυλίδι και ένα πήλινο σφαιρίδιο. Το τελευταίο βρέθηκε μέσα σε παιδική ταφή. Επίσης εντοπίστηκαν βελόνες και νομίσματα-δανάκες. Τέλος ένα χρυσό ενεπίγραφο επιστόμιο, για το οποίο δεν έχουμε περισσότερες πληροφορίες, βρέθηκε κοντά στο κρανίο του νεκρού. Πολύ πιθανόν να σχετίζεται με τις θρησκευτικές αντιλήψεις της εποχής και πιο συγκεκριμένα με την Ορφική λατρεία.

3.3 Ν.ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Στον νομό Ηρακλείου έχουν ερευνηθεί σημαντικά ελληνοιστικά νεκροταφεία, αλλά και αρκετοί μεμονωμένοι τάφοι. Οι περιοχές στις οποίες έχουν αποκαλυφθεί οι οργανωμένες νεκροπόλεις είναι η Κνωσός, η Χερσόνησος και τα Μάταλα. Ελληνοιστικοί τάφοι έχουν αποκαλυφθεί και στη Γόρτυνα, αλλά και στην ευρύτερη περιοχή της Φαιστού. Αρχικά θα εξεταστούν τα κτερίσματα από το νεκροταφείο της Χερσονήσου και εν συνεχεία των άλλων νεκροπόλεων.

3.3.α Χερσόνησος Πεδιάδος

Η νεκρόπολη της αρχαίας Χερσονήσου καταλαμβάνει το δυτικό τμήμα της περιοχής «Πόλης», του παραλιακού οικισμού Λιμένος Χερσονήσου, κάτω ακριβώς από τα λείψανα της ομώνυμης πόλης των ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων. Εκτείνεται κατά μήκος της οδού Δημοκρατίας, αλλά ο τοπογραφικός αυτός προσδιορισμός είναι σχετικός καθώς δεν στηρίζεται σε συστηματική έρευνα αλλά σε τυχαίες ανακαλύψεις τάφων. Όσον αφορά την σχέση της νεκρόπολης με την πόλη των ελληνοιστικών χρόνων, δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί, καθώς έχουν βρεθεί ελάχιστα οικοδομικά λείψανα.³⁸⁰ Το ίδιο συμβαίνει και με την νεκρόπολη της αρχαίας Κυδωνίας. Συνολικά έχουν αποκαλυφθεί 125 τάφοι, αλλά το δημοσιευμένο υλικό μας παρέχει πληροφορίες μόνο για 47 τάφους.

Από τους 47 τάφους, οι 44 ανήκουν στο τύπο του απλού λακκοειδούς, οι 2 είναι κιβωτιόσχημοι, ενώ βρέθηκε και ένας κεραμοσκεπής. Οι περισσότεροι τάφοι παρέμειναν αδιατάρακτοι. Το κτερισματικό τους υλικό παρουσιάζει ποικιλία, καθώς αποκαλύφθηκαν αρκετά πήλινα και ελάχιστα μαρμάρινα αγγεία του ύστερου 4^{ου}-3^{ου} αι.π.Χ., κοσμήματα, προσωπικά αντικείμενα και νομίσματα.³⁸¹

³⁸⁰ Γκαλανάκη, Κ 1991, σελ.11

³⁸¹ Γκαλανάκη, Κ,1991, σελ.13-15, 2006, και Χατζή-Βαλλιάνου, Δ., 1988, σελ.527, 1990, σελ.415, 2000,σελ.96-101 και Ρεθεμιωτάκης, Γ., 1999, σελ. 267-269 και Μανδαλάκη, Στ.,1999, σελ.244-258

3.3.α.1 Αγγεία

Ο αριθμός των αγγείων, που προέρχονται από το ελληνιστικό νεκροταφείο της Χερσονήσου ανέρχεται περίπου στα 130. Συνολικά βρέθηκαν 33 μυροδοχεία, 35 πρόχοι κοινής χρήσης, 11 οινοχόες, 11 κάρθαροι, 9 μικκύλες υδρίες, 9 εξάλειπτρα, 7 πυξίδες, 5 αρυβαλλοειδή ληκύθια, 4 ερυθρόμορφες πελίκες, 3 ερυθρόμορφοι αμφορείς, 2 αλάβαστρα, 2 λύχνοι, 2 πινάκια, 2 λήκυθοι, 1 μόνωτο σκυφίδιο και ένας γυάλινος φοινικικός αρύβαλλος.

Αντιπροσωπευτικά αγγεία της ύστερης φάσης του 4^{ου} αι. π.Χ. είναι τα **αρυβαλλοειδή ληκύθια (εικ.98, 99)**, ανθεμωτά ή ερυθρόμορφα, οι **λήκυθοι** κυρίως με διακόσμηση γραπτών ταινιών και οι **ερυθρόμορφες πελίκες κατηγορίας Kertsch (εικ.100, 101)**.³⁸²

Η πελίκη είναι αττικό αγγείο, το οποίο πρωτοεμφανίζεται μετά το 520 π.Χ. και παραμένει δημοφιλές μέχρι το τέλος της ερυθρόμορφης κεραμικής, χωρίς τα βασικά χαρακτηριστικά του να παρουσιάζουν ουσιαστικές διαφοροποιήσεις.³⁸³ Μέχρι τα μέσα του 4^{ου} αι.π.Χ., τα αγγεία της κατηγορίας Kertsch, συμπεριλαμβανομένης και της πελίκης, κατασκευάζονται σύμφωνα με τους κανόνες της κλασικής παράδοσης, με τα σχήματά τους να είναι σταθερά και συμμετρικά. Από το 350 π.Χ. και έπειτα όμως, οι αναλογίες των αγγείων διαφοροποιούνται αισθητά. Στις πελίκες η αλλαγή παρατηρείται κυρίως στη διάμετρο της βάσης και της κοιλιάς αλλά και στη διαμόρφωση του χείλους. Πράγματι η διάμετρος της βάσης και της κοιλιάς στενεύει βαθμιαία με αποτέλεσμα το αγγείο να γίνεται ραδινότερο και ψηλότερο, ενώ το περιχείλωμα που ήταν κατακόρυφο μέχρι το 340 π.Χ. αρχίζει να διαμορφώνεται λοξά, καθώς μεγαλώνει και η διάμετρός του.³⁸⁴

Εκτός από τη Χερσόνησο, η ερυθρόμορφη πελίκη απαντά σε πολλές περιοχές κυρίως της δυτικής Κρήτης, αλλά και σε περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας. Στη δυτική Κρήτη και συγκεκριμένα στην περιοχή της επαρχίας Κισιάμου έχει βρεθεί σημαντικός αριθμός πελικών που προέρχονται κυρίως από τάφους (Καλάθαινες, Φαλάσαρνα,³⁸⁵ Κίσαμος³⁸⁶). Ανάλογα παραδείγματα συναντάμε και σε ταφικά σύνολα, που ανήκουν σε πόλεις της βόρειας Ελλάδας σ(Όλυνθος³⁸⁷, Αμφίπολη³⁸⁸, Βέργη Σερρών³⁸⁹, Αίνεια³⁹⁰), αλλά και της Αλεξάνδρειας.³⁹¹

³⁸² Γκαλανάκη, Κ., 1991, σελ.15

³⁸³ Σκόρδου, Μ., 1997, σελ.36

³⁸⁴ Τζανακάκη, Κ., 1997,σελ.24-26

³⁸⁵ Χατζηδάκη, Ε.,1987, σελ.567 πιν. 333α

³⁸⁶ Πωλογιώργη, Μ., 1981, σελ.169 πιν.9-10

³⁸⁷ *Olynthus* V, σελ.150-1 πιν.120-1

³⁸⁸ Ρωμιοπούλου, Αικ., 1964, σελ. 91-94 πιν.21-24

Οι περισσότερες **πελίκες** παρουσιάζουν αναλογίες στην τεχνοτροπία με το έργο του ζωγράφου των Αμαζόνων και του ζωγράφου των Γρυπών. Τα εικονογραφικά τους θέματα είναι τα εξής: α) καταδίωξη γυναίκας από Έρωτα, β) Γρυπομαχία, γ) Αμαζονομαχία, δ) προτομή γυναικείας μορφής συνοδευόμενη από γρύπα και άλογο, ε) ζεύγος αντωπών ιματιφόρων.³⁹² Όσον αφορά τον τόπο προέλευσής τους, σύμφωνα με τους μελετητές, η Αττική θεωρείται η πιο πιθανή περιοχή.³⁹³

Ο μεγάλος αριθμός **μυροδοχείων (εικ.102)**, επιβεβαιώνει, ότι τα συγκεκριμένα αγγεία αποτελούν για την ελληνιστική κεραμική μια από τις πιο χαρακτηριστικές και συνηθισμένες κατηγορίες αγγείων, που είχαν κυρίως ταφικό προορισμό. Το σχήμα που εμφανίζεται στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ., σε πολλές περιοχές της μεσογειακής λεκάνης, φαίνεται ότι συνεχίζει την παράδοση του αρυβαλλοειδούς ληκυθίου, που ήταν ένα ταφικό κτέρισμα στα κλασικά χρόνια. Πολύ πιθανόν το μυροδοχείο να αντικαθιστά αυτό μέσα στο σύνολο των πήλινων κτερισμάτων των τάφων.³⁹⁴

Εντύπωση όμως προκαλεί και η συχνότητα με την οποία εμφανίζεται στους τάφους της Χερσονήσου και η **πρόχους**. Πράγματι, η πρόχους με τα μέχρι τώρα ανασκαφικά δεδομένα, φαίνεται πως αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικότερα σχήματα της ελληνικής κεραμικής από την κεντρική Κρήτη. Πολύ πιθανόν να αποτελεί προϊόν τοπικών εργαστηρίων της Κνωσού.³⁹⁵

Τα **εξάλειπτρα (εικ.103, 104)** αποτελούν με τη σειρά τους μια ιδιαίτερη ομάδα αγγείων. Τα ελληνιστικά εξάλειπτρα είναι επιβίωση του σχήματος, γνωστού με την ονομασία πλημοχόη, τα οψιμότερα παραδείγματα της οποίας φθάνουν μέχρι τα τέλη του 5^{ου} αι.π.Χ. Τα περισσότερα προέρχονται κυρίως από ταφικά σύνολα της δυτικής Κρήτης και συγκεκριμένα από το νεκροταφείο της αρχαίας Τάρρας³⁹⁶ και της Ελύρου.³⁹⁷ Διακρίνονται σε δύο τύπους που καλύπτουν χρονολογικά την περίοδο από τα τέλη του 4^{ου} έως τις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ.: α) το σώμα του είναι σφαιρικό πεπιεσμένο με έντονη κλίση του χείλους προς το εσωτερικό του αγγείου και β) το σώμα είναι ελλειπτικό με μια χαρακτηριστική γωνίωση στο περίγραμμα έτσι ώστε να χωρίζεται σε δύο τμήματα. Το σημείο σύνδεσής τους τονίζεται κάποιες φορές με περιμετρικό πλαστικό δακτύλιο. Συνήθως είναι ολόβαφα με μελανό εξίτηλο γάνωμα η κατά περίπτωση σχετικά στιλπνό.

³⁸⁹ Τασιά, Α., 1986, σελ.78-80, πιν.19 α-β

³⁹⁰ Βοκοτοπούλου,Ι., 1990, σελ.88-89 πιν. 55 α-β

³⁹¹ Breccia, *Sciatbi*, σελ.49-50 πιν 47-8

³⁹² Σκόρδου, Μ ό.π., σελ 37

³⁹³ Σκόρδου, Μ ό.π., σελ 36-61, Τζανακάκη, Κ., 1997, σελ.19-35

³⁹⁴ Εγγλέζου, Μ., 2005, σελ.

³⁹⁵ Εγγλέζου, Μ., ό.π., σελ.

³⁹⁶ Τζανακάκη, Κ., 1997, σελ.17-24

³⁹⁷ Κινδελή, Β.,-Τζανακάκη, Κ., 2000, σελ. 343

Φέρουν φυτική διακόσμηση στον ώμο και μάλιστα κάποια από αυτά της κατηγορίας «Δυτικής Κλιτύος»

Ξεχωριστή ομάδα με αντιπροσωπευτικά παραδείγματα και των δύο τύπων αποτελούν τα μαρμάρινα εξάλειπτρα, τα οποία σύμφωνα με την Σ. Πινγιάτογλου³⁹⁸ απεικονίζονται στην κλασική αγγειογραφία και αποτελούν το πρότυπο για τα αντίστοιχα πήλινα. Η απόδοση λοιπόν του σχήματος και στο μάρμαρο στα ελληνιστικά χρόνια δηλώνει την ιδιαίτερη προτίμηση στο συγκεκριμένο σχήμα, αλλά και μια εξοικείωση στην επεξεργασία διαφορετικών υλικών, πιθανώς από πρωιμότερες περιόδους.³⁹⁹

Γενικά, τα αγγεία της Χερσονήσου διακρίνονται σε δύο κατηγορίες. Τα αβαφή (οινοχόες, πρόχοι, μυροδοχεία, σταμνοειδείς πυξίδες, πινάκια), τα οποία μπορεί να θεωρηθούν προϊόντα τοπικού εργαστηρίου, που πιθανόν δέχθηκε επιδράσεις και εκτός Κρήτης, αν λάβει κανείς υπόψη ότι η Χερσόνησος ήταν ένα σημαντικό λιμάνι και τις έντονες σχέσεις που είχαν αναπτύξει οι κρητικές πόλεις με αντίστοιχες από την Κεντρική και Βόρεια Ελλάδα, από τη Μ.Ασία, την Αίγυπτο και την Κύπρο.⁴⁰⁰ Τα μελαμβαφή (κάνθαροι, εξάλειπτρα, μικρογραφικές υδρίες, αμφορείς), τα οποία φέρουν διακόσμηση της κατηγορίας της Δυτικής Κλιτύος και το πιο πιθανό να έχουν εισαχθεί από την Αθήνα ή να έχουν κατασκευαστεί στη Χερσόνησο από μετανάστες αγγειοπλάστες.⁴⁰¹ Πράγματι η διακόσμηση ενός εξάλειπτρου έρχεται να επιβεβαιώσει την παραπάνω υπόθεση. Η προσεγμένη διακόσμησή του και ιδιαίτερα η παρουσία κλάδου μυρτιάς, βρίσκει πλησιέστερα όμοια παραδείγματα στη διακόσμηση των κανθάρων της Αγοράς, οι οποίοι χρονολογούνται στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ.⁴⁰²

Από τους 47 τάφους, που έχουν ερευνηθεί δεν φαίνεται να υπάρχει κάποιος που να ξεχωρίζει για την ποιότητα και την ποσότητα των κτερισμάτων. Σχεδόν όλες οι ταφές περιέχουν τον ίδιο αριθμό αγγείων.

3.3.α.ΙΙ Κοσμήματα

Περίπου οι μισοί τάφοι περιείχαν κοσμήματα. Βρέθηκαν 5 **επιχρυσωμένα χάλκινα στεφάνια** από φύλλα και καρπούς μυρτιάς, 10 **δακτυλίδια**, 3 ζεύγη **επιχρυσωμένων πήλινων ενωτίων** με χάλκινα εξαρτήματα, από τα οποία το ένα έφερε ημίγλυφη παράσταση Γοργονείου στο κατώτερο και Σατύρου στο ανώτερο τμήμα, 184 πήλινες

³⁹⁸ Πινγιάτογλου, Σ., 1982, σελ.15

³⁹⁹ Κινδελή, Β.,-Τζανακάκη, Κ., 2000, σελ. 347

⁴⁰⁰ Χατζή –Βαλλιάνου, 2000, σελ.101

⁴⁰¹ Χατζή –Βαλλιάνου, ό.π.,σελ.100

⁴⁰² *Agora* XXIX, σελ.248-249, αρ.70 και 72, εικ.7, πιν.7

επιχρυσωμένες ψήφοι περιδεραίων, διαφόρων μεγεθών και ποικίλων σχημάτων (κυλινδρικές, σφαιρικές, σχήματος οξυπύθμενου αμφορίσκου, σχήματος διπλών κώνων και γυναικείας κεφαλής), 1 ζεύγος μολύβδινων οφιοειδών περιβραχιονίων και 2 ζεύγη αργυρών, επίχρυσων, ταινιωτών με έκτυπη παράσταση γυναικείων ασπιδοφόρων ή φτερωτών ανδρικών μορφών. Όλα τα κοσμήματα χρονολογούνται στο α' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ. (εικ.105,106,107,108).⁴⁰³

Τα στεφάνια από φύλλα και καρπούς μυρτιάς αποτελούνταν από ένα οστέινο ή μολύβδινο καμπύλο στέλεχος πάνω στο οποίο στερεώνονταν τα επίχρυσα, χάλκινα φύλλα και οι επίχρυσοι, πήλινοι καρποί της. Τα ενώτια είναι πήλινα επιχρυσωμένα με χάλκινα εξαρτήματα, όπως επίσης πήλινα επιχρυσωμένα είναι και τα περιδέραια με ψήφους διαφόρων μεγεθών και σχημάτων. Παράλληλά επιχρυσωμένα κοσμήματα έχουν βρεθεί στα νεκροταφεία της Κυδωνίας, της Κνωσού, της κυρίως Ελλάδας, της Μικράς Ασίας, της Βόρειας Αφρικής και της Νότιας Ρωσίας. Η παραγωγή επιχρυσωμένων κοσμημάτων, παρουσιάζει μεγάλη αύξηση κυρίως από τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. σε μια προσπάθεια απομίμησης των χρυσών προτύπων, που χρησιμοποιούσαν οι νεκροί στην καθημερινή ζωή τους.

Τα περισσότερα κοσμήματα προέρχονται από τις ελάχιστες μέχρι τώρα επιβεβαιωμένες γυναικείες ταφές. Συγκρίνοντας όμως τις γυναικείες ταφές με τις ήδη εξακριβωμένες αντρικές, οι οποίες είναι και περισσότερες, παρατηρούμε ότι δεν υπάρχουν μεγάλες διαφορές στην κτέρισή τους, με εξαίρεση συγκεκριμένα κοσμήματα. Για παράδειγμα τα περιβραχιόνια και τα ενώτια τα συναντάμε σε γυναικείες ταφές. Όσον αφορά τα υπόλοιπα κοσμήματα, σύμφωνα με τα μέχρι τώρα δεδομένα είναι μοιρασμένα και στα δύο φύλα με εξαίρεση τα στεφάνια, τα οποία είναι πιο πολλά στις αντρικές.

3.3.α.ΙΙΙ Προσωπικά αντικείμενα- μετάλλια

Συνολικά αποκαλύφθηκαν εννέα **σιδερένιες στλεγγίδες** και ένα **χάλκινο κάτοπτρο**. Όλες οι στλεγγίδες βρέθηκαν σε αντρικές ταφές, ενώ το μοναδικό κάτοπτρο σε μια γυναικεία.

Στα μετάλλια συγκαταλέγονται οι **σιδερένιοι** και **χάλκινοι ήλιοι**, τα 14 **χάλκινα δισκία** με επίπεδο περιχέιλωμα και έκτυπο, οκτάκτινο ρόδακα, ενώ άλλα φέρουν παράσταση ανθρώπινης μορφής και αντιθετικά ζεύγη αλόγων, οι 20 **χάλκινοι κρίκοι**, οι

⁴⁰³ Γκαλανάκη, Κ., 2006

5 **περόνες**, η μια **πύρπη** με κοίλο δισκίο, το οποίο έφερε παράσταση ηλιακού άρματος και τα 2 **άγκιστρα**. Η απόθεσή τους στους τάφους έγινε χωρίς διάκριση ανάμεσα στα δύο φύλα. Χρονολογούνται στο β' μισό του 4^{ου} αι. και στο α' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ.

3.3.α.IV Νομίσματα

Συνολικά βρέθηκαν δώδεκα νομίσματα, τα οποία χρονολογούνται στο α' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ. (**εικ.109**) α) αργυρό νόμισμα με παράσταση πτηνού, β) 4 οξειδωμένα χάλκινα νομίσματα, γ) ασημένιο νόμισμα Λύττου με παράσταση αετού προς τα δεξιά, δ) ασημένιο νόμισμα Ιτάνου με παράσταση κεφαλής Αθηνάς προς τα αριστερά και οκτάκτινο, ανάγλυφο ρόδακα, ε) ασημένιο νόμισμα Αρκαδίας ή Ολούντος, στ) 2 ασημένια νομίσματα Ιτάνου με παράσταση κεφαλής Αθηνάς προς τα αριστερά και οκτάκτινο ανάγλυφο αστερίσκο.⁴⁰⁴

3.3.α.V Διάφορα

Στον τάφο 29 του οικοπέδου Κ.Φιλιππάκη βρέθηκαν 2 κομμάτια πιθανώς από κέλυφος αυγού.⁴⁰⁵

⁴⁰⁴Γκαλανάκη,Κ., 1991,σελ.398-401

⁴⁰⁵Γκαλανάκη,Κ., 1991,σελ.401

Πίνακας κτερισμάτων από το νεκροταφείο της Χερσονήσου

αγγεία	μυροδοχεία	πρόχοι	οινοχόες	κάνθαροι	υδρίες	αρυβαλλοειδή ληκύθια
	ερυθρόμορφες πελίκες	ερυθρόμορφοι αμφορείς	αλάβαστρα	λύχνοι	πινάκια	σκύφοι- γυάλινος φοινικικός αρύβαλλος
κοσμήματα	στεφάνια	ενώτια	δακτυλίδια	ψήφοι		
προσωπικά αντικείμενα	στλεγγίδες	κάτοπτρα				
μετάλλια	χρυσοί και χάλκινοι δίσκοι	κρίκοι	ήλοι			
οργανικά υλικά	κελύφη αυγών					
διάφορα	νομίσματα					

3.3.α.V Ταφικά έθιμα του ελληνιστικού νεκροταφείου της Χερσονήσου

Σύμφωνα με τα μέχρι τώρα ανασκαφικά δεδομένα το νεκροταφείο της Χερσονήσου αποτελείται κυρίως από απλούς λακκοειδείς τάφους. Ελάχιστοι είναι οι κιβωτιόσχημοι και οι κεραμοσκεπείς.

Κάθε τάφος περιείχε ένα νεκρό, τον οποίο τοποθετούσαν απευθείας στο φυσικό έδαφος. Δεν έχουμε ενδείξεις για χρήση φερέτρου. Στους περισσότερους τάφους έχει αποκαλυφθεί ένας λίθος στο ύψος τους κρανίου, που χρησίμευε ως προσκέφαλο. Στους λακκοειδείς τάφους τα κτερίσματα βρίσκονταν γύρω από το σώμα του νεκρού. Αντιθέτως στον ένα από τους δύο κιβωτιόσχημους που έχουν εντοπιστεί, στο ύψος του κρανίου είχε διαμορφωθεί σφηνοειδής εσοχή για την απόθεση αγγείων. Ο προσανατολισμός των ταφών είναι κυρίως από τα ανατολικά προς τα δυτικά, αλλά υπάρχουν και κάποιες περιπτώσεις όπου ακολουθεί την φορά από βορειοδυτικά προς τα νοτιοανατολικά.

Οι περισσότεροι τάφοι παρέμειναν αδιατάρακτοι και τα κτερίσματα που διασώθηκαν είναι αρκετά, γεγονός που μας επιτρέπει να κάνουμε κάποιες εκτιμήσεις για το πως αντιμετώπιζαν τους νεκρούς τους οι κάτοικοι της Χερσονήσου.

Τα αγγεία (πήλινα, μαρμάρια και γυάλινα), αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος των κτερισμάτων. Σχεδόν όλες οι ταφές περιείχαν τον ίδιο αριθμό αγγείων. Βάσει των τύπων που έχουν διασωθεί, διαπιστώνουμε, ότι μερικά είχαν καθαρά νεκρική χρήση, ενώ άλλα είχαν χρησιμοποιηθεί και πριν την απόθεσή τους.

Στην πρώτη κατηγορία, ίσως θα μπορούσαν να ενταχθούν τα πολυάριθμα μυροδοχεία, γνωστά ήδη και από άλλα ταφικά σύνολα της Κρήτης, τα αρυβαλλοειδή λυκήθια και οι λύχνοι. Στη δεύτερη κατηγορία ίσως ανήκουν οι οινοχόες, οι πρόχοι, οι κάνθαροι, οι σκύφοι, αγγεία που αντανakλούν κυρίως τις επίγειες συνήθειες των νεκρών, αλλά σχετίζονται και με το νερό, στοιχείο στο οποίο αποδιδόταν ιδιαίτερη σημασία. Εντύπωση έχουν προκαλέσει οι ερυθρόμορφες πελίκες και οι ερυθρόμορφοι αμφορείς, καθώς δεν αποτελούν συνηθισμένα ταφικά κτερίσματα αυτήν την εποχή στην Κρήτη. Εξίσου ενδιαφέρουσα κρίνεται και η παρουσία μαρμάρινων εξαλείπτρων. Τέλος οι πυξίδες και τα αλάβαστρα συμπεριλαμβάνονται στα προσωπικά αντικείμενα που χρησιμοποιούσαν οι γυναίκες στην καθημερινή τους ζωή.

Αρκετά είναι και τα κοσμήματα που εντοπίστηκαν μέσα στους τάφους. Τα επιχρυσωμένα χάλκινα στεφάνια από φύλλα και καρπούς μυρτιάς και τα επιχρυσωμένα πήλινα ενώτια, πολύ πιθανόν να αποτελούν απομιμήσεις κοσμημάτων της καθημερινής

ζωής. Σε αυτά θα μπορούσαν να προστεθούν και τα ζεύγη μολύβδινων οφιοειδών περιβραχιονίων. Τα δακτυλίδια συγκαταλέγονται στα αντικείμενα που μάλλον είχαν χρησιμοποιηθεί και πριν την ταφή.

Επιπλέον το νεκρό συνόδευαν και άλλα προσωπικά αντικείμενα, όπως στλεγγίδες, οι οποίες βρίσκονται κυρίως σε αντρικές ταφές και κάτοπτρα, τα οποία απαντώνται σε γυναικείες. Από τα άλλα αντικείμενα ξεχωρίζουν χάλκινοι ήλοι, και κρίκοι, περόνες, πόρπες και ελάχιστα υφαντικά βάρυ (αγνύθες).

Τέλος αρκετά ήταν τα νομίσματα που βρέθηκαν είτε στο στόμα του νεκού, είτε γύρω από το κρανίο, ενώ αξιοσημείωτη η μοναδική περίπτωση πιθανής απόθεσης αυγού μέσα σε ένα τάφο.

Με βάση τα κτερίσματα και τους τύπους των τάφων, διαπιστώνουμε ότι και στην νεκρόπολη της Χερσονήσου ισχύει ο κοινός κώδικας που διέπει ένα συνηθισμένο τελετουργικό ταφής. Τόσο η κεραμική, όσο και τα υπόλοιπα αντικείμενα, δεν παρουσιάζουν κάποια ιδιαιτερότητα. Παρόλα αυτά, κάποιες ομάδες εισηγμένων αγγείων κυρίως από την Αττική, όπως για παράδειγμα τα εξάλειπτρα, οι ερυθρόμορφες πελικές και οι ερυθρόμορφοι αμφορείς, δεν απαντώνται με την ίδια συχνότητα σε άλλα ταφικά σύνολα. Ίσως οι συγκεκριμένοι τύποι να ήταν περισσότερο διαδεδομένοι στην περιοχή της Χερσονήσου, εξαιτίας κυρίως των εμπορικών σχέσεων που είχε αναπτύξει με ανεπτυγμένες περιοχές του ελλαδικού χώρου. Επίσης προβληματισμό έχει προκαλέσει η απουσία ειδωλίων αλλά και παιδικών ταφών. Γενικά οι ταφές, αντρικές και γυναικείες, είναι πλούσια κτερισμένες, γεγονός που πιστοποιεί και την οικονομική ανάπτυξη της Χερσονήσου, που σημειώνεται αυτήν την περίοδο.

3.3.β Ελληνιστικό νεκροταφείο Κνωσού

Ανασκαφικά η ελληνιστική Κνωσός μας είναι σχεδόν άγνωστη καθώς η πόλη βόρεια από το μινωικό ανάκτορο επικαλύφθηκε από τη ρωμαϊκή. Εκτός από τις ιστορικές πληροφορίες, τα νεκροταφεία αποτελούν σημαντική μαρτυρία για να προσεγγίσουμε την ελληνιστική Κνωσό. Και για αυτά όμως τα δημοσιευμένα στοιχεία που διαθέτουμε είναι ανεπαρκή.

Αποκαλύφθηκαν τρία οργανωμένα σύνολα ελληνιστικών τάφων από τα οποία μόνο το νεκροταφείο των Γυψάδων, που βρίσκεται νοτιοδυτικά από το μινωικό ανάκτορο, αποτελεί χωριστή ενότητα, τόσο λόγω της θέσης του, που απέχει πολύ από τον συνεκτικό ιστό της ελληνιστικής πόλης, όσο και από τον χαρακτήρα των ταφών που ήταν

εξαιρετικά λιτές.⁴⁰⁶ Ο λόφος των Γυψάδων είναι γνωστός ως χώρος υστερομινωικού νεκροταφείου, αλλά και ρωμαϊκού, με μερικούς ελληνιστικούς τάφους.

Συνολικά αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν 63 τάφοι, οι οποίοι ανήκουν όλοι στον τύπο του απλού λακκοειδούς. Οι τάφοι προέρχονται από δύο διαφορετικές συστάδες. Στους Γυψάδες ανασκάφηκαν 10 τάφοι, ενώ οι υπόλοιποι 53 εντοπίζονται στο Πανεπιστήμιο Κρήτης και στο Βενιζέλειο Νοσοκομείο, δύο θέσεις που αντιμετωπίζονται ως ενιαίο σύνολο καθώς εντάσσονται στο εκτεταμένο Βόρειο Νεκροταφείο της Κνωσού.⁴⁰⁷

Από τους 63 τάφους οι 39 είχαν υποστεί έντονη σύληση. Οι τάφοι στην πλειονότητά τους ήταν λιτά κτερισμένοι, υπάρχουν όμως ορισμένοι που απέδωσαν ενδιαφέροντα κτερίσματα. Από τα αγγεία ο τύπος του ατρακτόσχημου μυροδοχείου, είναι από τα πιο συνηθισμένα κτερίσματα. Επιπλέον βρέθηκαν λίγοι λύχνοι, ένα μόνωτο γωνιώδες κύπελλο, ένας μικρογραφικός κρατήρας, ένα άβαφο θήλαστρο, μια μολύβδινη πυξίδα, τρία γυάλινα αλάβαστρα, ένα μαρμάρινο εξάλειπτρο, μια πήλινη πρόχους και πέντε μαρμάρινες πυξίδες.

Από τα πιο αξιόλογα όμως ευρήματα είναι τα είδωλια Αφροδίτης και Ερώτων καθώς και ένα πήλινο ομοίωμα πρόσοψης ναϊσκου. Τέλος περιορισμένος είναι ο αριθμός των κοσμημάτων και των νομισμάτων.⁴⁰⁸

3.3.β.1 Αγγεία

Χαρακτηριστικός τύπου αγγείου είναι το «μεγάλο μυροδοχείο» από εύθρυπτο γκρίζο κνωσιακό πηλό, με κακής ποιότητας μελανό γάνωμα και χρωματικές διαβαθμίσεις που υποδηλώνουν άνιση όπτηση (**εικ.110**). Το αγγείο αυτό χαρακτηρίζεται κυρίως για το σχεδόν σφαιρικό σώμα, ενώ ο λαιμός, ο οποίος διαμορφώνεται στενός και σχετικά ψηλός καταλήγει σε χείλος από πλαστικό λοξότμητο δακτυλίδι. Αυτά τα μορφολογικά χαρακτηριστικά σχετίζονται με τη σταδιακή διαφοροποίηση του σχήματος που σημειώνεται στο 2^ο αι. π.Χ.⁴⁰⁹ Παράλληλα έχουμε από τη Γόρτυνα και το Μοναστηριακό Κεφάλι Κνωσού αλλά και από περιοχές εκτός Κρήτης, όπως από τη Δήλο⁴¹⁰ την Πύλο⁴¹¹ και τη Βέροια⁴¹². Τα υπόλοιπα μυροδοχεία με διακόσμηση από καστανόχρωμες

⁴⁰⁶ Γραμματικάκη, Ε.,ό.π., σελ.26

⁴⁰⁷ Γραμματικάκη, Ε., 2006, σελ.26

⁴⁰⁸ Γραμματικάκη, Ε., 1991,σελ. 391-392, 1993, σελ.445, 1996, σελ. 624-630,1997.

⁴⁰⁹ Εγγλέζου, Μ., 2005, σελ.235

⁴¹⁰ Ζαφειροπούλου, Φ.,-Χατζηδάκης, Π., 1994, σελ 246

⁴¹¹ Καλτσάς, Ν., 1983, σελ.56-63

⁴¹² Αλαμάνη, Β.,-Τζαναβάρη, Κ., 1994, 95-98

ταινίες και επίθετο κόκκινο χρώμα, με επίμηκες σώμα, ψηλό λαιμό και ανεπτυγμένο πόδι είναι μεταγενέστερα και χρονολογούνται στα τέλη του 2^{ου} αι.π.Χ.⁴¹³

Συνήθης είναι ο τύπος λύχνου της κρητικής παραλλαγής (**εικ.111**) του ελληνιστικού ασκόμορφου τύπου με αμφικωνικό σώμα και ελλειπτική οπή στον μυκτήρα με παράλληλα από την Πέλλα⁴¹⁴, την Αγορά της Αθήνας⁴¹⁵ και τον Κεραμεικό⁴¹⁶. Κύρια χαρακτηριστικά του τύπου είναι η δισκόμορφη βάση, το αμφικωνικό σώμα, ο μεγάλος μυκτήρας με την καμπύλη απόληξη και η δακτυλιόσχημη λαβή.⁴¹⁷ Επιπλέον βρέθηκε ένα άβαφο θήλαστρο χρονολογούμενο στα τέλη του 2^{ου} αι. π.Χ. και ένας μικρογραφικός κρατήρας. Τέλος ανάμεσα στα πήλινα αγγεία περιλαμβάνεται και μια πήλινη πρόχους (**εικ.112**) που βρέθηκε σε μια παιδική ταφή.⁴¹⁸ Η πρόχους με το σφαιρικό σώμα, το τριγωνικό περίγραμμα της λαβής και τη χαμηλή κωνική βάση, φέρει μελανό μεταλλικό γάνωμα κακής ποιότητας και εξίτηλη διακόσμηση της κατηγορίας «Δυτικής Κλιτύος». Στον ώμο υπάρχει σειρά από κύκλους με στιγμές που υπογραμμίζεται από κυματοειδή γραμμή, ενώ το λαιμό περιτρέχει ταινία στην οποία περιελίσσεται εξίτηλη κυματοειδής. Με βάση την οργάνωση της διακόσμησής της και τα διακοσμητικά θέματα η πρόχους χρονολογείται στα τέλη του 3^{ου} – αρχές 2^{ου} αι. π.Χ.⁴¹⁹ Αντίστοιχα διακοσμητικά θέματα παρατηρούνται σε κεραμική από την «Ανεξερεύνητη Οικία», ενώ το σχήμα της αποτελεί εξέλιξη του σχήματος μεγάλου μεγέθους όμοιων αγγείων από το στρώμα καταστροφής της Λύττου το 221-220 π.Χ.⁴²⁰

Από την ίδια ταφή έχουμε και 6 μαρμάρινα αγγεία. Βρέθηκαν 5 μαρμάρινες πυξίδες (**εικ.113**) και ένα μαρμάρινο εξάλειπτρο (**εικ.114**). Χαρακτηριστικά γνωρίσματα των πυξίδων είναι το πολύ χαμηλό σώμα χωρίς πόδια και το εξέχον επίπεδο περίγραμμα της βάσης και του πώματος, ενώ υπάρχουν διαφοροποιήσεις στα πώματα. Υπάρχει το ελαφρά κωνικό με σύστημα ταπεινών πλαστικών δακτυλίων και σχεδόν αδιόρατο κομβίο, το πώμα σχήματος πεπλατυσμένου κόλουρου κώνου και το επίπεδο βαθμιδωτό με χαμηλό κομβίο. Τα τρία τελευταία φέρουν γραπτή διακόσμηση από μαύρο και ερυθρό χρώμα. Ο αρχικός τύπος της χαμηλής χωρίς πόδια πυξίδας, με κομβίο και έντονα διαμορφωμένους πλαστικούς δακτυλίους στο πώμα, εμφανίζεται μετά τα μέσα του 5^{ου} αι.

⁴¹³ Εγγλέζου, Μ., ό.π. σελ.235

⁴¹⁴ Δρούγου-Τουράτσογλου, 1992, σελ. 60-62

⁴¹⁵ *Agora IV*, σελ.101-106, αρ.433-442, πιν.15, 42 και αρ.445-456, πιν.16,24,42

⁴¹⁶ *Kerameikos XI*, σελ.52, αρ.285-290

⁴¹⁷ Εγγλέζου, Μ., ό.π., σελ.284

⁴¹⁸ Γραμματικάκη, Ε, 2006,σελ.31

⁴¹⁹ Γραμματικάκη, Ε., ό.π., σελ.31

⁴²⁰ Γραμματικάκη, Ε., ό.π., σελ.31

και εξελίσσεται με περισσότερο πεπλατυσμένο σώμα και ευρύτερα περιγράμματα στον 4^ο αι. π.Χ.⁴²¹

Επιπλέον ο συγκεκριμένος τύπος κατά την Wienberg συνδέεται με γυάλινες πυξίδες που κατασκευάζονται στην Κρήτη από το 3^ο αι. π.Χ. ως απομίμηση των μαρμάρινων.⁴²² Βάσει των ευρημάτων από τάφους της Ελύρου (μαρμάρινες λεκανίδες και πυξίδες-μαρμάρινα εξάλειπτρα), σε συνδυασμό με τις γεωλογικές μελέτες που επιβεβαιώνουν την ύπαρξη μαρμάρου στην περιοχή, θεώρησε πολύ πιθανόν η ίδια η πόλη να ήταν ένα βασικό κέντρο παραγωγής μαρμάρινων αγγείων. Όσον αφορά το γεγονός ότι τα γυάλινα αγγεία αποτελούν μίμηση των μαρμάρινων, το απέδωσε στην περιορισμένη ποσότητα μαρμάρου στην περιοχή, αλλά και στην επιθυμία των κατοίκων να κατασκευάζονται φθηνότερα αγγεία.⁴²³

Το εξάλειπτρο με την ελάχιστη κοίλη βάση και το ψηλό ποδι έχει ως πρότυπο το τύπο του μαρμάρινου εξαλείπτρου της κλασική περιόδου. Όμοιου τύπου εξάλειπτρα προέρχονται από τους τάφους της Χερσονήσου και χρονολογούνται στο α' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ. Το συγκεκριμένο εξάλειπτρο με τις ραδινές αναλογίες και την απλούστερη διαμόρφωση αποτελεί εξέλιξη του τύπου των εξαλείπτρων της Χερσονήσου.⁴²⁴ Πολύ πιθανόν να πρόκειται για προϊόν κρητικού εργαστηρίου.⁴²⁵

Τέλος τα αλάβαστρα με χρυσές ταινίες (**εικ.115**) αποτελούν ειδική κατηγορία σπάνιων πολυτελών γυάλινων αγγείων. Έχουν εναλλασσόμενες ταινίες από γαλάζιο, λευκό μαύρο και χρυσό και λευκά πόματα. Τα πόματα είναι διάτρητα για τη χρήση του αρώματος. Σύμφωνα με τον Oliver εξαιτίας του περιγράμματός τους που διογκώνεται ελαφρά προς τα κάτω κατατάσσονται στον τύπο Β.⁴²⁶ Παρόμοιου τύπου αλάβαστρα έχουμε από τη Σαμοθράκη, την Αίγυπτο, την Καρχηδόνα και τη Σιδώνα.⁴²⁷ Όσον αφορά το εργαστήριο κατασκευής αυτών των πολυτελών αγγείων, αν και αρχικά είχε τοποθετηθεί στην Αίγυπτο, ωστόσο με τον εντοπισμό εργαστηρίου στη Ρόδο⁴²⁸ του τέλους του 3^{ου} αι. π.Χ. άρχισε να αμφισβητείται ο κυρίαρχος ρόλος της Αλεξάνδρειας στην κατασκευή γυάλινων πολυτελών ελληνιστικών αγγείων.⁴²⁹

⁴²¹ Γραμματικάκη, Ε., ό.π., σελ.31

⁴²² Wienberg, G.D, 1959, σελ.11-23

⁴²³ Wienberg, G.D., ό.π.,σελ. 19-20

⁴²⁴ Γραμματικάκη, Ε.,ό.π. σελ.32

⁴²⁵ Γραμματικάκη, Ε.,ό.π. σελ.32

⁴²⁶ Oliver, A., 1967, σελ.22, εικ. 13

⁴²⁷ Γραμματικάκη,Ε., 2006, σελ.36

⁴²⁸ Τριανταφυλλίδης, Π, , 2000, σελ.12-13

⁴²⁹ Γραμματικάκη, Ε., ό.π., σελ.36

3.3.β.ΙΙ Κοροπλαστική

Μια ομάδα από ενδιαφέροντα ειδώλια δημιουργούν μια διαφορετική εικόνα από αυτήν της λιτότητας που χαρακτηρίζει τις περισσότερες ταφές. Συνολικά αποκαλύφθηκαν 6 ειδώλια: α) ειδώλιο έφηβου Έρωτα, β) ειδώλιο Έρωτα με καλυμμένο κεφάλι γ) ειδώλιο παιδιού-Έρωτα, δ) ειδώλιο Αφροδίτης με ερμαϊκή στήλη του 1^{ου} αι. π.Χ., ε) ειδώλιο Αφροδίτης που λύνει το σανδάλι της, στ) νέος με πεσσό, όπου στηρίζεται θεατρικό προσωπείο.

Από τα παραπάνω ειδώλια ξεχωρίζει ο έφηβος Έρωτας με τα χέρια υψωμένα (**εικ.116**), ο οποίος φέρει γλαμύδα που πορπώνεται στο δεξιό ώμο και σχηματίζοντας τριγωνικό απόπτυγμα στο στέρνο, πέφτει πάνω από τον αριστερό ώμο προς τα πίσω αφήνοντας το σώμα γυμνό. Το χαρακτηριστικό του όμως είναι η πλούσια βοστρυχωτή κόμη που στολίζεται από απλό στεφάνι από το οποίο εξαρτώνται φύλλα κισσού. Καλύπτεται από λευκό επίχρισμα. Γαλάζιο χρώμα σώζεται στις πτυχές του ιματίου, στα φτερά και σε μερικά από τα φύλλα κισσού, ενώ καστανέρυθρο υπάρχει στη κόμη. Η πόρπη, τα ενώτια και μερικά φύλλα κισσού, τα περιγράμματα των φτερών και οι παρυφές του ιματίου είναι επιχρυσωμένα. Πρόκειται λοιπόν για ένα στεφανωμένο Έρωτα που παραπέμπει στο Διονυσιακό κύκλο. Τέτοιου είδους επίστεψη παρατηρήσαμε και σε ένα γυναικείο ειδώλιο από το λαξευτό τάφο της αρχαίας Κυδωνίας.⁴³⁰ Επίσης παρόμοιους στεφανωμένους Έρωτες έχουμε από τη Μύρινα και την Αλεξάνδρεια.⁴³¹

Αρκετά φθαρμένος είναι ο Έρωτας (**εικ.117**) με το ένδυμα που καλύπτει το κεφάλι και περνά γύρω από το σώμα. Τα χέρια του είναι υψωμένα και πολύ πιθανόν να κρατούσε λύρα.⁴³² Φέρει λευκό επίχρισμα, οι πτυχές του ιματίου και τα φτερά καλύπτονται από λευκό, γαλάζιο και ρόδινο χρώμα. Επιχρυσωμένα είναι τα ενώτια, οι παρυφές των φτερών και των πτυχώσεων του ιματίου και τα σανδάλια. Και οι δύο Έρωτες έχουν επίπεδη την πίσω όψη και φέρουν οπή εξαέρωσης και οπή ανάρτησης. Παράλληλες απεικονίσεις του Έρωτα με καλυμμένο το κεφάλι έχουμε από τη Μύρινα και την Ερέτρια.⁴³³

Το ειδώλιο Έρωτα-παιδιού (**εικ.118**) είναι πολύ φθαρμένο και ελλειπές. Παριστάνεται σε άνετη στάση, με μοναδικό ένδυμα τυλιγμένο ύφασμα, που φέρεται λοξά από τη μέση και κάτω από την κοιλιά. Στους ώμους διακρίνονται ίχνη συγκολλήσεως των φτερών. Φέρει λευκό επίχρισμα και δε σώζει ίχνη χρωμάτων. Η στάση και το ένδυμα

⁴³⁰ Μαρκουλάκη, Στ., Νινιού-Κινδελή, Β., 1982, σελ.71

⁴³¹ Mollard –Besques, 1971, σελ.160 πιν.194-195

⁴³² Γραμματικάκη,Ε., ό.π., σελ. 33

⁴³³ Higgins, R.A., 1967 σελ. 108 πιν. 46b-c

είναι αρκετά συνηθισμένα σε Έρωτες.⁴³⁴ Το ειδώλιο είναι συμπαγές, με διαμορφωμένη την πίσω όψη, κατασκευασμένο από τεφρότερο πηλό. Στυλιστικά αποδίδει την ίδια αισθητική αντίληψη με τα προηγούμενα.⁴³⁵

Όλα χρονολογούνται στα ύστερα ελληνιστικά χρόνια και μπορούν να αποδοθούν είτε σε εργαστήριο της Μ.Ασίας, καθώς παρόμοιοι τύποι είναι γνωστοί από τη Μύρινα, τη Σμύρνη και την Πριήνη, είτε σε αλεξανδρινό εργαστήριο. Η τεχνική της επιχρύσωσης ειδωλίων είναι επίσης διαδεδομένη στα κέντρα της Μικράς Ασίας με σημαντικότερο από αυτά την Σμύρνη⁴³⁶, αλλά και σε περιοχές της βορείου Αφρικής, όπως την Αλεξάνδρεια. Λίγα δείγματα έχουμε και από την Μακεδονία και συγκεκριμένα από τους λαξευτούς θαλαμωτούς τάφους της Πέλλας. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου τα κοσμήματα και τα ψέλια, που δηλώνονταν συνήθως με κίτρινο χρώμα, καλύπτονταν με φύλλα χρυσού.⁴³⁷

Ο τύπος της Αφροδίτης που λύνει το σανδάλι της (**εικ.119-120**) ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένος στα ελληνιστικά χρόνια, όπως επιβεβαιώνει ένας μεγάλος αριθμός επαναλήψεων από κάθε είδους υλικό, καθώς σώζονται περισσότερα από διακόσια συνολικά έργα στον ίδιο τύπο από πηλό, ορείχαλκο και μάρμαρο, χωρίς να υπολογίζονται απεικονίσεις της σε δακτυλιόλιθους ή ψηφιδωτά δάπεδα.⁴³⁸ Επιπλέον ο τύπος της «σανδαλίζουσας» Αφροδίτης αποτελούσε προσφιλές ανάθημα κυρίως ναυτικών σε ιερά της Αφροδίτης, όπως για παράδειγμα στο ιερό της Μητρός των Θεών (Κυβέλης) και της Αφροδίτης στην Πέλλα της Μακεδονίας, ενώ αρκετά ειδώλια αυτού του τύπου έχουν εντοπιστεί και σε οικιστικά σύνολα.⁴³⁹ Παράλληλες απεικονίσεις αυτού του τύπου έχουμε από την Ελεύθερνα⁴⁴⁰, τη Δήλο,⁴⁴¹ τη Σικελία,⁴⁴² τη Μύρινα⁴⁴³ και τη Βέροια.⁴⁴⁴

Εξετάζοντας τα ειδώλια από το νεκροταφείο της Κνωσού, διαπιστώνουμε ότι οι μοναδικές θεότητες που απεικονίζονται είναι η Αφροδίτη και ο Έρωτας. Επίσης στα ίδια ειδώλια μπορούμε να διακρίνουμε και τα διονυσιακά στοιχεία, όπως το στεφάνι από φύλλα κισσού, αλλά και το θεατρικό προσωπείο.

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα κτερίσματα είναι το πήλινο ομοίωμα ναΐσκου.(**εικ.121**) Ο ναΐσκος παριστάνεται πρόστυλος με αέτωμα στο κέντρο του οποίου υπάρχει

⁴³⁴ Mollard –Besques, 1971, 67d-f 70a-c

⁴³⁵ Γραμματικάκη, Ε., ό.π., σελ. 34

⁴³⁶ Higgins, R.A., ό.π., σελ.110-111

⁴³⁷ Ακαμάτη, Μ., 1994, σελ. σελ.214-217

⁴³⁸ Θέμελης, Π., 2002, σελ.62-64

⁴³⁹ Bieber, M., 1981, σελ.144, εικ.394,395 και 606-607

⁴⁴⁰ Σταμπολίδης, Ν., 2004, σελ.178-180, εικ.71

⁴⁴¹ Higgins, R.A., ό.π., σελ.108, πιν.50f

⁴⁴² Higgins, R.A., σελ. 124-125 πιν.59e

⁴⁴³ Mollard –Besques, 1963, σελ.20, αρ.22, πιν.21b

⁴⁴⁴ Τσακάλου-Τζαναβάρη, 2002, σελ.165-170, πιν.77-79

επιχρυσωμένο κυκλικό έξαρμα. Στο βάθος του πεδίου είναι τοποθετημένη κεφαλή ταύρου κατ'ένωπιον. Σώζει εξίτηλο λευκό επίχρυσμα, ίχνη γαλάζιου χρώματος στο πεδίο, ενώ το αέτωμα είναι καλυμμένο με ερυθρό. Είναι κατασκευασμένο από τον ίδιο ερυθροκάστανο πηλό με τους δύο Ερωτιδείς και προέρχεται από το ίδιο εργαστήριο.⁴⁴⁵

Προβληματισμό έχει προκαλέσει η κεφαλή του ταύρου, καθώς στην ελληνιστική περίοδο δεν υπάρχουν στοιχεία για την ιερότητά του. Έχει υποστηριχθεί ότι η ύπαρξη της κεφαλής του ταύρου παραπέμπει σε παλαιότερες λατρείες που παρέμειναν μέχρι την εποχή της Ρωμαιοκρατίας, αλλά και ίσως να συνδέεται με τη λατρεία του ταυρόμορφου αιγυπτιακού θεού Άπιος.⁴⁴⁶ Η λατρεία του Άπιος, διαδεδομένη στην Αλεξάνδρεια, αποτελούσε μια από τις πιο δημοφιλείς λατρείες στον ελληνιστικό και ρωμαϊκό κόσμο. Σύμβολο του Άπιος-Ατούμ είναι ο ηλιακός δίσκος με τον οποίο παριστάνεται συχνά και ως ηλιακός δίσκος μπορεί να ερμηνευθεί το επίχρυσο κυκλικό έξαρμα που υπάρχει στο κέντρο του αετώματος του ναΐσκου του Βενιζελείου.⁴⁴⁷ Επιπλέον η σύνδεση του Άπιος με το θεό των νεκρών Όσιρι ερμηνεύει την εναπόθεση του ομοιώματος σε τάφο⁴⁴⁸.

3.3.β.ΙΙΙ Κοσμήματα

Ελάχιστα είναι τα κοσμήματα που βρέθηκαν μέσα στους τάφους. Μόνο από τρεις ασύλητους τάφους προέρχονται τα εξής κοσμήματα: α) ένα χρυσό ταινιωτό δακτυλίδι, β) ένας χρυσός αμφίπλευρος ρόδακας, γ) ένα ζεύγος χρυσών ενωτίων, δ) χρυσοκλωστές από το κάλυμμα της κεφαλής, ε) χρυσό σύρμα και ψήφοι. Το χρυσό ταινιωτό δακτυλίδι, το οποίο βρέθηκε στα επιφανειακά στρώματα συλημένου τάφου, φέρει παράσταση Ερωτιδέα με θύρσο. Ο συγκεκριμένος τύπος του δακτυλιδιού με μεγάλη επίπεδη κυκλική σφενδόνη, όπου το πεδίο είναι κενό, με μια μορφή στο κέντρο, εμφανίζεται από τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ.⁴⁴⁹

⁴⁴⁵ Γραμματικάκη, Ε., ό.π. σελ.34

⁴⁴⁶ Γραμματικάκη, Ε., ό.π. σελ.35

⁴⁴⁷ Γραμματικάκη, Ε., ό.π. σελ.35

⁴⁴⁸ Γραμματικάκη, Ε., ό.π. σελ.35

⁴⁴⁹ Boardman, J., 1970, σελ.229, εικ.246

3.3.β.IV Νομίσματα

Βρέθηκε μια δραχμή Λυσιμάχου επισημασμένη στην Κνωσό, του 225-200 π.Χ., μια ψευδοροδιακή δραχμή στο όνομα του «άρχοντα» Γόργου, που χρονολογείται στο 200 π.Χ, τριώβολα αχαϊκής συμπολιτείας (150-130 π.Χ.), αργυρά νομίσματα Ρόδου(188-68 π.Χ.), Αξού(200-67 π.Χ.), Γόρτυνας(85-82 π.Χ.) και Κνωσού (69-67 π.Χ).⁴⁵⁰

3.3.β.V Διάφορα

Επιπλέον σε διαταραγμένους τάφους του Πανεπιστημίου, βρέθηκαν μικρογραφικά πήλινα προσωπεία, όπως προσωπείο Διονυσιακού κύκλου που διατηρεί επίθετα χρώματα, προσωπείο Άττι με φρυγικό πύλο, και προσωπείο τύπου δούλου της Μέσης Κωμωδίας.⁴⁵¹

⁴⁵⁰ Γραμματικάκη, Ε., ό.π. σελ.27και 30

⁴⁵¹ Γραμματικάκη,Ε., ό.π. σελ. 30

Πίνακας κτερισμάτων από το νεκροταφείο της Κνωσού

αγγεία	ατρακτόσχημα μυροδοχεία	λύχνοι	μόνωτο γωνιώδες κύπελλο	μικρογραφικός κρατήρας	άβαφο θήλαστρο	μολύβδινη πυξίδα
	γυάλινα αλάβαστρα	μαρμάρινο εξάλειπτρο	πρόχους	μαρμάρινες πυξίδες		
ειδώλια	ειδώλιο έφηβου Έρωτα	ειδώλιο Έρωτα με καλυμμένο κεφάλι	ειδώλιο παιδιού- Έρωτα	ειδώλιο Αφροδίτης με ερμαϊκή στήλη του 1 ^{ου} αι. π.Χ.	ειδώλιο Αφροδίτης που λύνει το σαντάλι της	νέος με πεσσό, όπου στηρίζεται θεατρικό προσωπείο
κοσμήματα	χρυσό ταινιωτό δακτυλίδι	χρυσός αμφίπλευρος ρόδακας	χρυσά ενώτια	χρυσοκλωστές από το κάλυμμα της κεφαλής	ψήφοι	χρυσό σύρμα
διάφορα	προσωπείο Διονυσιακού κύκλου	προσωπείο Άττι με φρυγικό πίλο	προσωπείο τύπου δούλου της Μέσης Κωμωδίας	νομίσματα		

3.3.β.VI Ταφικά έθιμα του ελληνιστικού νεκροταφείου της Κνωσού

Στο νεκροταφείο της Κνωσού έχουν αποκαλυφθεί μόνο λακκοειδείς τάφοι. Όλοι περιείχαν μια ταφή, εκτός από έναν που περιείχε δύο. Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι στο φυσικό έδαφος, χωρίς να υπάρχουν ίχνη φερέτρου. Ο προσανατολισμός των ταφών ήταν από τα δυτικά προς τα ανατολικά. Οι περισσότεροι από τους μισούς τάφους ήταν συλημένοι και όσοι παρέμειναν αδιατάρακτοι χαρακτηρίζονται για τη λιτότητα των κτερισμάτων τους. Παρόλα αυτά εξαίρεση αποτελούν λίγοι τάφοι, οι οποίοι ήταν αρκετά πλούσια κτερισμένοι.

Τα αγγεία αποτελούν για ακόμη μια φορά το μεγαλύτερο μέρος των κτερισμάτων. Τα μυροδοχεία, όπως και στα προηγούμενα ταφικά σύνολα που εξετάσαμε, είναι περισσότερα και βρέθηκαν σχεδόν σε όλους τους τάφους. Αρκετοί είναι και οι λύχνοι, οι οποίοι μαζί με τα μυροδοχεία εντάσσονται στα κτερίσματα που είχαν αποκλειστικά νεκρική χρήση. Τη συνολική ομάδα των αγγείων συμπληρώνουν οι μαρμάρινες πυξίδες, που βρέθηκαν σε γυναικείες ταφές και τα μαρμάρινα εξάλειπτρα, τα οποία συνόδευαν ταφές και των δύο φύλων.

Εντύπωση όμως έχουν προκαλέσει οι συγκεκριμένοι τύποι ειδωλίων που εντοπίστηκαν σε λίγες ταφές. Από αυτά ξεχωρίζει η σανδαλίζουσα Αφροδίτη, ένα συνηθισμένο ειδώλιο της εποχής, το οποίο έχει βρεθεί σε αρκετά οικιστικά σύνολα, αλλά και σε ιερά. Πολύ πιθανόν η εναπόθεσή του να συνδέεται με τη λατρεία της Αφροδίτης στην περιοχή της Κνωσού. Κανένα από τα ειδώλια δεν κατασκευάστηκε αποκλειστικά για ταφική χρήση, καθώς παράλληλά τους έχουν βρεθεί σε οικίες και σε ιερά. Αξιοσημείωτη όμως είναι και η παρουσία ειδωλίων που απεικονίζουν τον Έρωτα και μάλιστα με διονυσιακά σύμβολα, όπως το στεφάνι από φύλλα κισσού. Ο Έρωτας και η Αφροδίτη, είναι οι χθόνιες θεότητες που προστατεύουν τους νεκρούς, οι οποίοι θα μπορούσαν να ήταν και λάτρεις του Διονύσου.

Επίσης εντοπίστηκαν ελάχιστα κοσμήματα, από τα οποία τα περισσότερα προέρχονται από μια ταφή, όπως για παράδειγμα χρυσά ενώτια, ψήφοι περιδεραίου, χρυσό δακτυλίδι και χρυσοκλωστές από το κάλυμμα κεφαλής. Τέλος, λίγα ήταν τα νομίσματα που βρέθηκαν τοποθετημένα μέσα στο στόμα του νεκρού.

Σύμφωνα με τα παραπάνω διαπιστώνουμε, ότι οι περισσότερες ταφές ήταν λιτά κτερισμένες. Σίγουρα δεν θα πρέπει να παραλείψουμε και το γεγονός της έντονης σύλησης, που είχαν υποστεί οι περισσότερες. Τα συμπεράσματα που εξάγουμε από τις ασύλητες ταφές είναι ότι δεν υπήρχαν σαφή όρια διαχωρισμού ανάμεσα στις πλούσιες και στις πιο λιτές ταφές. Με εξαίρεση την συστάδα των Γυψάδων που οι ταφές ήταν

εξαιρετικά λιτές, στις άλλες δύο θέσεις παρατηρείται συνύπαρξη των πλούσιων και λιτών ταφών. Επιπλέον είναι φανερή η λιτότητα των ταφικών κατασκευών. Επίσης τα ευρήματα της παιδικής ταφής αποδεικνύουν την ακμή της ελληνιστικής Κνωσού και τις σχέσεις της με μεγάλα κέντρα της Μεσογείου.

Παρόλα αυτά η εκτεταμένη σύληση δεν μας επιτρέπει να προσεγγίσουμε τα ταφικά έθιμα της συγκεκριμένης περιοχής.

3.3.γ Φαιστός

Πολλά ελληνιστικά νεκροταφεία έχουν εντοπιστεί βόρεια της Φαιστού με τάφους διαφόρων τύπων (λακκοειδείς, κιβωτιόσχημοι, κεραμοσκεπείς, λαξευτοί θαλαμοειδείς), αλλά περισσότερα στοιχεία διαθέτουμε για τους λαξευτούς θαλαμοειδείς τάφους που επισημάνθηκαν στην περιοχή του Φαλαγκαρίου.

Το Φαλαγκάρι, μια μικρή κοιλάδα μεταξύ των λόφων του Βορειανού Δέτη, βρίσκεται 1χλμ. περίπου βόρεια της Φαιστού μεταξύ του ΠΜ τάφου Αγ.Ονουφρίου (δυτικά) και του ΥΜ νεκροταφείου Καλυβίων(ανατολικά).

Στα νοτιοανατολικά της Επαρχίας Πυργιωτίσσης και συγκεκριμένα στη θέση Φαλαγκάρι αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν 5 λαξευτοί τάφοι.⁴⁵² Αξιοσημείωτο είναι ότι δεν βρέθηκαν οστά ανθρώπων. Αυτό ίσως να οφείλεται, είτε στη χημική σύσταση του εδάφους, που διαλύει τα οστά, είτε σε αρχαιότερες αναμοχλεύσεις. Πολύ πιθανόν όμως να ήταν και κενοτάφια.⁴⁵³

Οι τάφοι ήταν αναμοχλευμένοι και συλημένοι, αλλά παρόλα αυτά βρέθηκαν ενδιαφέροντα κτερίσματα, τα οποία δεν αποτελούν μαρτυρία μόνο για τη χρονολογική διάρκεια χρήσης των τάφων, αλλά και για κάποιο είδος τελετουργίας που γίνονταν, τόσο μέσα, όσο και έξω από αυτούς.⁴⁵⁴

Συνολικά βρέθηκαν 6 κύπελλα τύπου «tulip cup», 7 λύχνοι, 1 τριφυλλόστομη πρόχους, 1 αρυτήρας, 10 ειδώλια και θησαυρός αργυρών νομισμάτων.⁴⁵⁵

⁴⁵² Χατζή –Βαλλιάνου, Δ., 1989, σελ.429, 1987, σελ.538-542

⁴⁵³ Χατζή –Βαλλιάνου, Δ., 1995,σελ.1015

⁴⁵⁴ Χατζή –Βαλλιάνου, Δ., ό.π., σελ.1016

⁴⁵⁵ Χατζή –Βαλλιάνου, Δ., ό.π., σελ.1016-1017

3.3.γ.I Αγγεία

Μια χαρακτηριστική κατηγορία αγγείων πόσης για την κεραμική της κεντρικής Κρήτης αποτελούν τα κύπελλα σε σχήμα «τουλίπας» (tulip cup). Το αγγείο (εικ.122) αυτό είναι γνωστό στην Κνωσό από τους γεωμετρικούς αλλά και τους πρωϊμότερους χρόνους και διατηρήθηκε μέχρι και 2^ο αι. π.Χ.⁴⁵⁶ Τα χαρακτηριστικά του είναι η κωνική βάση επάνω στην οποία στηρίζεται το βαθύ με συνεχές σιγμοειδές περίγραμμα σώμα, που καταλήγει σε χείλος μικρό, ελάχιστα στραμμένο προς τα έξω. Όλα τα κύπελλα αυτού του είδους είναι πάντοτε ακόσμητα, ενώ εσωτερικά και εξωτερικά καλύπτεται με επίχρισμα μελανό ή καστανό, συχνά αραιό και ανομοιόμορφο. Τα παραδείγματα που έχουμε από το Φαλαγγάρι είναι προϊόντα του τοπικού εργαστηρίου της Μεσαράς και χρονολογούνται στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ.⁴⁵⁷ Ταυτόχρονα αποτελούν σημαντική μαρτυρία για την αρχαιότερη χρήση του τάφου στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια.⁴⁵⁸ Πρόκειται για αγγεία που συνηθίζονταν ως προσφορές στους νεκρούς. Παρόμοια παραδείγματα έχουμε και από τους ελληνιστικούς τάφους στο Καμηλάρι, από την «Ανεξερεύνητη Έπαυλη στην Κνωσό» και από την ανασκαφή στο χώρο του Στρωματογραφικού Μουσείου Κνωσού.⁴⁵⁹

Οι λύχνοι (εικ.123) που έχουν ως χαρακτηριστικά την υπερυψωμένη λαβή, τον επιμήκη μυκτήρα και τα υπερυψωμένα χείλη της οπής πλήρωσης, αποτελούν παραλλαγές του τοπικού εργαστηρίου της Φαιστού και χρονολογούνται τον 2^ο αι. π.Χ.⁴⁶⁰ Επιπλέον πρέπει να σημειωθεί ότι σε όλους τους μυκτήρες των λύχνων έχουμε ίχνη χρήσης. Την ίδια περίοδο χρονολογούνται και τα υπόλοιπα δύο αγγεία, η τριφυλλόστομη πρόχους και ο αρυτήρας.

3.3.γ.II Κοροπλαστική

Αναμφίβολα τα ειδώλια αποτελούν την πιο ενδιαφέρουσα ομάδα κτερισμάτων, καθώς φαίνεται να απηχούν πιθανόν κάποιες θρησκευτικές δοξασίες ανατολικής καταγωγής και κάποιες τελετουργίες που συνέβαιναν στο χώρο αυτό.⁴⁶¹ Τα 10 ειδώλια ανήκουν σε τρεις τύπους αλλά προέρχονται από διαφορετικές μήτρες. Οι τύποι είναι οι εξής: α) καθιστή γυναικεία μορφή, που κρατά φιάλη, πιθανόν η Κυβέλη (εικ.124), β) όρθια νεανική

⁴⁵⁶ Εγγλεζου, Μ., 2005,σελ. 162

⁴⁵⁷ Εγγλεζου, Μ., ό.π.,σελ. 164

⁴⁵⁸ Χατζή –Βαλλιάνου, Δ., 2000, σελ.91

⁴⁵⁹ Εγγλεζου, Μ., ό.π.,σελ. 163

⁴⁶⁰ Εγγλεζου, Μ., ό.π.,σελ. 283

⁴⁶¹ Χατζή –Βαλλιάνου, Δ., ό.π., σελ. 1017

ανδρική μορφή με χιτωνίσκο και πύλο, που κρατά με τα δύο χέρια μικρό χοίρο, πιθανόν ο Άττις ή ο Λεύκιππος (**εικ.125**), γ) όρθια γυναικεία μορφή με χαρακτηριστικό ένδυμα (χιτώνα και μιάτιο τυλιγμένο στους γοφούς), που με το λυγισμένο αριστερό χέρι κρατά κίστη στο κεφάλι της και με το κατεβασμένο δεξιό μικρό ζώο κρεμασμένο από τα πόδια (**εικ.126**). Οι τύποι των ειδωλίων είναι γνωστοί και από τη Γόρτυνα και από το ιερό του Καμηλαρίου.⁴⁶²

3.3.γ.III Νομίσματα

Στον τελευταίο προς νότο μικρό τάφο IV αποκαλύφθηκε κάτω από πλακοειδείς λίθους ένας σημαντικός θησαυρός αργυρών νομισμάτων. Συνολικά ο θησαυρός περιείχε 600 νομίσματα, από τα οποία τα 484 είναι αργυρά τετράδραχμα, τα 113 ημίδραχμα, τα 3 δίδραχμα, ενώ βρέθηκε και μια δραχμή. Τα περισσότερα είναι τετράδραχμα Πτολεμαίων (332) και μάλιστα κυπριακών νομισματοκοπειών (Πάφου, Σαλαμίνας, Κιτίου), αρκετά είναι Αλεξάνδρου (91) διαφόρων νομισματοκοπειών, ενώ τα υπόλοιπα είναι Σελευκιδών, Μηλίσίων, Μυτιληναίων, Μυριναίων και Αθηναίων. Είναι εντυπωσιακό ότι δεν βρέθηκε ούτε ένα κρητικό νόμισμα. Όλα τα νομίσματα προέρχονται από ισχυρά οικονομικά κέντρα της Μεσογείου, γεγονός που αποδεικνύει και τις εμπορικές, οικονομικές, αλλά και στρατιωτικές σχέσεις που είχε αναπτύξει η Κρήτη με τις παραπάνω περιοχές.

3.3.δ Καμηλάρι

Στη θέση Ασκίδια Καμηλαρίου της περιοχής Φαιστού αποκαλύφθηκαν λακκοειδείς τάφοι λαξευμένοι στο φυσικό έδαφος, οι οποίοι περιείχαν κεραμική κυρίως του 3^{ου} αι. π.Χ.⁴⁶³ Η διατάραξη που διαπιστώθηκε στο χώρο ήταν εκτεταμένη, καθώς οι παλαιότερες ταφές είχαν αναμιχθεί με νεότερες, ενώ διαλυμένα οστά και κρανία βρέθηκαν διάσπαρτα σε όλη την έκταση του ανεσκαμμένου χώρου.

Βάσει των μορφολογικών χαρακτηριστικών των αγγείων το νεκροταφείο χρησιμοποιούταν από τα τέλη του 4^{ου} έως τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. Οι τάφοι περιείχαν

⁴⁶² Εγγλέζου, Μ., 1988-9, σελ. 64-85

⁴⁶³ Βασιλάκης, Α.Σ., 1985, σελ.295, Εγγλέζου, Μ., 2005 σελ.119

12 μελανόμορφες υδρίες «L» τύπου Hadra, 2 υδρίες τύπου AS, 11 οινοχόες, 2 λύχνους, 3 όλπες, 3 αρυβαλλοειδή λυκήθια, 3 σκύφους αττικού τύπου, 3 κύπελλα ημισφαιρικά, 1 θήλαστρο, 1 κύπελλο σχήματος «τουλίπας» (tulip cup), 1 κύπελλο με λαιμό, 1 μόνωτο σκυφίδιο και έναν αμφορέα.

Ιδιαίτερη αναφορά αξίζουν οι μελανόμορφες υδρίες «L» τύπου Hadra, αφενός γιατί αποτελούν πολυάριθμη ομάδα, αφετέρου γιατί μαρτυρούν την αρχική φάση αυτής της κατηγορίας στα τοπικά εργαστήρια της Μεσαράς.⁴⁶⁴ Κύριο γνώρισμα των υδριών αυτών είναι το μεγάλο, σχεδόν σφαιρικό σώμα, που στηρίζεται σε χαμηλή κωνική βάση, συνηθέστερα χωρίς διαμορφωμένο δακτύλιο, ενώ η μετάβαση προς το σχεδόν οριζόντιο ώμο γίνεται ομαλά. Επίσης χαρακτηριστικό γνώρισμα των υδριών αποτελεί η γραπτή διακόσμηση από μελανό αραιωμένο χρώμα, που οργανώνεται σε ζώνες επάνω στην επιφάνεια του αγγείου και επαναλαμβάνεται σχεδόν στερεότυπα σε όλα σχεδόν τα παραδείγματα της κατηγορίας. Τα θέματα που επανειλημμένως εμφανίζονται στις υδρίες της ομάδας «L» είναι γραπτά, φυτικά ή γραμμικά και απλώνονται συνήθως με παχύ πινέλο, πάντοτε πριν από το ψήσιμο, επάνω στο σχεδόν ομοιόχρωμο με τον πηλό επίχρισμα, το οποίο έχει καλύψει τη λεία επιφάνεια του αγγείου. Το χρώμα είναι αραιό και θαμπό, ποικίλλει χρωματικά από το μελανό έως το κοκκινωπό, ενώ δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις, όπου κάτω από το λεπτό στρώμα βαφής διακρίνεται το χρώμα του πηλού. Τα διακοσμητικά θέματα οργανώνονται σε ζώνες επάνω στην επιφάνεια της υδρίας, συνηθέστερα με κατεύθυνση από τα αριστερά προς τα δεξιά.⁴⁶⁵ Παράλληλα παραδείγματα έχουμε και από άλλα ταφικά σύνολα της ευρύτερης περιοχής της Φαιστού, όπως από το Λαγόλιο και τον Άγιο Παύλο.⁴⁶⁶ Επίσης πολλά παράλληλα παραδείγματα προέρχονται από τις νεκροπόλεις της Αιγύπτου. Χρονολογούνται περί το 260 π.Χ.

Οι υδρίες τύπου «AS» αποτελούν ολιγάριθμη ομάδα που εντοπίζεται κυρίως στην περιοχή της Μεσαράς,⁴⁶⁷ αλλά και στις νεκροπόλεις της Αιγύπτου όπου υπάρχει στα ίδια ταφικά σύνολα με τις πρώιμες μελανόμορφες υδρίες της ομάδας «L», των οποίων το παλαιότερο χρονολογικό όριο δίνει η υδρία του 260 π.Χ. από το νεκροταφείο Ibrahimieh στο Sciatbi της Αλεξάνδρειας⁴⁶⁸. Τα βασικά χαρακτηριστικά τους είναι το σφαιρικό σώμα που στηρίζεται σε δακτυλιόσχημη βάση, ο χωριστός λαιμός που καταλήγει σε χείλος διαμορφωμένο και στραμμένο προς τα έξω και οι ταινιωτές λαβές.⁴⁶⁹ Η διακόσμηση περιορίζεται σε ταινίες γύρω από το χείλος, τη ρίζα του λαιμού, τον ώμο και

⁴⁶⁴ Εγγλέζου, Μ., 2005 σελ.305

⁴⁶⁵ Εγγλέζου, Μ., ό.π.,σελ.353

⁴⁶⁶ Εγγλέζου, Μ., ό.π.,σελ.115

⁴⁶⁷ Εγγλέζου, Μ., ό.π. σελ.301

⁴⁶⁸ Εγγλέζου, Μ., ό.π. σελ.301

⁴⁶⁹ Εγγλέζου, Μ., ό.π. σελ.301

το μέσον του σώματος. Στον άξονα της κατακόρυφης λαβής αναπτύσσεται ταινία που καταλήγει στη ρίζα σε ασύμμετρες έλικες. Χρονολογούνται στα τέλη του 3^{ου} αι.π.Χ.⁴⁷⁰

3.3.ε Λαγόλιο Φαιστού

Στην περιοχή Λαγόλιο Φαιστού αποκαλύφθηκε τάφος κατεστραμμένος, που περιείχε δύο υδρίες «L» του τύπου Hadra και ένα λύχνο.⁴⁷¹ Οι υδρίες σύμφωνα με την συγκριτική εξέταση με τις χρονολογημένες υδρίες της κατηγορίας Hadra από τις πτολεμαϊκές νεκροπόλεις της Αλεξάνδρειας, χρονολογούνται στα μέσα του 3^{ου} αι.π.Χ.⁴⁷²

3.3.στ Μάταλα

Σύμφωνα με τις ανασκαφές η αρχαία πόλη Μάταλον, το επίνειο της Φαιστού ήταν μια εκτεταμένη πόλη. Τα νεκροταφεία της πόλης εκτείνονται στις παρυφές της και μάλιστα πολύ κοντά στις κατοικίες, αποτελούμενα από απλούς κιβωτιόσχημους ή κεραμοσκεπείς τάφους, κυρίως όμως από λαξευτούς θαλαμοειδείς στις χαμηλές πλαγιές των λόφων, ιδιαίτερα στο λόφο βόρεια του λιμανιού. Οι περισσότεροι τάφοι ήταν διαταραγμένοι και συλημένοι, με αποτέλεσμα να έχουμε ελάχιστα κτερίσματα στην διάθεσή μας.

Διασώθηκαν αρκετά πήλινα αγγεία, ιδιαίτερα λύχνοι και πρόχοι του 3^{ου} αι. π.Χ. Όσον αφορά τα πολύτιμα και μετάλλινα αντικείμενα ο αριθμός τους είναι αρκετά μικρός, καθώς βρέθηκαν μόνο 2 δακτυλιόλιθοι με παράσταση Απόλλωνα και Διονυσιακής μάσκας 2 ενώτια και χρυσοκλωστές που πιθανότατα να προέρχονται από χρυσοκεντημένες καλύπτρες. Τα ίχνη καύσης στους λύχνους, η τοποθέτηση των αμφορέων στις εισόδους και στους προθαλάμους των τάφων, καθώς και η ύπαρξη των ίδιων προθαλάμων, είναι στοιχεία που μαρτυρούν κάποιες ταφικές τελετές.⁴⁷³

Η πρωϊμότερη χρήση του νεκροταφείου βάσει κάποιων οστράκων ανάγεται τον 5^ο αι. π.Χ., ενώ πιο έντονη και συνεχής γίνεται από τον 1^ο αι. π.Χ. Αυτό ίσως να οφείλεται πρώτον στην οικονομική ευμάρεια και στην αύξηση του πληθυσμού ή δεύτερον σε κάποια καταστροφή από σεισμό ή από επιδημία με πλήθος νεκρών.⁴⁷⁴

⁴⁷⁰ Εγγλέζου, Μ., ό.π. σελ.301

⁴⁷¹ Καρέτσου, Α., 1976, σελ.360

⁴⁷² Εγγλέζου, Μ., ό.π., σελ.302

⁴⁷³ Χατζή –Βαλλιάνου, Δ., ό.π., σελ 1030

⁴⁷⁴ Χατζή –Βαλλιάνου, Δ., ό.π., σελ.1031

4.3.ζ Γόρτυνα

Οι ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή της Γόρτυνας αποκάλυψαν ένα ελληνιστικό ταφικό οικοδόμημα και μια συστάδα από ποικίλους τάφους (κιβωτιόσχημοι, κεραμοσκεπείς, λακκοειδείς) των ύστερων ελληνιστικών χρόνων.⁴⁷⁵

Από το ταφικό οικοδόμημα προέρχονται μεγάλες μονόχρωμες υδρίες, αμφορείς, μυροδοχεία, ένας αμφορίσκος με σύνθετες λαβές και στενή βάση, ένας εφεσιακός μονόμυξος λύχνος, μια οينوχόη χωρίς προχοή, ένας κάνθαρος κρητικού τύπου και δύο ημισφαιρικά ασημένια αγγεία, από τα οποία το ένα έχει έκκρουστη διακόσμηση ανθεμίων. Επιπλέον βρέθηκαν λεπτά επίχρυσα φύλλα χαλκού κολλημένα σε κρανίο, επιχρυσωμένα εξαρτήματα από ασημένιο περιδέραιο σε σχήμα μικρής ερμαϊκής στήλης, αγγείου, ζεύγους ανθρώπινων μορφών, δελφινιού, παλάμης, τροχού, ροπάλου Ηρακλέους.⁴⁷⁶

Από τους υπόλοιπους τάφους διασώθηκαν μερικά σπασμένα γυάλινα και πήλινα μυροδοχεία, μια ταινία, μηκ.0,21μ., από λεπτό φύλλο χρυσού με έκκρουστη στιγμωτή κόσμηση, ένας δακτυλιόλιθος από ίασπι με παράσταση γυναικείας κεφαλής, πιθανόν της Λιβίας⁴⁷⁷, ένα ακέφαλο γυναικείο ειδώλιο, το πίσω τμήμα στεφανωμένης κεφαλής, κνήμες ειδωλίων, τμήματα από τους κορμούς και τα φτερά Ερωτιδέων, τμήμα χάλκινου κατόπτρου ορθογώνιου σχήματος, γυάλινες επίπεδες ψήφοι και χάλκινα νομίσματα, κυρίως του κοινού των Κρητών.⁴⁷⁸

Γενικά οι τάφοι στην πλειονότητά τους ήταν κατεστραμμένοι, περιείχαν κυρίως χάλκινα, επίχρυσα ή ασημένια κτερίσματα, ενώ η έλλειψη πήλινων αγγείων ήταν σχεδόν παντελής. Το ταφικό οικοδόμημα, έδωσε χαρακτηριστική κεραμική του 2^{ου} αι.π.Χ. Η οينوχόη χωρίς προχοή, με επίχρυσμα κοκκινωπό έχει σώμα ωοειδές, επίμηκες με σχεδόν οριζόντιο ώμο, λαιμό ψηλό, κυλινδρικό, ελάχιστα ευρύτερο προς τα πάνω, χείλος πλατύ επίπεδο και λαβή διπλή, στρεπτή, με πλαστικό πηνίο στο σημείο ένωσης με το χείλος. Ο κάνθαρος με επίχρυσμα καστανό, έχει βάση κωδωνόσχημη, με πλατιά επιφάνεια στήριξης, έντονα κοίλη κάτω, λαιμό ψηλό κυλινδρικό, καμπύλο στο μέσον του ύψους με το χείλος, λαβές κατακόρυφες ταινιωτές, με αυλακώσεις στον άξονα και πλαστικά πηνία στο σημείο ένωσης με τον άξονα. Και τα δύο αγγεία χρονολογούνται στο α΄ μισό του 2^{ου} αι.π.Χ.⁴⁷⁹

⁴⁷⁵ Καρέτσου, Α., 1973-4, σελ.889

⁴⁷⁶ Καρέτσου, Α., ό.π., σελ.889

⁴⁷⁷ Καρέτσου, Α., ό.π., σελ.889

⁴⁷⁸ Καρέτσου, Α., ό.π., σελ.891-2

⁴⁷⁹ Εγγλέζου, Μ. 2005, σελ.112

3.3.ζ.1 Ταφικά έθιμα και πρακτικές στα νεκροταφεία του νομού Ηρακλείου

Στην ευρύτερη περιοχή της δυτικής Μεσαράς έχουν αποκαλυφθεί τμήματα ελληνιστικών νεκροταφείων, τα οποία παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον τόσο για την τυπολογία των τάφων τους, όσο και για τα κτερίσματα.

Οι λαξευτοί θαλαμοειδείς τάφοι από το Φαλαγκάρι, ξεχωρίζουν για την αρχιτεκτονική μορφολογία τους. Ο συγκεκριμένος τύπος τάφου δεν απαντά πουθενά αλλού στην Κρήτη αυτή την περίοδο και τα παράλληλά του θα πρέπει να αναζητηθούν σε ταφικά σύνολα της Κύπρου. Επίσης από τη Ρόδο και τη Σάμο έχουμε παρόμοιους τάφους, οι οποίοι όμως χρονολογούνται στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια. Αυτό όμως που προκαλεί ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι η απουσία ανθρώπινων οστών στους τέσσερις από τους πέντε τάφους, γεγονός που οδήγησε τους ερευνητές να τους ερμηνεύσουν ως κενοτάφια. Σίγουρα όμως θα πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί απέναντι στην συγκεκριμένη άποψη, αφενός γιατί βρέθηκαν ανθρώπινα οστά στον ένα τάφο και αφετέρου γιατί οι τάφοι είχαν υποστεί έντονη σύληση και ήταν αναμοχλευμένοι. Παρόλα αυτά η ταφική αρχιτεκτονική σε συνδυασμό με τα κτερίσματα που διασώθηκαν, παραπέμπουν σε ταφικές πρακτικές που δεν ήταν συνηθισμένες σε νεκροταφεία της Κρήτης, σύμφωνα πάντα με τα μέχρι στιγμής ανασκαφικά δεδομένα.

Αναμφίβολα τα ίχνη καύσης στους μυκτήρες των λύχνων, τα ίχνη πυράς σε χυτροειδή αγγεία που ήταν έξω από τους τάφους, σε συνδυασμό με τα ειδώλια, δεν αποτελούν ένα τυχαίο γεγονός. Πολύ πιθανόν, τα συγκεκριμένα κτερίσματα και κυρίως τα ειδώλια να ήταν απαραίτητα προκειμένου να ικανοποιηθούν οι θρησκευτικές δοξασίες και να ολοκληρωθούν οι τελετουργίες. Επιπλέον βάσει του θησαυρού μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οι τάφοι προορίζονταν για μια ομάδα ανθρώπων, που ανήκε σε μια συγκεκριμένη κοινωνική τάξη. Πολύ πιθανόν να ήταν έμποροι ή μισθοφόροι. Άλλωστε την εποχή αυτή οι Κρήτες είναι περιζήτητοι μισθοφόροι. Με αυτό τον τρόπο λοιπόν δικαιολογείται και ύπαρξη του θησαυρού αλλά και τα συγκεκριμένα ειδώλια που σχετίζονται κυρίως με λατρείες και τελετουργίες ανατολικής καταγωγής.⁴⁸⁰

Επίσης από το νεκροταφείο των Ματάλων προέρχονται λαξευτοί θαλαμοειδείς, διαφορετικοί όμως από αυτούς του Φαλαγκαρίου. Αυτό που χαρακτηρίζει το νεκροταφείο των Ματάλων είναι οι πολυπληθείς και αλληπάλληλες ταφές. Πράγματι σε πολλούς τάφους παρατηρούμε ανακομιδή οστών, αλλά και περισσότερες από δύο ταφές τοποθετημένες παράλληλα. Οι νεκροί τοποθετούνταν είτε πάνω στο λαξευμένο δάπεδο

⁴⁸⁰ Χατζή –Βαλλιάνου, Δ., ό.π., σελ. 1019

των τάφων, είτε πάνω σε μεγάλες κεραμίδες κορινθιακού ή λακωνικού τύπου, είτε μέσα σε λάκκους σκαμμένους βαθύτερα από την επιφάνεια του δαπέδου. Παρόμοια ομαδική ταφή συναντάμε στη νεκρόπολη της αρχαίας Κυδωνίας, όπου 36 νεκροί είχαν τοποθετηθεί σε τέσσερις συστάδες, από 4 έως 15 άτομα ανά συστάδα. Πολύ πιθανόν οι νεκροί να ήταν θύματα πολεμικών συγκρούσεων, καθώς όλοι ήταν ενήλικες άνδρες.⁴⁸¹

Τα κτερίσματα που διασώθηκαν από την εκτεταμένη σύληση είναι ελάχιστα. Από τα αγγεία ξεχωρίζουν οι λύχνοι και λίγες πρόχοι. Βρέθηκαν επίσης και ελάχιστα κοσμήματα, όπως ενώτια, αλλά και χρυσοκλωστές από κάλλυμα της κεφαλής. Όπως μπορούμε να παρατηρήσουμε τα κτερίσματα δεν αποτελούν κάτι το ξεχωριστό, σε αντίθεση με τις πολυπληθείς ταφές, ένα φαινόμενο, όχι και τόσο συνηθισμένο σε νεκροταφεία της Κρήτης.

⁴⁸¹ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ. Οδός Τζανακάκη, 1998, σελ.858-860

3.4 Ν. ΛΑΣΙΘΙΟΥ

3.4.α *Ελληνιστικό-πρώιμο ρωμαϊκό νεκροταφείο Αγίου Νικολάου*

Στην περιοχή Σταυρός, αμέσως έξω από την πόλη του Αγ.Νικολάου, την αρχαία Λατώ προς Καμάρα και νότια του ναΐσκου του Τίμιου Σταυρού, αποκαλύφθηκε η ύπαρξη εκτεταμένου νεκροταφείου των ελληνιστικών-πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων.

Η περιοχή αυτή στα νότια της αρχαίας Λατούς προς Καμάρα φιλοξενούσε τα νεκροταφεία της, ενώ η ίδια η πόλη, επίνειο της ομώνυμης χτισμένης στην ενδοχώρα πόλης, περιοριζόταν στους λόφους του σημερινού Νομαρχιακού Μεγάρου και τους πρόποδες τους, όπως αποδεικνύεται από τις συνεχείς ανασκαφικές έρευνες των οικοπέδων, από τυχαία παλαιότερα ευρήματα και από σπάνιες παραδόσεις αρχαίων από ιδιώτες.

Ως χώρος ταφής των νεκρών χρησιμοποιούνταν επίσης και ο λόφος Καζάρμα, δυτικά της αρχαίας πόλης, με συστάδες τάφων στα σημεία του λόφου που καλύπτονταν από μαλακό κούσκουρα. Επιπλέον σε μικρή απόσταση προς βόρεια στη θέση Ποταμός ερευνήθηκε μέρος του ρωμαϊκού νεκροταφείου.

Η μέχρι σήμερα έρευνα περισσοτέρων από διακόσους τάφων δεν έχει εξηγήσει το λόγο για τον οποίο χρησιμοποιήθηκαν τρεις διαφορετικές περιοχές ως νεκροταφεία σχεδόν ταυτόχρονα, αφού με βάση τα ευρήματα δε μπορεί η ερμηνεία να στηριχθεί σε διαφορές στην κοινωνική και οικονομική τάξη των νεκρών, αλλά ούτε και στην ύπαρξη πρσισότερων μικρών οικισμών στην περιοχή.⁴⁸²

Συνολικά ερευνήθηκαν 66 τάφοι διαφόρων τύπων (λακκοειδείς, κεραμοσκεπείς, κιβωτιόσχημοι και πλακοσκεπείς). Από τους 66 τάφους οι 28 ήταν συλημένοι. Παρόλα αυτά διασώθηκε μεγάλη ποικιλία κτερισμάτων, που όχι μόνο αποδεικνύουν την ακμή της ελληνιστικής Λατούς, αλλά μαρτυρούν και κάποιες ταφικές πρακτικές που λάμβαναν χώρα στη συγκεκριμένη περιοχή.⁴⁸³

Αποκαλύφθηκαν αρκετά αγγεία κυρίως οξυπύθμενοι αμφορείς, οινοχόες και μυροδοχεία, ενώ έχουμε και ενδιαφέροντα δείγματα κοροπλαστικής (κυρίως πήλινα γυναικεία ειδώλια). Ικανοποιητικός είναι και ο αριθμός των προσωπικών αντικειμένων και νομισμάτων.⁴⁸⁴

⁴⁸² Αποστολάκου,Στ.,1995, σελ.33-34

⁴⁸³ Αποστολάκου, Στ.,1995, σελ.34-40

⁴⁸⁴ Αποστολάκου, Στ.,1988, σελ.563, 1989,σελ.461-463 1990,σελ.452-453, 1995, σελ.34-40

3.4.α.1 Αγγεία

Από τα αγγεία ξεχωρίζουν τα πολυάριθμα **ατρακτόσχημα μυροδοχεία** (περίπου 40) με ψηλό λαιμό και πόδι ή κοντά με κωνικό σώμα και χαμηλό πόδι που χρονολογούνται από το τέλος του 3^{ου} αι. έως τις αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ.. Παρόμοια μυροδοχεία εντοπίστηκαν όπως προαναφέρθηκε παραπάνω και σε τάφους του ελληνοιστικού νεκροταφείου της αρχαίας Κυδωνίας.

Εξίσου πολυάριθμοι (περίπου 40) ήταν και οι **αμφορείς** από τους οποίους οι μισοί ήταν οξυπύθμενοι ροδιακού τύπου με ασφράγιστες λαβές, αλλά και εγχώριου εργαστηρίου.⁴⁸⁵ Αυτοί ήταν κυρίως τοποθετημένοι στη δυτική στενή πλευρά του τάφου στα πόδια του νεκρού. Το ίδιο ταφικό έθιμο απαντάται και στους ελληνοιστικούς τάφους της Νέας Πάφου στην Κύπρο από τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. ως το τέλος του 2^{ου} αι. π.Χ.⁴⁸⁶ Οι περισσότεροι βρέθηκαν στους απλούς λακκοειδείς και είχαν τοποθετηθεί όρθιοι στα πόδια των νεκρών και στις περισσότερες περιπτώσεις το στόμιό τους ήταν κλεισμένο με μία πέτρα, ενώ σε μια περίπτωση είχε χρησιμοποιηθεί ένα υφαντικό βάρος για το σκοπό αυτό. Πολύ πιθανόν λοιπόν τα συγκεκριμένα αγγεία να προορίζονταν αποκλειστικά για ταφική χρήση και να είχαν προσφερθεί γεμάτα με κάποιο υγρό, όπως κρασί, νερό ή μύρα⁴⁸⁷

Αρκετές ήταν και οι **σταμνοειδείς πυξίδες** (20) που ήταν συνήθως ακόσμητες ή διακοσμημένες με απλές οριζόντιες γραμμές και ταινίες, ενώ τρεις φέρουν φυτικά κοσμήματα σε πολυχρωμία. Οι πυξίδες βρέθηκαν και στα δύο είδη τάφων που επικρατούσαν στην νεκρόπολη (λακκοειδείς-κεραμοσκεπείς.) Πιθανότατα να προορίζονταν για τις γυναικείες ταφές. Επιπλέον βρέθηκαν και άλλα αγγεία σε περιορισμένη ποσότητα, όπως 10 **οινοχόες**, 2 **λάγυνοι**, 2 **θήλαστρα**, 4 **κύπελλα**, 3 **λύχνοι τύπου Εφέσου** του β' μισού του 2^{ου} αι.π.Χ. και μια **φιάλη** με ανάγλυφη νεκρική παράσταση ασπασμού. Επίσης βρέθηκαν και δύο γυάλινα αγγεία, του λεγόμενου φοινικικού τύπου, ένα **αλάβαστρο** και ένας **αμφορίσκος**, από μπλε γυαλί με ταινιωτή διακόσμηση σε χρώματα άσπρο και κίτρινο, πιθανότατα εισηγμένα, καθώς η μικρή μέχρι σήμερα ποσότητα τέτοιων αγγείων δεν δικαιολογεί με ευκολία την ύπαρξη τοπικού εργαστηρίου στην Αν.Κρήτη.⁴⁸⁸

⁴⁸⁵ Αποστολάκου, Στ., 1995, σελ.37

⁴⁸⁶ Μηχαηλίδης, Δ., 1990, σελ.189

⁴⁸⁷ Δρούγου,Στ.,- Γ.Τουράτογλου, 1980, σελ.177

⁴⁸⁸ Αποστολάκου, Στ., 1995 σελ.38-39

3.4.α.II Κοροπλαστική

Πολλά τμήματα ειδωλίων, καθώς και αρκετά ακέραια βρέθηκαν σε 20 τάφους. Ξεχωρίζουν τα **ευμεγέθη γυναικεία ειδώλια** και ένα ζεύγος **ιπτάμενων Ερώτων** του β' μισού του 2^{ου} αι.π.Χ., που σχετίζονται με τα μεγάλα κοροπλαστικά εργαστήρια της Μ.Ασίας (Μύρινα, Πέργαμος).⁴⁸⁹ Σε αρκετά ειδώλια παριστάνονται **ιπτάμενοι Έρωτες, Ερωτιδείς**, πουλιά, χοιρίδια, δελφίνια, γυναικείες προτομές καθώς και μια μοναδική ανδρική μορφή. Εξίσου ενδιαφέροντα είναι και τα τρία πλαστικά αγγεία με θέματα γνωστά από την ελληνιστική κοροπλαστική: α) **Ερωτιδέας που παίζει με σκύλο**, β) **πίθηκος που ιππεύει πτηνό** και γ) **Νηρηίδα που κάθεται σε τρίωνα** (όστρεο), από το οποίο ξεπροβάλλει ένα τερατόμορφο πλάσμα.⁴⁹⁰

3.4.α.III Μετάλλινα-προσωπικά αντικείμενα

Αποκαλύφθηκε μια χάλκινη **στλεγγίδα** με ευθεία συμπαγή λαβή και μικρή δυσανάγνωστη επιγραφή στην εσωτερική της όψη, 1 χάλκινο **κάτοπτρο** του γνωστού τύπου C του Züchner με μια μεγάλη οπή στο κέντρο του, ανοιγμένη με οξύ εργαλείο,⁴⁹¹ 2 **περίαπτα**, 2 **δαχτυλίδια** και ένα **χρυσό ενώτιο** με ιπτάμενο Ερωτιδέα και τμήμα άλλου με κωνικό σχήμα, ένα δισκόμορφο έλασμα με έκτυπη μορφή της Μέδουσας και τρεις **χάλκινοι κρίκοι** συνδεδεμένοι μεταξύ τους, που φέρει ο καθένας τους μικρή κεφαλή ζώου και θεωρούνται αποτροπαϊκού χαρακτήρα. Παρόμοιοι κρίκοι έχουν βρέθει σε ελληνιστικά νεκροταφεία της Κορίνθου⁴⁹² και της Σίφνου⁴⁹³. Επιπλέον βρέθηκαν πολλές **χάντρες** οστείνες, από φαγεντιανή και γυάλινες σε ποικιλία χρωματισμών. Μια χάντρα γυάλινη με φύλλο χρυσού στο εσωτερικό της φαίνεται πως σχετίζεται με εργαστήριο της Ρόδου που έχει δώσει όμοια δείγματα.⁴⁹⁴ Τέλος εντοπίστηκαν αρκετοί φυσικοί **αστράγαλοι**, μεταξύ των οποίων και ένας γυάλινος.

⁴⁸⁹ Αποστολάκου, Στ.,ό.π., σελ.37

⁴⁹⁰ Αποστολάκου, Στ.,ό.π., σελ.38

⁴⁹¹ Αποστολάκου, Στ.,ό.π., σελ.39

⁴⁹² *Corinth XII*, σελ.307 εικ.126 αρ.2659

⁴⁹³ Brock, J.K.,-Mackworth Young, G., 1949, σελ.86

⁴⁹⁴ Αποστολάκου, Στ.,ό.π.,σελ.39

3.4.α.IV Νομίσματα

αγγεία	ατρακτόσχημα μυροδοχεία	αμφορείς	σταμνοειδείς πυξίδες	οινοχόες	λάγυνοι	αμφορίσκος
	θήλαστρα	κύπελλα	λύχνοι τύπου Εφέσου	φιάλη	αλάβαστρο	
ειδώλια	ευμεγέθη γυναικεία ειδώλια	ιπτάμενοι Έρωτες,	Ερωτιδέας που παίζει με σκύλο,	πίθηκος που ιππεύει πτηνό	Νηρηίδα που κάθεται σε τρίτονα	
κοσμήματα	περίαπτα	ενώτια	περιδέραια	δακτυλίδια	διαδήματα	πόρπες
προσωπικά αντικείμενα	στλεγγίδες	κάτοπτρα				
μετάλλια	κρίκοι					
διάφορα	νομίσματα	στράγαλοι	χάντρες			

Βρέθηκαν 20 νομίσματα, επτά ασημένια και 13 χάλκινα. Από αυτά τα επτά εντοπίστηκαν μέσα στους τάφους, τοποθετημένα στο στόμα των νεκρών ή δίπλα στο κρανίο τους. Τα υπόλοιπα βρέθηκαν διασκορπισμένα στον χώρο της ανασκαφής. Είναι κοπές κρητικών πόλεων (Λατούς, Ολούντος, Ιτάνου, Ιεράπυτνας και Κνωσού), αλλά και Ρόδου, Κνίδου και Περγάμου. Χρονολογούνται από το τέλος του 4^{ου} αι έως τον 1^ο αι. μ.Χ.

Πίνακας κτερισμάτων από το νεκροταφείο του Αγίου Νικολάου

3.4.β *Ελληνιστικό νεκροταφείο στο Σχίσμα Ελούντας*

Οι ανασκαφές που έγιναν στο νεκροταφείο του αρχαίου Ολούντος έφεραν στο φως 26 τάφους, από τους οποίους, οι 17 ήταν κεραμοσκεπείς καλυβίτες, οι 8 κτιστοί κιβωτιόσχημοι και ένας λακκοειδής. Οι περισσότεροι είναι συλημένοι, με αποτέλεσμα να έχουμε ελάχιστα κτερίσματα στην διαθεσή μας. Διασώθηκαν ελάχιστοι αμφορείς, λύχνοι, μυροδοχεία και κύπελλα. Επιπλέον βρέθηκαν οστέινες περόνες, αστράγαλοι και ένα χάλκινο νόμισμα τοποθετημένο στο στόμα του νεκρού.

Αν και η ποσότητα κτερισμάτων είναι μικρή, διαπιστώνουμε, εξετάζοντας τόσο τα ευρήματα όσο και τη θέση τους μέσα στους τάφους, ότι υπάρχουν ομοιότητες με αυτά των τάφων από το νεκροταφείο της αρχαίας Λατούς. Σε δύο κεραμοσκεπείς τάφους παρατηρείται το φαινόμενο της τοποθέτησης ενός οξυπύθμενου αμφορέα στα πόδια του νεκρού.⁴⁹⁵ Επιπλέον οι πολλοί τάφοι μικρών διαστάσεων σε συνδυασμό με τους αστραγάλους μαρτυρούν αρκετές παιδικές ταφές. Τέλος, όπως παρατηρήσαμε και στα προαναφερθέντα νεκροταφεία, η τοποθέτηση δανάκης στο στόμα του νεκρού, αποτελεί ένα έθιμο αρκετά διαδεδομένο στις νεκροπόλεις της Κρήτης.

⁴⁹⁵ Αποστολάκου, Στ., 1985, σελ.567-570, 1988, σελ.301-301

4.4.β.1 Ταφικά έθιμα και πρακτικές στα νεκροταφεία του νομού Λασιθίου

Οι ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στα νεκροταφεία της αρχαίας Λατούς και του Ολούντος έφεραν στο φως λακκοειδείς, κιβωτιόσχημους, κεραμοσκεπείς και πλακοσκεπείς τάφους. Οι μισοί τάφοι ήταν συλημένοι. Είχαν σχεδόν όλοι προσανατολισμό από τα ανατολικά προς τα δυτικά, με εξαίρεση τρεις περιπτώσεις, όπου είχαν από τα βορειοανατολικά προς τα νοτιοδυτικά. Κάθε τάφος περιείχε ένα νεκρό, ο οποίος τοποθετούνταν απευθείας στο φυσικό έδαφος. Ίχνη φερέτρου δεν βρέθηκαν. Οι γυναικείες ταφές ήταν σχεδόν ισάριθμες με τις αντρικές, ενώ εντοπίστηκαν και λίγες παιδικές.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εσωτερική διαμόρφωση των λακκοειδών τάφων. Στη δυτική τους πλευρά εντοπίστηκε διαμορφωμένη ελλειψοειδής διαπλάτυνση, η οποία προοριζόταν για την τοποθέτηση μεγάλων αγγείων (κυρίως οξυπύθμενων αμφορέων, αλλά και λίγων οينوχόων). Γενικά η εναπόθεση αγγείων στα κάτω άκρα του νεκρού, αποτελεί μια συνηθισμένη πρακτική. Αυτό όμως που προκαλεί εντύπωση είναι η τοποθέτησή τους σε διαμορφωμένο χώρο. Στην Κρήτη δεν έχουμε παράλληλα παραδείγματα, ενώ τα πιο κοντινά έχουν παρατηρηθεί σε νεκροταφεία της Κύπρου.

Από τα πήλινα αγγεία ξεχωρίζουν τα μυροδοχεία, τα οποία με τους οξυπύθμενους αμφορείς ροδιακού τύπου, συγκαταλέγονται σε αυτά που είχαν ταφική χρήση. Πράγματι ο αριθμός των τελευταίων σε συνδυασμό με τη θέση στην οποία βρέθηκαν, ενισχύει την άποψη της νεκρικής χρήσης τους. Ένα ακόμη στοιχείο που επισφραγίζει τη νεκρική τους χρήση αποτελεί η παρόμοια εμφάνισή τους σε ελληνιστικά νεκροταφεία της Κύπρου. Επίσης βρέθηκαν αρκετές οينوχές, κύπελλα, θήλαστρα, λάγυνοι, φιάλες και πυξίδες. Οι τελευταίες συνόδευαν γυναικείες ταφές, όπως και τα αλάβαστρα.

Αρκετά ήταν και τα ειδώλια, που απεικόνιζαν κυρίως γυναικείες μορφές, ενώ σε κάποια άλλα παριστάνονται Έρωτες. Επιπλέον πολλές γυναικείες ταφές ήταν κτερισμένες με κάτοπτρα, χρυσά ενώτια, περιάπτα, δαχτυλίδια και χάντρες. Η μοναδική στλεγγίδα προέρχεται από μια αντρική ταφή. Πολλοί ήταν και οι αστράγαλοι που είχαν προσφερθεί σε παιδικές ταφές. Τέλος αρκετά νομίσματα βρέθηκαν τοποθετημένα στο στόμα του νεκρού και στην περιοχή γύρω από το κρανίο του.

Η γενική εικόνα που σχηματίζουμε είναι ότι οι περισσότερες ταφές ήταν πλούσια κτερισμένες. Σε όλες σχεδόν υπάρχουν αγγεία, ειδώλια και πλήθος προσωπικών αντικειμένων. Το γεγονός ότι δεν βρέθηκε ανάλογος αριθμός πολύτιμων αντικειμένων,

ίσως να οφείλεται στην έντονη σύληση, η οποία είχε γίνει επιλεκτικά.⁴⁹⁶ Πολλά αντικείμενα θεωρούνται εισηγμένα, γεγονός που επιβεβαιώνει και τις σχέσεις που είχαν αναπτύξει ο Ολούς και η Λατώ με περιοχές της ανατολικής Μεσογείου (Ρόδο, Κύπρο, Μ.Ασία).

⁴⁹⁶ Αποστολάκου, Στ., ό.π., σελ.40

4. ΕΠΙΤΥΜΒΙΕΣ ΣΤΗΛΕΣ-ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ

Τα στοιχεία που διαθέτουμε για τις επιτύμβιες στήλες είναι ελάχιστα. Σώζονται κυρίως αποσπασματικά, ενώ μόνο δύο διατηρήθηκαν ακέραιες. Συγκεκριμένα από τη νεκρόπολη της Κυδωνίας βρέθηκε πάνω σε λάκκο ενταφιασμού πεσμένη ανάποδα μαρμάρινη ανεικονική επιτύμβια στήλη με απλή αετωματική επίστεψη.⁴⁹⁷ Από το ίδιο νεκροταφείο προέρχεται και τμήμα επιτύμβιας στήλης από φαιοκόκκινο μάρμαρο που έφερε τη λέξη: ΑΡΙΣ⁴⁹⁸

Από το νεκροταφείο της Απτέρας προέρχεται επίσης τμήμα ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης: ΝΙΚΑΝΩΡ ΧΑΙΡΕ.⁴⁹⁹ Βρέθηκε μέσα σε συλλημένο λακκοειδή τάφο και είναι κατασκευασμένη από ασβεστολιθική πέτρα. Επιπλέον ανάμεσα στα κινητά ευρήματα του νεκροταφείου συμπεριλαμβάνονται τμήματα τριών ασβεστολιθικών επιτύμβιων στηλών, το ένα από αετωματική επίστεψη και τα υπόλοιπα από βάσεις, ένα από τα οποία σώζει την επιγραφή ΤΙΜΟΓ.⁵⁰⁰ Από το ίδιο νεκροταφείο προέρχονται πέντε ακέραιες επιτύμβιες στήλες από ασβεστολιθική πέτρα με επίστεψη σε σχήμα συνεχόμενων κεράτων. Η μία από αυτές φέρει τετράστιχη επιγραφή: ΦΙΛΩΤΕΡΑ, ΑΡΙΣΤΟΔΑΜΑ, ΣΕΛΕΝΑ, ΣΑΤΥΡΩ⁵⁰¹ ενώ οι υπόλοιπες έφεραν ονόματα: ‘Διΐφιλος Μεγάρη’, ‘Παρμενίων’, ‘...τιους’, ‘Τιμόεσσα Δεξικλέος’.⁵⁰²

Επιπλέον από το νεκροταφείο του Αγίου Νικολάου προέρχονται τρεις ενεπίγραφοι κυβόλιθοι οι οποίοι αποτελούσαν τμήματα των ταφικών σημάτων. Από αυτούς ο ένας φέρει την επιγραφή: ΑΓΑΘΟΚΛΗΣ ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΥ ΧΑΙΡΕ.⁵⁰³ Στο νεκροταφείο του Ολούντος βρέθηκε μέσα σε κεραμοσκεπή τάφο τμήμα επιτύμβιας στήλης που έφερε την επιγραφή: ΑΦΡΟΔΙΤΑΣ ΛΟΧΟΥ.⁵⁰⁴

Επίσης σε λακκοειδή τάφο της Ανώπολης Σφακίων εντοπίστηκε μαρμάρινο τμήμα ενεπίγραφης στήλης που έφερε εγχάρακτο τρίγωνο, προσδίδοντάς του μορφή αετώματος και δυσδιάγνωστη δίστιχη επιγραφή.⁵⁰⁵

Οι περισσότερες επιγραφές ονομάτων (**εικ.127-128**) προέρχονται από τον λαξευτό θαλαμοειδή τάφο, που βρίσκεται στη νεκρόπολη της αρχαίας Κυδωνίας. Στο κονίαμα και πάνω από τις θύρες των ταφικών θαλάμων υπάρχουν χειρόγραφες επιγραφές που

⁴⁹⁷ Δροσίνου, Π.,-Νινιού-Κινδελή, Β., 1992, σελ.574

⁴⁹⁸ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., 1995, σελ.731

⁴⁹⁹ Δροσίνου, Π.,- Νινιού-Κινδελή, Β., ό.π., σελ.577

⁵⁰⁰ Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., 1988, σελ.551

⁵⁰¹ Νινιού-Κινδελή, Β., 1997, σελ.1018

⁵⁰² Πλάτων, Ν., 1958, σελ.482

⁵⁰³ Αποστολάκου, Στ., 1990, σελ.453

⁵⁰⁴ Αποστολάκου, Στ., 1985, σελ.301

⁵⁰⁵ Νινιού-Κινδελή, Β., 1991, σελ.426

υποδηλώνουν την ταυτότητα του νεκρού, το όνομά του στην ονομαστική και το πατρώνυμο στην γενική. Για αυτές είχε χρησιμοποιηθεί κάρβουνο ή καπνιά.

Στον ταφικό θάλαμο Ι ανήκει η επιγραφή ΔΡΟΜΕΥΣ ΣΩΣΙΚΛΕΟΣ. Το όνομα Δρομεύς είναι γνωστό στις κρητικές επιγραφές, καθώς έχουμε παραδείγματα από την Έλυρο⁵⁰⁶ και από τη Λισό.⁵⁰⁷ Εκτός Κρήτης απαντά σε αττικές επιτύμβιες στήλες.⁵⁰⁸ Το όνομα Σωσικλής είναι εξίσου συνηθισμένο στην Κρήτη. Η επιγραφή των Αρκάδων (Αγάθων Σωσικλέος)⁵⁰⁹, καθώς και οι επιγραφές από τη Λύττο (Σωσικλής Λύκων)⁵¹⁰ και τη Λεβήνα (Σωσικλής Στεφάνου),⁵¹¹ πιστοποιούν την παρουσία του συγκεκριμένου ονόματος στην Κρήτη. Επίσης απαντά στα Δωδεκάνησα και στην Αττική.⁵¹²

Στο ταφικό θάλαμο Θ ανήκει η επιγραφή ΠΑΓΚΛΗΣ ΠΑΓΚΛΕΟΣ ΑΡΕΙΟΦΑΤΑΣ. Το όνομα Παγκλής σε Κρητικές επιγραφές απαντά ως Πανκλής.⁵¹³ Προβληματισμό έχει προκαλέσει το όνομα Αρειοφάτας καθώς δεν μαρτυρείται αλλού.

Στον ταφικό θάλαμο Η υπάρχει η επιγραφή ΛΕΧΩ ΣΩΣΙΜΑ ΠΑΓΚΛΕΟΣ. Το όνομα Λεχώ απαντά σε άλλη μια επιτύμβια στήλη από τα Χανιά.⁵¹⁴ Πολύ πιθανόν να είχε καθιερωθεί στην Κρήτη το έθιμο της δήλωσης του θανάτου μιας γυναίκας κατά την λοχεία, κοντά στο όνομά της, ως ένδειξη τιμής και αναγνώρισης της μητρότητας.⁵¹⁵ Το όνομα Σωσίμα κατά το Ζωσίμα είναι δωρικός τύπος του ιωνικού Σωσίμη. Στην Κρήτη και συγκεκριμένα στην Αξό⁵¹⁶ και στη Πολυρρήνια⁵¹⁷ απαντά το αρσενικό όνομα Σώσιμος.

Στον ταφικό θάλαμο Ε βρίσκεται η επιγραφή ΑΧΑΙΑΔΑΣ [Ε]ΥΡΥΤΙΜΩ ΑΧΑΙΑΔΑΣ ΤΙΜΑΣΙΘΕΩ. Το όνομα Αχαιάδας, λόγω της επανειλημμένης αναγραφής του στους θαλάμους του τάφου, φαίνεται ότι ήταν συνηθισμένο στην Κρήτη.⁵¹⁸ Επιπλέον μια επιγραφή από την Επίδαυρο, στην οποία αναγράφονται οι πρόξενοι της πόλης των Επίδαυριών και οι θεαροδόκοι του Απόλλωνα και του Ασκληπιού, επιβεβαιώνει πως το

⁵⁰⁶ Μαρκουλάκη, Στ., Νινιού-Κινδελη, Β., 1982, σελ. 28

⁵⁰⁷ IC 2, σελ. 214, αρ. 2

⁵⁰⁸ IG II, σελ. 434

⁵⁰⁹ IC 1, σελ. 9, αρ. 5, στ. 5-6

⁵¹⁰ IC 1, σελ. 216, αρ. 125, στ. 1

⁵¹¹ IC 1, σελ. 221, αρ. 153, στ. 2

⁵¹² Μαρκουλάκη, Στ., Νινιού-Κινδελη, Β., ό.π., σελ. 28

⁵¹³ IC 2, σελ. 180, αρ. 10, στ. 3

⁵¹⁴ IC 2, σελ. 122, αρ. 12α

⁵¹⁵ Μαρκουλάκη, Στ., Νινιού-Κινδελη, Β., ό.π., σελ. 30

⁵¹⁶ Robert, L., 1939, σελ. 280, αρ. 14- IC 2, σελ. 257, αρ. 30

⁵¹⁷ IC 2, σελ. 257, αρ. 30

⁵¹⁸ Μαρκουλάκη, Στ., Νινιού-Κινδελη, Β., ό.π., σελ. 31

όνομα είναι κρητικό.⁵¹⁹ Επίσης τα ονόματα Ευρύτιμος και Τιμασίθεος απαντώνται σε Κρητικές επιγραφές και συγκεκριμένα από την Έλυρο.⁵²⁰

Στον ταφικό θάλαμο Ζ ανήκει η επιγραφή ΞΗΝΩ [Μ ΝΗΠ] ΝΙΚΙΩ ΑΧΑΙΑΔΑ. Το όνομα Ξηνώ απαντά και άλλες κρητικές επιγραφές, όπως για παράδειγμα σε αυτήν από την Υρτακίνα.⁵²¹ Η δεύτερη λέξη παραμένει δυσανάγνωστη. Το όνομα Νικιώ απαντά στην Αλεξάνδρεια,⁵²² ενώ στην Κρήτη πιο διαδεδομένος είναι ο τύπος Νικό.⁵²³

Στον ταφικό θάλαμο Β βρίσκεται η επιγραφή ΣΩΣΙΚ[ΛΗΣ] ΔΡΟΜΕΟ[Σ] ΟΡΕΙΦΑΤΑΣ. Το όνομα Ορειφάτας παρουσιάζει το ίδιο πρόβλημα με αυτό της λέξης Αρειοφάτας.

Ο ταφικός θάλαμος Α φέρει την επιγραφή ΠΙΤΘΙΣ ΣΩΜΒΡΟΤΩ ΞΗΝΩ ΣΩΜΒΡΟΤΩ ΣΩΣΙΩΝ ΣΩΜΒΡΟΤΩ ΕΥΠΑΤΡΑ ΠΙΤΘΙΟΣ. Από την Απτέρα προέρχεται θραύσμα επιγραφής που σώσει τα γράμματα ΠΙΤΘ. Για το όνομα Σώμβροτος, που απαντά ως πατρώνυμο τέσσερις φορές στην ίδια επιγραφή, δεν έχουμε παράλληλα παραδείγματα από την Κρήτη. Το όνομα Σωσίων απαντά με τον τύπο Σωτίων σε κρητικές επιγραφές.⁵²⁴ Το όνομα Ευπάτρα δεν απαντά αλλού στην Κρήτη, ενώ εκτός Κρήτης απαντά ο τύπος Ευπατράς στους Δελφούς.

Η αναγραφή ονόματος του νεκρού στον ταφικό θάλαμό του, αποτελούσε συνήθεια αρκετά διαδεδομένη σε ελληνιστικά νεκροταφεία της Αλεξάνδρειας.⁵²⁵ Επίσης απαντά σε λαξευτούς τάφους της Βέροιας,⁵²⁶ αλλά και σε μακεδονικούς τάφους.⁵²⁷ Σύμφωνα με τις επιγραφές ο συγκεκριμένος λαξευτός τάφος κατασκευάστηκε για να καλύψει την ανάγκη ενταφιασμού πέντε οικογενειών με κοινή καταγωγή.⁵²⁸ Είναι γνωστό ότι οι λαξευτοί τάφοι προορίζονταν για ανθρώπους που ανήκαν στην ίδια οικογένεια.⁵²⁹ Από τα δεκαπέντε ονόματα, που αναγράφονται στους ταφικούς θαλάμους, τα περισσότερα απαντώνται και σε άλλες κρητικές επιγραφές, ενώ ελάχιστα είναι αυτά (Αρειοφάτας, Ορειφάτας), που δεν μαρτυρούνται σε καμία περιοχή τόσο εντός, όσο και εκτός Κρήτης. Επιπλέον πολλά ονόματα είναι αρκετά συνηθισμένα και στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο. Δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα την καταγωγή των νεκρών, μπορούμε όμως να διαπιστώσουμε ότι η συγκεκριμένη οικογένεια εισήγαγε μια διαφορετική ταφική

⁵¹⁹ Μιτσός, Μ., 1933, σελ.16

⁵²⁰ *IC* 2, σελ.180, αρ.10

⁵²¹ *IC* 2, σελ.189, αρ.8β

⁵²² Breccia, E., 1911, σελ. 132, αρ.243

⁵²³ *IC* 2, σελ.218, αρ.136

⁵²⁴ *IC* 4 σελ.368, αρ.364

⁵²⁵ Breccia, *Sciatbi*, πιν.8

⁵²⁶ Καραμανώλη, Μ.,-Σιγανίδου, 1963, σελ.232 πιν. 236α

⁵²⁷ Πέτσας, Φ., 1966, σελ.135-136

⁵²⁸ Μαρκουλάκη, Στ., Νινιού-Κινδελή Β., ό.π., σελ. 38

⁵²⁹ Μαρκουλάκη, Στ., Νινιού-Κινδελή Β., ό.π., σελ. 26

πρακτική. Αυτό δεν συνέβη τόσο με την αναγραφή των ονομάτων, αλλά κυρίως με την κατασκευή ενός ταφικού αρχιτεκτονήματος, άγνωστου μέχρι εκείνη την εποχή στην Κρήτη.

Επομένως, αν τα ονόματα είναι όντως Κρητικά, πράγμα το οποίο είναι πολύ πιθανόν, τότε οι νεκροί ή κάποιος από αυτούς να είχε εγκατασταθεί για ένα χρονικό διάστημα στην περιοχή της Αλεξάνδρειας, και επιστρέφοντας στην Κυδωνία, να μετέφερε μαζί του και ταφικές πρακτικές, διαφορετικές από αυτές που είχαν καθιερωθεί στην Κρήτη. Τα στοιχεία όμως που διαθέτουμε για τα συγκεκριμένα ονόματα δεν είναι αρκετά, ώστε να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα ότι οι νεκροί ήταν Κρήτες. Από την στιγμή όμως, που πολλά από αυτά εμφανίζονται και σε άλλες περιοχές της Κρήτης, μας επιτρέπει να υποθέσουμε την κρητική καταγωγή τους.

5. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στην Κρήτη, σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, έχουν επισημανθεί 25 θέσεις, όπου βρίσκονται οργανωμένα ταφικά σύνολα, αλλά και μεμονωμένοι τάφοι ελληνιστικών χρόνων. Η πρώτη παρατήρηση που μπορεί να κάνει κανείς είναι η πολυμορφία της ταφικής τυπολογίας. Δεν υπάρχει ένας συγκεκριμένος τύπος τάφου για όλα τα νεκροταφεία. Εδώ λοιπόν τίθεται το πρώτο ερώτημα για ποιο λόγο παρατηρείται αυτή η εικόνα. Ποιοι είναι οι παράγοντες εκείνοι που καθορίζουν την επιλογή των κατοικών, όσον αφορά τον τάφο που θα χρησιμοποιήσουν για τους νεκρούς τους; Διαπιστώθηκε επίσης η ποικιλία κτερισμάτων, τα οποία όχι μόνο διαφοροποιούνται μεταξύ των περιοχών, αλλά και μεταξύ των τάφων που ανήκουν στο ίδιο νεκροταφείο. Τίθενται λοιπόν ερωτήματα που αφορούν τους λόγους εναπόθεσής τους. Για παράδειγμα γιατί στο νεκροταφείο της Κυδωνίας οι λαξευτοί θαλαμοειδείς είναι πιο πλούσια κτερισμένοι από τους κιβωτιόσχημους, οι οποίοι με την σειρά τους υπερτερούν σε ποσότητα κτερισμάτων των κεραμοσκεπών; Παρόμοιες ερωτήσεις και προβληματισμοί γεννιούνται όπως θα δούμε παρακάτω και για άλλα ταφικά σύνολα. Δεν θα σταθούμε όμως μόνο στην ποσότητα των κτερισμάτων και πόσα αναλογούν σε κάθε τάφο, καθώς νέοι προβληματισμοί δημιουργούνται εξετάζοντας κανείς το είδος των κτερισμάτων. Ποιοι λόγοι υποκίνησαν τους πενθούντες να τοποθετήσουν στον τάφο του νεκρού, διάφορα αγγεία, ειδώλια, νομίσματα, ποικίλα προσωπικά αντικείμενα, μέχρι και κελύφη αυγών; Εξάλλου δεν θα πρέπει να αγνοήσουμε και τον προσανατολισμό των νεκρών, ο οποίος μολονότι είναι διαφορετικός, ακολουθεί κυρίως την κατεύθυνση από ανατολικά προς τα δυτικά.

Στις 25 θέσεις με ταφικά σύνολα που έχουν εντοπιστεί στην Κρήτη, συμπεριλαμβάνονται και περιοχές, στις οποίες έχουν αποκαλυφθεί ελάχιστοι τάφοι, οι οποίοι πολύ πιθανόν να ανήκουν σε κάποιο νεκροταφείο, για το οποίο δεν έχουμε στη διάθεσή μας περισσότερα στοιχεία. Πιο ολοκληρωμένη εικόνα έχουμε ουσιαστικά σχηματίσει για τη νεκρόπολη της *Κυδωνίας*, της *Χερσονήσου*, της *Κνωσού*, των *Ματάλων*, της *Φαιστού* και της *Λατούς*. Παρατηρούμε λοιπόν ότι από τις 25 θέσεις μόνο για τις 6 διαθέτουμε το κατάλληλο υλικό προκειμένου να προσεγγίσουμε με περισσότερη ευκολία τα ταφικά έθιμα αυτών των περιοχών. Τα στοιχεία που έχουμε από άλλα 8 ταφικά σύνολα περιορίζονται κυρίως στην τυπολογία των τάφων και στα ελάχιστα κτερίσματα που έχουν διασωθεί. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα νεκροταφεία από την *Απτέρα*, τη *Φαλάσαρνα*, την *Ανώπολη*, το *Σφακάκι*, τον

Εσταυρωμένο, την *Αξό*, την *Ελεύθερνα* και τον *Ολούντα*. Για τις υπόλοιπες **11** θέσεις, τα στοιχεία που έχουμε είναι ελάχιστα. Ακόμη και αυτά όμως, κρίνονται σημαντικά, καθώς διαμορφώνουν τη γενική εικόνα των ταφικών πρακτικών που πραγματοποιούνταν στην Κρήτη. Για παράδειγμα, οι πυρές εναγισμού στην Τάρρα δεν απαντούν σε κάποιο άλλο νεκροταφείο, όπως επίσης και ο διώροφος κιβωτιόσχημος από την Κολένη Καμάρα. Ακόμη και οι πιθοταφές στην περιοχή των Βουκολιών, δεν αποτελούν μια συνηθισμένη πρακτική στην Κρήτη αυτή την περίοδο. Εκτός από την *Τάρρα*, την *Κολένη Καμάρα* και τις *Βουκολιές*, λίγες αλλά σημαντικές πληροφορίες αντλούμε από την *Πολυρρήνια*, τις *Καλάθαινες*, την *Έλυρο*, τη *Ρόκκα*, το *Καμηλάρι*, το *Λαγόλιο*, τη *Γόρτονα* και τους *Πόρους Φαιστού*.

Συνοψίζοντας λοιπόν έχουμε αρκετά στοιχεία για **6** οργανωμένα νεκροταφεία, λιγότερα για άλλες **8** νεκροπόλεις, ενώ σποραδικές πληροφορίες έχουμε συγκεντρώσει από τις υπόλοιπες **11** θέσεις. Όπως προκύπτει από τα προηγούμενα κεφάλαια τα ταφικά έθιμα και οι τελετουργικές πρακτικές που πραγματοποιούνταν στην Κρήτη, παρουσιάζουν πολυμορφία και σε καμία περίπτωση δεν μπορούμε να τα εξετάσουμε ως μια διαδικασία κοινή για όλα τα ταφικά σύνολα της Κρήτης. Σίγουρα ως πράξη παρουσιάζει ομοιομορφία, αλλά η διαφοροποίηση των επιμέρους στοιχείων της έχει ως αποτέλεσμα να εξετάζονται τα ταφικά έθιμα ξεχωριστά για κάθε περιοχή.

Όπως προαναφέρθηκε ένα μέρος των ταφικών εθίμων αποτελεί ο τρόπος ταφής. Ο συνηθέστερος όπως αποδεικνύεται από τα ανασκαφικά δεδομένα ήταν ο ενταφιασμός. Μόνο **11** είναι οι περιπτώσεις *εγγυτρισμού*, ενώ δεν έχουμε ενδείξεις για καύση. Συνολικά ερευνήθηκαν **568** τάφοι, οι οποίοι χωρίζονται σε πέντε βασικούς τύπους: α) *λακκοειδείς*, β) *κεραμοσκεπείς καλυβίτες*, γ) *κτιστοί πλακοσκεπείς*, δ) *κιβωτιόσχημοι* και ε) *υπόγειοι ή υπέργειοι λαξευτοί θαλαμοειδείς*. Αριθμητικά υπερτερούν οι λακκοειδείς και εν συνεχεία ακολουθούν οι κιβωτιόσχημοι, οι κεραμοσκεπείς, οι λαξευτοί και τέλος οι πλακοσκεπείς. Περισσότερο όμως διαδεδομένοι, μέχρι στιγμής είναι οι κιβωτιόσχημοι, ο οποίος απαντούν στις 16 από τις 25 θέσεις. Οι λακκοειδείς εντοπίζονται σε 12, ενώ σε μία λιγότερο έχουν επισημανθεί οι κεραμοσκεπείς. Οι άλλοι δύο τύποι απαντούν σε πέντε περιοχές. Δεν πρέπει να παραβλέψουμε, όμως, ότι αυτά τα αποτελέσματα έχουν προκύψει ύστερα από την καταμέτρηση μόνο των επιβεβαιωμένων τάφων. Σίγουρα η εικόνα είναι διαφορετική, τόσο όσον αφορά τον αριθμό των τάφων, όσο και το ποσοστό της διαδοχής τους. Αναμφίβολα οι αριθμοί μας δίνουν μια σαφή εικόνα για τις προτιμήσεις των κατοίκων, όσον αφορά τον τάφο που χρησιμοποιούσαν για τους νεκρούς τους. Θεωρώ, όμως ότι θα πρέπει να αναζητήσουμε και τους βαθύτερους λόγους που επέλεξαν τους συγκεκριμένους τάφους.

Οι υπόγειοι λαξευτοί θαλαμοειδείς και συγκεκριμένα αυτοί που εντοπίστηκαν στην νεκρόπολη της Κυδωνίας και της Πολυρρήνιας, συγκαταλέγονται στους τύπους των τάφων που εμφανίζονται για πρώτη φορά στην Κρήτη αυτή την περίοδο, καθώς οι υπόλοιποι τύποι τάφων έχουν ένα παρελθόν τόσο στην Κρήτη, όσο και σε άλλες περιοχές της ηπειρωτικής και νησιωτικής Ελλάδας. Εξετάζοντας τα παράλληλα των συγκεκριμένων τάφων, διαπιστώνουμε ότι η τυπολογία τους έχει τις καταβολές της σε περιοχές της Αιγύπτου και της Κυρηναϊκής. Ένα ερώτημα είναι γιατί ο συγκεκριμένος τύπος απαντά μόνο στο νεκροταφείο της Κυδωνίας και της Πολυρρήνιας. Ίσως να μην έχουν αποκαλυφθεί σε άλλες περιοχές της Κρήτης, θα μπορούσε να είναι μια απάντηση, αλλά πιο πιθανό θεωρώ ότι οι ίδιοι οι τάφοι μαρτυρούν τις σχέσεις που είχε αναπτύξει η Κυδωνία, με την Αλεξάνδρεια και με άλλες περιοχές της βορείου Αφρικής αυτή την περίοδο. Άλλωστε πολλοί Κρήτες μισθοφόροι είχαν εγκατασταθεί αυτή την εποχή στην Αλεξάνδρεια. Ουσιαστικά λοιπόν οι ιστορικές συνθήκες της εποχής, έφεραν πιο κοντά τους κατοίκους διαφορετικών περιοχών, με αποτέλεσμα να υιοθετηθούν συνηθείες, συμπεριλαμβανομένων και των ταφικών εθίμων. Επομένως πολύ πιθανόν μισθοφόροι από την Κυδωνία επιστρέφοντας στην πατρίδα τους, μεταξύ των άλλων μετέφεραν μαζί τους και ταφικές πρακτικές, άγνωστες μέχρι τότε στην Κρήτη.

Ανάλογη εικόνα σχηματίζουμε και για τους υπέργειους λαξευτούς θαλαμοειδείς με περιμετρικές κλίνες από το Φαλαγκάρι της Φαιστού. Όπως και οι υπόγειοι λαξευτοί από την Κυδωνία, έτσι και αυτοί ξεχωρίζουν την για αρχιτεκτονική μορφολογία τους. Ανάλογα παραδείγματα στην Κρήτη την συγκεκριμένη περίοδο, μέχρι στιγμής δεν έχουν εντοπιστεί, γεγονός που δημιουργεί έντονο προβληματισμό. Παρόμοια όμως παραδείγματα, που χρονολογούνται την ίδια περίοδο έχουμε από την Κύπρο, ενώ πρωϊμότερα έχουν αποκαλυφθεί στη Ρόδο και τη Σάμο. Επιπλέον λαξευτοί θαλαμοειδείς με διαφορετική όμως διαμόρφωση υπάρχουν και στο νεκροταφείο των Ματάλων. Πολύ πιθανόν η κατασκευή των τάφων από τα Φαλαγκάρι και τα Μάταλα, να οφείλεται στη μινωϊκή παράδοση των λαξευτών θαλαμοειδών τάφων, η οποία διακόπτεται από τα τέλη του 7^{ου} αι.π.Χ.

Οι υπόλοιποι τύποι τάφων, συνεχίζουν την παράδοση των προηγούμενων αιώνων. Στην Κρήτη, με εξαίρεση τους λαξευτούς θαλαμοειδείς τάφους από την Κυδωνία, δεν παρατηρείται καινοτομία, όσον αφορά την ταφική τυπολογία. Ακόμη όμως και αυτοί της Κυδωνίας και της Πολυρρήνιας δεν μπορούν να θεωρηθούν ως αμιγώς κρητικοί, καθώς είναι σαφείς οι επιρροές από άλλες περιοχές. Επομένως, διαπιστώνουμε, όσον αφορά την ταφική τυπολογία, ότι οι νεκροπόλεις της Κρήτης δεν έχουν να επιδείξουν κάποιο ξεχωριστό ταφικό αρχιτεκτόνημα, που βρίσκεται μόνο στην αυτήν. Επιβεβαιώνουν όμως

την πολυμορφία που παρουσιάζουν οι ταφικές πρακτικές, όσον αφορά τον τύπο του τάφου που χρησιμοποιούταν.

Ένα βασικό ερώτημα που τίθεται είναι αν όλοι οι τάφοι προορίζονταν για όλους τους νεκρούς ανεξαρτήτως ηλικίας, φύλου και κοινωνικής τάξης. Όσον αφορά το φύλο δεν φαίνεται να γινόταν κάποια διάκριση, καθώς γυναικείες και αντρικές ταφές εντοπίζονται, είτε πλούσια, είτε λιτά κτερισμένες σε όλους τους τύπους των τάφων. Το ίδιο συμβαίνει και με τις παιδικές ταφές. Η κοινωνική θέση όμως πολύ πιθανόν να καθόριζε, τόσο τον τύπο του τάφου, όσο και τα κτερίσματα που εναποτίθεντο σε αυτόν. Για παράδειγμα οι νεκροί που είχαν ενταφιαστεί στους υπόγειους λαξευτούς στην Κυδωνία ανήκαν στην ίδια κοινωνική ομάδα με αυτούς που τάφηκαν σε κιβωτιόσχημους, κεραμοσκεπείς ή λακκοειδείς. Αντίστοιχοι προβληματισμοί, γεννιούνται και για τα άλλα ταφικά σύνολα, σε όσα τουλάχιστον είναι διακριτές οι διαφορές μεταξύ των ταφών.

Δυστυχώς τα στοιχεία που διαθέτουμε δεν είναι επαρκή, ώστε να εξάγουμε ασφαλή συμπεράσματα για το πως διαμορφώνεται η κοινωνική δομή μέσα από την εξέταση των ταφικών πρακτικών. Παρόλα αυτά είμαστε σε θέση να κάνουμε κάποιες εκτιμήσεις με βάση πάντα το υλικό που έχουμε στη διάθεσή μας. Πρέπει να διευκρινίσουμε ότι τα συμπεράσματα εξάγονται από οργανωμένες νεκροπόλεις, για τις οποίες το ανασκαφικό υλικό μας επιτρέπει να προχωρήσουμε σε αυτή τη διαδικασία.

Έχει ήδη αναφερθεί η περίπτωση της νεκρόπολης της Κυδωνίας, όπου ο ενταφιασμός των νεκρών, πολύ πιθανόν να καθορίζονταν από την κοινωνική τους θέση. Αυτό προκύπτει κυρίως από την μελέτη της ταφικής μορφολογίας σε συνδυασμό με τα κτερίσματα που βρίσκονταν μέσα σε αυτούς. Δεν γνωρίζουμε κατά πόσο μπορεί να είναι τυχαίο το γεγονός, ότι οι ιδιαίτεροι λαξευτοί τάφοι ήταν πιο πλούσια κτερισμένοι από τους υπόλοιπους, από τους οποίους οι κιβωτιόσχημοι ξεχωρίζουν για την ποιότητα και την ποσότητα των κτερισμάτων. Αν δεν πρόκειται για σύμπτωση, τότε κάλλιστα θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς, ότι μέσα από αυτές τις ταφικές πρακτικές διαφαίνεται και η κοινωνική διαστρωμάτωση της περιοχής. Πιθανόν κάποιες ομάδες ανθρώπων, ανώτερες κοινωνικά να είχαν διαφορετική αντιμετώπιση, όταν απεβίωναν.

Στο νεκροταφείο της Χερσονήσου, που αποτελείται κυρίως από λακκοειδείς τάφους, η εικόνα είναι διαφορετική. Σχεδόν όλοι οι τάφοι περιέχουν την ίδια ποσότητα κτερισμάτων. Δεν υπάρχουν ταφές που να ξεχωρίζουν για την κτερίσή τους. Αυτό όμως που προκαλεί εντύπωση, είναι ο συνδυασμός της λιτότητας των ταφικών κατασκευών και των πλούσιων κτερισμάτων. Πρόκειται για μια εικόνα, εντελώς διαφορετική από αυτήν της Κυδωνίας. Ενώ λοιπόν οι λακκοειδείς στη Κυδωνία προορίζονταν για

ανθρώπους που ανήκαν σε κατώτερα κοινωνικά στρώματα, αντιθέτως στην Χερσόνησο ο συγκεκριμένος τύπος τάφου ήταν κοινός για όλους, ανεξαρτήτως κοινωνικής θέσης.

Στην Κνωσό, που υπάρχουν μόνο λακκοειδείς τάφοι, παρατηρείται συνύπαρξη πλούσιων και λιτών ταφών. Όπως και στη Χερσόνησο, έτσι και στην Κνωσό, οι κάτοικοι των περιοχών, είχαν υιοθετήσει ένα συγκεκριμένο τύπο τάφου. Όλοι οι νεκροί θάβονταν σε λακκοειδείς, χωρίς καμιά διακριση. Παρόλο αυτά υπήρχαν πλούσιες και λιτές ταφές.

Στα νεκροταφεία του Ολούντος και της Λατούς, οι τάφοι που έχουν αποκαλυφθεί, παρά τις διαφορές τους, ως προς την μορφολογία τους, δεν παρουσιάζουν διαφορές, όσον αφορά την κτέρισή τους. Υπάρχουν κιβωτιόσχημοι, που είναι πλούσια και λιτά κτερισμένοι, πράγμα το οποίο συμβαίνει και με τους υπόλοιπους τύπους τάφων.

Συνοψίζοντας διαπιστώνουμε, ότι εκτός από την Κυδωνία σε καμιά άλλη νεκρόπολη, δεν έχουμε τόσο σαφείς ενδείξεις, που να υποδηλώνουν, ότι συγκεκριμένοι τύποι τάφων προορίζονταν για συγκεκριμένες ομάδες ανθρώπων. Οι τάφοι παρουσιάζουν πολυμορφία στην τυπολογία τους και οι ταφές τους είναι κτερισμένες ποικιλοτρόπως, ανάλογα τα έθιμα της κάθε περιοχής, αλλά και της οικονομικής της δύναμης. Δεν πρέπει να αγνοούμε όμως και το γεγονός, ότι πολλές πλούσιες ταφές, ίσως να μην αντικατοπτρίζουν την πραγματική οικονομική δυνατότητα των κατοίκων, αλλά να είναι απλώς ταφές εντυπωσιασμού. Εξίσου όμως πιθανό είναι και το ενδεχόμενο, κάποιες ταφές σκόπιμα να είναι λιτά κτερισμένες, κυρίως για οικονομικούς λόγους.

Όσον αφορά τα είδη των κτερισμάτων, βάσει των δημοσιευμένων στοιχείων, κατανέμονται στις ακόλουθες κατηγορίες: α) πήλινα, μαρμάρινα και γυάλινα *αγγεία*, β) πήλινα *ειδώλια*, γ) *κοσμήματα* (στεφάνια, διαδήματα, περιδέραια, περιάπτα, περιβραχιόνια, ενώτια, δακτυλίδια), δ) *προσωπικά αντικείμενα* (κάτοπτρα, στλεγγίδες), ε) *μετάλλια* (δίσκοι, κρίκοι, ήλοι, πόρπες, βελόνες, περόνες, σφηκωτήρες), στ) *υφαντικά βάρη* (αγνύθες), ζ) *οργανικά υλικά* (κελύφη αυγών, φύλλο δέντρου), η) *αστράγαλοι* και θ) *νομίσματα*.

Καμιά ταφή μέχρι στιγμής δεν έχει εντοπιστεί, η οποία να περιέχει συλλήβδην τα παραπάνω κτερίσματα. Αυτά διαφοροποιούνται, τόσο μεταξύ των ταφών, που ανήκουν σε διαφορετικά ταφικά σύνολα, όσο και μεταξύ αυτών που βρίσκονται στο ίδιο νεκροταφείο. Πως εξηγείται λοιπόν αυτή η πολυσύνθετη εικόνα που παρουσιάζουν οι προσφορές;

Εξετάζοντας μεμονωμένα ένα ταφικό σύνολο, μπορούμε να προσεγγίσουμε τους παράγοντες αυτούς που καθορίζουν τις ίδιες τις προσφορές. Πρέπει να επισημάνουμε ότι οι ταφές χωρίζονται σε γυναικείες, αντρικές και παιδικές. Υπάρχουν βέβαια και κάποιες εξαιρέσεις, όπου ένας τάφος περιέχει και περισσότερους από ένα νεκρό, αλλά και

περιπτώσεις ομαδικών ταφών. Εμείς θα επικεντρωθούμε στις ταφές που περιέχουν από έναν νεκρό και μάλιστα επιβεβαιωμένες, όσον αφορά το φύλο και την ηλικία. Η πρώτη εικόνα που σχηματίζουμε είναι, ότι οι προσφορές των δύο φύλων παρουσιάζουν ουσιαστικές διαφορές. Σπάνια σε μια γυναικεία ταφή θα αποκαλυφθεί για παράδειγμα μια στλεγγίδα, όπως επίσης ασυνήθιστο είναι για μια αντρική ταφή, ένα ζεύγος ενωτίων, ή μια πυξίδα. Επιπλέον σχεδόν απίθανο είναι να εντοπιστεί στις γυναικείες και αντρικές ταφές, ένα άθυρμα, το οποίο το συναντάμε κυρίως σε παιδικές.

Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, οι προσφορές, που προορίζονταν αποκλειστικά για γυναικείες ταφές, ήταν τα περισσότερα από τα κοσμήματα (διαδήματα, περιδέρια, περιάπτα, περιβραχιόνια, ενώτια), καθώς στεφάνια και δαχτυλίδια έχουν εντοπιστεί και σε αντρικές ταφές, τα κάτοπτρα, οι σφηκωτήρες και μερικά είδη αγγείων (αλάβαστρα, πυξίδες). Στις ανδρικές ταφές προσφέρονταν κυρίως στλεγγίδες και κάποια αγγεία, όπως σκύφοι, κάνθαροι και κύπελλα. Τα υπόλοιπα κτερίσματα προσφέρονταν χωρίς καμιά διάκριση. Οι αστράγαλοι βρίσκονταν κυρίως σε παιδικές ταφές.

Επομένως, το φύλο του νεκρού και η ηλικία του, είναι βασικοί παράγοντες που διαμορφώνουν την εικόνα των κτερισμάτων μέσα σε ένα νεκροταφείο. Καθοριστικό ρόλο διαδραματίζει και η κοινωνική θέση που είχε ο νεκρός. Ανάμεσα σε λιτές ταφές έχουν βρεθεί και πλούσια κτερισμένες. Αν αποκλείσουμε το ενδεχόμενο του εντυπωσιασμού, τότε πολύ πιθανόν ο νεκρός να ήταν μέλος μιας εύπορης οικογένειας. Επιπλέον μέσα σ'ένα νεκροταφείο έχουν εντοπιστεί ταφές που δεν ξεχωρίζουν τόσο για τον πλούτο των κτερισμάτων τους, αλλά κυρίως διακρίνονται για κάποιες προσφορές, που δεν ήταν συνηθισμένες στις υπόλοιπες ταφές του ίδιου νεκροταφείου. Για παράδειγμα στην Κυδωνία τα κτερίσματα των λαξευτών διαφέρουν από αυτά των υπόλοιπων τάφων. Πολύ πιθανόν κάποιοι κάτοικοι της Κυδωνίας, να εφάρμοσαν ταφικές πρακτικές, που ήταν συνηθισμένες σε άλλες περιοχές. Μπορεί να ήταν έμποροι ή μισθοφόροι και η επιστροφή στην πατρίδα τους, να συνδέθηκε και με τη υιοθέτηση διαφορετικών τελετουργικών πρακτικών. Παρόμοια παραδείγματα έχουμε από την Κνωσό και τη Φαιστό.

Διαφορές όμως παρατηρούνται και μεταξύ των νεκροταφείων, όσον αφορά την κτέριση των ταφών τους. Προφανώς κάθε περιοχή αντιμετώπιζε τους νεκρούς της σύμφωνα με τις θρησκευτικές αντιλήψεις των κατοίκων της, την οικονομική της δύναμη, αλλά υπάρχουν και περιπτώσεις της έντονης επιρροής από ταφικές πρακτικές που γίνονταν εκτός Κρήτης.

Σύμφωνα με την καταμέτρηση των κτερισμάτων, το μεγαλύτερο ποσοστό αποτελούν τα *αγγεία*, τα οποία εντοπίζονται σε όλα τα ταφικά σύνολα, αλλά και σε

μεμονωμένους τάφους. Σπάνιες είναι οι περιπτώσεις που μια ταφή να μην έχει έστω ένα αγγείο. Βάσει των στοιχείων που έχουμε αριθμητικά υπερτερούν τα *μυροδοχεία*, τα οποία απαντούν σε 13 από τις 25 θέσεις. Οι *λύχνοι* εντοπίζονται σε δύο περισσότερες θέσεις, αλλά αριθμητικά είναι λιγότεροι. Οι *οινοχόες* αποκαλύφθηκαν σε οκτώ περιοχές, οι *αμφορείς* και τα *κύπελλα* σε επτά, οι *σκύφοι*, οι *υδρίες*, οι *οξυπόθμενοι αμφορείς* και οι *πρόχοι* σε έξι, οι *αρυβαλλοειδείς λήκυθοι*, και οι *πυξίδες* σε πέντε, ο *κάνθαρος* σε τέσσερις, τα *εξάλειπτρα*, οι *όλπες*, τα *αλάβαστρα* και τα *θήλαστρα* σε τρεις, τα *πινάκια*, οι *λάγυνοι*, οι *ερυθρόμορφες πελίκες*, οι *αρυτήρες* και οι *φιάλες* σε δύο, ενώ οι *κρατήρες*, τα *κνάθια* και οι *αρυβαλλοί* μόνο σε μια.

Έχουμε λοιπόν 24 διαφορετικούς τύπους αγγείων, οι οποίοι δεν εντοπίζονται με την ίδια συχνότητα στις ελληνιστικές ταφές. Εξετάζοντας το σύνολο της κεραμικής που προέρχεται μέσα από τις ταφές, διαπιστώνουμε ότι κάποια τύποι ήταν ευρέως διαδεδομένοι στην Κρήτη, ενώ για κάποιους άλλους η διάδοσή τους ήταν περιορισμένη. Για παράδειγμα τα μυροδοχεία είναι περισσότερα και απαντούν σε πολλά ταφικά σύνολα. Δεν έχουν όλα κοινά κατασκευαστικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά. Το μεγεθός τους ποικίλει από το φυσικό ως το «γιγαντιαίο» και καλύπτουν τη χρονική έκταση από τα τέλη του 4^{ου} αι. έως τα τέλη του 2^{ου} αι. π.Χ.

Τα πρωϊότερα παραδείγματα τα έχουμε από τη νεκρόπολη της αρχαίας Κυδωνίας, από το νεκροταφείο στο Καμηλάρι, από τη Χερσόνησο και από την Ελευθέρινα. Χρονολογούνται από τα τέλη του 4^{ου} έως τις αρχές του 3^{ου} αι.π.Χ. Τα βασικά χαρακτηριστικά τους είναι η δισκοειδής βάση, το σφαιρικό-ωοειδές σώμα, ο σχετικά ψηλός λαιμός και το λοξότμητο χείλος. Υστερότερα παραδείγματα απαντώνται στα νεκροταφεία του Σταυρωμένου, του Αγ. Νικολάου, της Ελούντας, της Αξού και της Κνωσού. Στο τελευταίο νεκροταφείο είναι αρκετά διαδεδομένος ο τύπος του «μεγάλου» μυροδοχείου, που χρονολογείται στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ.

Οι λύχνοι, παρόλο που συγκροτούν ολιγάριθμη ομάδα, βρίσκονται σχεδόν σε όλες τις νεκροπόλεις. Τα πρωϊότερα παραδείγματα προέρχονται από την Κυδωνία, με βασικά χαρακτηριστικά την υπερυψωμένη δισκόμορφη βάση και τον επιμήκη μυκτήρα. Είναι αττικής προέλευσης και χρονολογούνται στα τέλη του 4^{ου} αι.π.Χ. Άλλα παραδείγματα έχουμε από νεκροταφεία της κεντρικής Κρήτης. Οι λύχνοι αυτοί εμφανίζουν γενική μορφολογική σχέση με το βασικό ασκόμορφο ελληνιστικό τύπο, που εκτείνεται χρονικά από τα τέλη του 3^{ου} έως τα μέσα του 2^{ου} αι.π.Χ. Τέλος από την ανατολική Κρήτη και συγκεκριμένα από το νεκροταφείο της αρχαίας Λατούς έχουμε τα υστερότερα παραδείγματα λύχνων. Πρόκειται για τρεις λύχνους τύπου Εφέσου που χρονολογούνται από τα τέλη του 2^{ου} έως τις αρχές του 1^{ου} αι.π.Χ.

Πολλοί από αυτούς φέρουν ίχνη χρήσης, ένα στοιχείο που ίσως υποδηλώνει κάποιες ταφικές τελετουργίες. Αρκετοί όμως βρέθηκαν μέσα σε τάφους αχρησιμοποίητοι. Πολύ πιθανόν να είχαν αποκλειστικά ταφικό προορισμό.

Οι όλπες απαντώνται μόνο στο νεκροταφείο της Κυδωνίας και μάλιστα σε μεγάλη ποσότητα. Πρόκειται για προϊόντα τοπικού εργαστηρίου και χρονολογούνται από τα τέλη του 4^{ου} αι. έως τις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ.

Αρκετές ήταν οι πρόχοι που εντοπίστηκαν κυρίως σε νεκροταφεία της κεντρικής Κρήτης. Είναι εκπληκτική η συχνότητα με την οποία εμφανίζεται σε τάφους της Χερσονήσου, ενώ λιγότερα παραδείγματα έχουμε από την Κνωσό, τη Φαιστό, τα Μάταλα και την Ελεύθερνα.

Από τα υπόλοιπα αγγεία ξεχωρίζουν, κυρίως για τη διακόσμησή τους οι ερυθρόμορφες πελίκες, οι ερυθρόμορφοι αμφορείς και οι αρυβαλλοειδείς λήκυθοι. Είναι αγγεία εισηγμένα, που χρονολογούνται στα μέσα του 4^{ου} αι.π.Χ. Προέρχονται κυρίως από τη Χερσόνησο, την Κυδωνία και τις Καλάθαινες.

Επιπλέον εντύπωση έχει προκαλέσει, τόσο ο αριθμός των οξυτύθμενων αμφορέων, όσο και απόθεσή τους μέσα στους τάφους της νεκρόπολης του Αγ. Νικολάου. Συχνή ήταν και η παρουσία των σταμνοειδών πυξίδων στο νεκροταφείο της Χερσονήσου και της Κνωσού. Επίσης ελάχιστα παραδείγματα έχουμε και από την Αξό.

Όσον αφορά τα υπόλοιπα είδη αγγείων η παρουσία τους στους τάφους είναι σπάνια. Εξαίρεση αποτελούν τα εξάλειπτρα που εμφανίζονται κυρίως σε νεκροταφεία της δυτικής Κρήτης (Γάρρα, Έλυρος), αλλά και σε ταφικά σύνολα της ανατολικής (Χερσόνησος, Κνωσός).

Συνοψίζοντας, παρατηρούμε ότι στους τάφους της Χερσονήσου υπάρχουν σχεδόν όλα τα είδη αγγείων και μάλιστα κάποια από αυτά, όπως για παράδειγμα οι πρόχοι είναι εγχώριας παραγωγής. Από τις νεκροπόλεις, της Κυδωνίας, της Κνωσού, και του Αγ. Νικολάου έχουμε επίσης αρκετά δείγματα εγχώριας, αλλά και εισηγμένης αγγειοπλαστικής. Από τις υπόλοιπες νεκροπόλεις τα στοιχεία που διαθέτουμε είναι ελάχιστα, κυρίως λόγω της έντονης σύλησης. Παρόλο αυτά, διαπιστώνουμε, ότι κάποια αγγεία, όπως τα μυροδοχεία, οι πρόχοι κοινής χρήσης, οι οινοχόες, οι λύχνοι, οι αμφορείς και οι πυξίδες συγκροτούν τη βασική ομάδα αγγείων που προσφέρονταν στους νεκρούς. Ποια όμως από αυτά κατασκευάζονταν για να εξυπηρετήσουν τις ταφικές πρακτικές και ποια απέκτησαν εν συνεχεία νεκρική σημασία; Αναμφίβολα ο διαχωρισμός τους είναι αρκετά δύσκολος, έως ανέφικτος τις περισσότερες φορές.

Σημαντικό μέρος των κτερισμάτων αποτελούν και τα προϊόντα κοροπλαστικής. Δείγματα έχουμε από 7 θέσεις και συγκεκριμένα από την Κυδωνία, την Φαλάσαρνα, την

Απτέρα, την Κνωσό, τη Φαιστό, τη Γόρτυνα και τη Λατώ. Έχουν αποκαλυφθεί περίπου 60 *ειδώλια* διαφόρων τύπων, ένα *ομοίωμα ναϊσκου* και τρία *πήλινα προσωπεία*. Από την Κυδωνία έχουμε 37 ειδώλια, 10 από τη Φαιστό, 6 από την Κνωσό, ενώ τα υπόλοιπα προέρχονται από τις προαναφερθείσες περιοχές.

Σύμφωνα με τα μέχρι τώρα δεδομένα τα ειδώλια κατανέμονται στους ακόλουθους τύπους: α) *καθιστή γυναικεία μορφή σε δίφρο ή βράχο*, β) *όρθια γυναικεία μορφή με πρόσθετο στεφάνι*, γ) *θρηνωδοί*, δ) *γυναικεία μορφή που χορεύει*, ε) *καθιστή γυναικεία μορφή που κρατά φιάλη*, στ) *Αφροδίτη με ερμαϊκή στήλη*, ζ) *Αφροδίτη σανδαλίζουσα*, η) *αγόρια που κρατάνε τσαμπί από σταφύλι*, θ) *νέος με πεσσό, όπου στηρίζεται θεατρικό προσωπείο*, θ) *όρθια νεανική ανδρική μορφή με χιτωνίσκο και πίλο* και ι) *ειδώλια Ερώτων* (Ερωτας Έφηβος, Έρωτας με καλυμμένο το κεφάλι, ιπτάμενοι Ερωτιδείς). Εκτός από τα παραπάνω δείγματα που διασώθηκαν ακέραια, αποκαλύφθηκαν και πολλά αποσπασματικά, τα οποία απεικονίζουν κυρίως γυναικείες προτομές, αρκετούς Ερωτιδείς, πουλιά, χοιρίδια δελφίνια κ.α.

Σίγουρα κάποια ειδώλια, όπως συμβαίνει και με τα περισσότερα κτερίσματα, κατασκευάστηκαν, προκειμένου να εξυπηρετήσουν τελετουργικούς σκοπούς. Οι θρηνωδοί, αναμφίβολα συγκαταλέγονται στα κτερίσματα που είχαν καθαρά νεκρική χρήση. Η απεικόνιση της γυναικείας μορφής να οδύρεται τραβώντας τα μαλλιά της ή τοποθετώντας τα χέρια της στο στήθος, είναι ένα θέμα διαχρονικό, που συνεχίζει την παράδοση των προηγούμενων ετών. Τέτοιου είδους απεικονίσεις συναντάμε και στην αγγειογραφία προγενέστερων περιόδων, κυρίως σε παραστάσεις εκφοράς του νεκρού. Στην ίδια κατηγορία θα μπορούσαν να ενταχθούν και τα ειδώλια που έχουν στοιχεία της διονυσιακής λατρείας, όπως για παράδειγμα τα αγόρια που κρατάνε τσαμπί από σταφύλι και οι γυναικείες μορφές που έχουν στο κεφάλι τους στεφάνι από φύλλα κισσού.

Για τα υπόλοιπα ειδώλια δεν μπορούμε να εκφράσουμε με βεβαιότητα ότι ήταν καθαρά νεκρικά. Αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι πολλά παράλληλά τους έχουν βρεθεί σε ιερά και οικιστικά σύνολα, όπως για παράδειγμα η σανδαλίζουσα Αφροδίτη. Πολύ πιθανόν κάποια ειδώλια, που διακοσμούσαν μια οικία να απέκτησαν εν συνεχεία νεκρικό χαρακτήρα. Άλλωστε είναι γνωστός και ο χθόνιος χαρακτήρας της Αφροδίτης, μιας θεότητας, που σύμφωνα με τις αντιλήψεις της εποχής προστάτευε τους νεκρούς. Το ίδιο μπορούμε να παρατηρήσουμε και για τα ειδώλια των Ερώτων, τα οποία τα συναντάμε κυρίως σε παιδικές ταφές. Τέλος μια μικρή ομάδα ειδωλίων έχει ταυτιστεί με ανατολικές θεότητες. Μια καθιστή γυναικεία μορφή από το Φαλαγκάρι Φαιστού, έχει

ταυτιστεί με την Κυβέλη, ενώ από την ίδια περιοχή ένα ανδρικό ειδώλιο, έχει ταυτιστεί με τον Άττι ή το Λεύκιππο.

Γενικά τα περισσότερα ειδώλια προέρχονται από γυναικείες ταφές, ενώ ελάχιστα εντοπίστηκαν σε ανδρικές και παιδικές. Επίσης τα περισσότερα απεικονίζουν γυναικείες μορφές. Ο διαχωρισμός τους ανάμεσα σε αυτά που είχαν καθαρά νεκρικό χαρακτήρα και σε αυτά που κατασκευάζονταν για να εξυπηρετήσουν άλλους σκοπούς, παραμένει αρκετά δύσκολος, έως και ανέφικτος. Μπορούμε όμως να τα κατατάξουμε στις εξής κατηγορίες: α) ειδώλια που απεικονίζουν χθόνιες θεότητες, β) ειδώλια που απεικονίζουν ρεαλιστικές σκηνές θρήνου (θρηνωδοί, αλλά και οι καθιστές θλιμμένες γυναικείες μορφές), γ) ειδώλια που απλώς διακοσμούσαν μια οικία, δ) παιδικά παιχνίδια (αθύρματα), και ε) ειδώλια που απεικόνιζαν τα ίδια τα πρόσωπα που θάβονταν, ή πρόσωπα από το οικογενειακό και φιλικό περιβάλλον του νεκρού.

Τα **κοσμήματα** αποτελούν εξίσου σημαντική κατηγορία κτερισμάτων. Από αυτά τα πιο συνηθισμένα είναι τα **δακτυλίδια**, που απαντούν σε οκτώ θέσεις. Αρκετά είναι και τα **ενώτια**, τα οποία εντοπίζονται σε πέντε περιοχές. Τα υπόλοιπα κοσμήματα, όπως τα **στεφάνια**, τα **περίαπτα**, τα **περιβραχιόνια**, τα **διαδήματα** και τα **περιδέραια**, έχουν βρεθεί σε λιγότερα ταφικά σύνολα. Τα περισσότερα είναι απομιμήσεις των πραγματικών κοσμημάτων, που χρησιμοποιούσαν οι νεκροί στην καθημερινή ζωή τους. Αυτό προκύπτει εξετάζοντας το υλικό, από το οποίο είναι κατασκευασμένα. Τα περισσότερα είναι χάλκινα επιχρυσωμένα, ενώ ελάχιστα είναι χρυσά. Ίσως για λόγους οικονομίας, να μην τοποθετούσαν στις ταφές τα αυθεντικά κοσμήματα.

Την εικόνα των κτερισμάτων συμπληρώνουν τα ποικίλα **μετάλλια** και **οστέινα αντικείμενα**. Συνηθισμένο κτέρισμα αντρικών ταφών είναι οι **στλεγγίδες**, οι οποίες έχουν εντοπιστεί σε ταφές τριών διαφορετικών συνόλων. Τα **κάτοπτρα**, τα οποία προέρχονται μόνο από γυναικείες ταφές, βρέθηκαν σε τέσσερις νεκροπόλεις. Τα υπόλοιπα αντικείμενα, όπως **δίσκοι**, **κρίκοι**, **ήλοι**, **πόρπες**, **βελόνες**, **περόνες**, **σφηκωτήρες**, **αγνύθες**, έχουν εντοπιστεί σε αντρικές και γυναικείες ταφές, όχι όμως σε περισσότερα από τρία διαφορετικά ταφικά σύνολα. Οι **αστράγαλοι** ήταν περισσότερο διαδεδομένοι και παραπέμπουν κυρίως σε παιδικές ταφές. Επίσης ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις, όπου έχουν τοποθετηθεί **φύλλα δέντρου** και **αυγά**.

Τέλος η χρήση **νομισμάτων** ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη αυτή την περίοδο στη Κρήτη. Από τις 25 θέσεις στις 11 έχει επισημανθεί η απόθεση νομισμάτων, τα οποία τα τοποθετούσαν κυρίως στο στόμα του νεκρού.

Εκτός από την τυπολογία των τάφων και τα κτερίσματα που βρέθηκαν μέσα σε αυτούς, πρέπει να επισημάνουμε και επιμέρους στοιχεία των ταφικών πρακτικών, όπως

για παράδειγμα τον τρόπο ενταφιασμού, αλλά και την σχέση του ίδιου του νεκροταφείου με την πόλη στην οποία ανήκε.

Σύμφωνα με τα στοιχεία που έχουμε, ο νεκρός τοποθετούνταν απευθείας σε ένα λεπτό στρώμα άμμου (π.χ. στους θαλάμους των λαξευτών τάφων) ή στο φυσικό βράχο. Υπάρχουν και λίγες περιπτώσεις, όπου το δάπεδο είχε καλυφθεί με σπασμένες κεραμίδες. Ίχνη φερέτρου δεν έχουν εντοπιστεί σε κανένα τάφο και το σώμα του νεκρού βρίσκονταν κυρίως σε ύπτια στάση. Το κεφάλι του συνήθως δεν στηριζόταν πουθενά, εκτός από κάποιες περιπτώσεις, όπου ένας ή δύο ακατέργαστοι λίθοι χρησίμευαν ως προσκέφαλα. Επίσης στο νεκροταφείο του Σταυρωμένου έχουν εντοπιστεί και λαξευτά προσκέφαλα. Αξιοσημείωτη είναι και τοποθέτηση φύλλου δέντρου κάτω από το κεφάλι του νεκρού. Μέχρι στιγμής το μοναδικό παράδειγμα το έχουμε από την Κυδωνία. Πολύ πιθανό η τοποθέτηση φύλλου να συνδέεται με θρησκευτικές αντιλήψεις του οικείου περιβάλλοντος του νεκρού και όχι απαραίτητα με όλη της περιοχής.

Οι σιδερένιες βελόνες, πολλές από τις οποίες διατηρούν κομμάτια υφάσματος, οι χρυσοκλωστές και τα κουμπιά, αποτελούν σημαντικές ενδείξεις, ότι πολλοί νεκροί, ανεξάρτητα από το φύλο θάβονταν ενδεδυμένοι.

Όσον αφορά τον προσανατολισμό, οι περισσότερες ταφές ακολουθούν την κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά, δηλαδή το κεφάλι του νεκρού βρίσκοταν στα ανατολικά. Υπάρχουν όμως και αρκετές περιπτώσεις, όπου ο προσανατολισμός διαφοροποιείται. Ίσως να υπήρχε η αντίληψη, ότι το σώμα του νεκρού έπρεπε να ακολουθεί τη φορά από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Πολλές φορές όμως και η γεωμορφολογία του εδάφους, επηρέαζε σε κάποιο βαθμό και τον προσανατολισμό των ταφών.

Τέλος η τοπογραφική σχέση της πόλης με την νεκρόπολή της διαφοροποιείται από περιοχή σε περιοχή, ενώ υπάρχουν περιπτώσεις, όπου ο τοπογραφικός προσδιορισμός παραμένει ασαφής. Στην Κυδωνία, στη Χερσόνησο και στην Τάρρα, παρόλο που έχουν αποκαλυφθεί τμήματα των νεκροταφείων τους, τα οικιστικά κατάλοιπα είναι ανεπαρκή ώστε να μας διαφωτίσουν για τη σχέση των πόλεων με τις αντίστοιχες νεκρόπολεις τους.

Περισσότερο όμως διαφωτιστικά είναι τα στοιχεία που διαθέτουμε για άλλες περιοχές της Κρήτης. Συγκεκριμένα οι αρχαίες κρητικές πόλεις Ρόκκα, Αξός, Μάταλα και Λατώ, οι οποίες ήταν χτισμένες στην κορυφή των λόφων, οι νεκρόπολεις τους βρίσκονταν στα νότια αυτών και μάλιστα πολύ κοντά στις κατοικίες. Ο οικισμός στην Ελεύθερνα ο οποίος ήταν και αυτός χτισμένος σε ύψωμα, είχε το νεκροταφείο στα δυτικά του και σε πολύ κοντινή απόσταση. Ίσως εξαίρεση να αποτελεί η πόλη της Απτέρας, καθώς η νεκρόπολή της βρισκόταν έξω από τα τείχη της πόλης. Στον παραλιακό οικισμό του

Σταυρωμένου το νεκροταφείο τοποθετείται νότια της πόλης και αυτό σε αρκετά κοντινή απόσταση.

Επιπλέον πρέπει να επισημάνουμε, ότι μια περιοχή μπορεί να είχε περισσότερα του ενός νεκροταφεία. Στην Κνωσό έχουν εντοπιστεί τρεις συστάδες τάφων, από τις οποίες η μια απέχει αρκετά από το συνεκτικό ιστό της πόλης. Επιπλέον βόρεια της Φαιστού έχουν αποκαλυφθεί αρκετά νεκροταφεία, ενώ σε τρεις διαφορετικές τοποθεσίες εντοπίζονται τα νεκροταφεία που ανήκουν στη Λατώ, χωρίς να υπάρχουν μέχρι στιγμής ίχνη άλλων οικισμών. Το ίδιο συμβαίνει και στην πόλη των Ματάλων.

Εξετάζοντας όμως την περιοχή της Ελεύθερνας, διαπιστώνουμε ότι συμβαίνει το ακριβώς αντίθετο. Έχουν αποκαλυφθεί δυο ελληνιστικοί οικισμοί στην ευρύτερη περιοχή της και το νεκροταφείο μόνο του ενός από αυτών. Πολύ πιθανόν τα νεκροταφεία των άλλων περιοχών να ανήκουν σε οικισμούς, που ακόμα δεν έχουν εντοπιστεί και οι οποίοι να ανήκαν σε μια ευρύτερη περιοχή. Η «κατά κόμας» ενοίκηση λοιπόν σε διαφορετικές θέσεις, εξηγεί και τις διαφορετικές θέσεις των νεκροταφείων. Απομένει λοιπόν να εντοπιστούν τα οικιστικά σύνολα των περιοχών, καθώς ο αριθμός των νεκροπόλεων ξεπερνά αυτών των αντίστοιχων οικισμών.

Επίσης εκτός από το παράδειγμα της Αξού και Απτέρας, όπου η νεκρόπολη βρισκόταν εκτός των τειχών, οι άλλες πόλεις σύμφωνα με τα μέχρι τώρα ανασκαφικά δεδομένα είχαν τα νεκροταφεία τους εντός των ορίων τους, μια συνήθεια που έρχεται σε αντίθεση με την γενική εικόνα που παρουσιάζουν οι οικισμοί και οι νεκροπόλεις τους μετά τα αρχαϊκά χρόνια, καθώς τα περισσότερα νεκροταφεία τοποθετούνταν εκτός των τειχών.

Εν κατακλείδι, η Κρήτη κατά την ελληνιστική περίοδο δεν μπορεί να θεωρηθεί από πλευράς τήρησης των ταφικών εθίμων ως χώρος ενιαίος, επειδή υπάρχουν επιμέρους ομοιότητες και διαφορές μεταξύ των νεκροπόλεων, όπως έχει προαναφερθεί. Εξετάζοντας την συνολική εικόνα των ταφικών εθίμων που τηρούνται στην Κρήτη αυτή την περίοδο, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η συμπεριφορά των Κρητών απέναντι στους νεκρούς τους, δεν παρουσιάζει ουσιαστικές διαφορές με το παρελθόν. Βεβαίως έχουμε παραδείγματα ξένων επιδράσεων, όπως είναι οι λαξευτοί θαλαμοειδείς τάφοι από την Κυδωνία και την Πολυρρήνια, οι λαξευτοί από το Φαλαγκάρι, οι λακκοειδείς από τη Λατώ με την ιδιαίτερη διαμόρφωσή τους, προκειμένου να αποτεθούν οι οξυπύθμενοι αμφορείς, η προσφορά επιχρυσωμένων στεφανιών, αλλά και άλλων κοσμημάτων, η εναπόθεση κάποιων ειδωλίων (ειδώλια Αφροδίτης, Ερώτων και ανατολικών θεοτήτων), καθώς και η τοποθέτηση συγκεκριμένων αγγείων (κυρίως μυροδοχείων, υδρίες Hadra κ.α), τα οποία εμφανίζονται για πρώτη φορά στην Κρήτη. Αυτά όμως σε καμία

περίπτωση δεν αλλοιώνουν, ούτε μεταβάλλουν την παγιωμένη ταφική πρακτική των Κρητών. Ακόμη και τα κτερίσματα νέας τεχνολογίας αντικατοπτρίζουν όχι την αλλοίωση του πυρήνα των ταφικών εθίμων, αλλά την εξέλιξη της κεραμικής, της κοροπλαστικής και της μεταλλουργίας που σημειώνεται κατά την ελληνιστική περίοδο.

Δεν αντιμετωπίζουν όλοι οι Κρήτες με τον ίδιο τρόπο τους νεκρούς τους. Ελάχιστες είναι οι περιοχές που παρουσιάζουν μεταξύ τους ομοιομορφία όσον αφορά τις ταφικές πρακτικές. Επιπλέον δεν παρατηρούνται μεγάλες αλλαγές σε σχέση με το παρελθόν των ταφικών εθίμων, που τηρούνταν στην Κρήτη. Αλλά και αυτές οι αλλαγές που σημειώνονται, αναμφίβολα αποτελούν απόρροια των νέων ιστορικών συνθηκών που αρχίζουν να διαμορφώνονται κατά την ελληνιστική περίοδο. Είναι η εποχή, όπου η Κρήτη συμπορεύεται στις πολιτισμικές, πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές μεταρρυθμίσεις που σημειώνονται στο ευρύτερο ελληνιστικό κόσμο.

Αυτό που παραμένει αναλλοίωτο στην πορεία του χρόνου, είναι το βαθιά ριζωμένο θρησκευτικό συναίσθημα, το άρρηκτα συνδεδεμένο με την φροντίδα του νεκρού, για το οποίο κανείς δεν έμαθε πως γεννήθηκε στο χρόνο (ουδεις οιδεν εξ ουτου φάνη, Σοφοκλέους Αντιγόνη, στιχ.455).

6. ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ –ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

<i>AA</i>	<i>Archaeologischer Anzeiger</i>
<i>AAA</i>	<i>Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών</i>
<i>Agora IV</i>	Howland, H.R., <i>Greek Lamps and their Survivals, The Athenian Agora IV</i> , Princeton 1958
<i>Agora XII</i>	Sparkes, B.A., -Talcott, L., <i>Black and Plain Pottery of the 5th and 4th centuries B.C., The Athenian Agora XII</i> , Princeton 1970
<i>Agora XXIX</i>	Rotroff, S., <i>Hellenistic Pottery, Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material, The Athenian Agora XXIX</i> Princeton 1997
<i>ΑΔ</i>	<i>Αρχαιολογικόν Δελτίον</i>
<i>ΑΕ</i>	<i>Αρχαιολογική Εφημερίς</i>
<i>AJA</i>	<i>American Journal of Archaeology</i>
<i>AM</i>	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Athenische Abteilung</i>
<i>AnnMusGrRd Alex</i>	<i>Annuaire du Musee Greco-Romain d'Alexandrie</i>
<i>ASAtene</i>	<i>Annuario della scuola arcaeologica di Atene e delle missioni Italiane in oriente</i>
<i>BCH</i>	<i>Bulletin de correspondance hellenique</i>
<i>Β'ΕλλΚερ</i>	<i>Β'Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική, Ρόδος 22- 25 Μαρτίου 1989, Αθήνα 1990</i>
<i>Breccia, Sciatbi</i>	Breccia, E., <i>Catalogue general des antiquities egyptiennes- Musee d'Alexandrie, 2, La necropolis di Sciatbi</i> , Le Caire 1912
<i>BSA</i>	<i>The annual of the British School at Athens</i>
<i>BSR</i>	<i>Papers of the British School at Rome</i>
<i>Γ'ΕλλΚερ</i>	<i>Γ'Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική, Θεσσαλονίκη, 24-27 Σεπτεμβρίου 1991, Αθήνα 1994</i>
<i>Corinht XII</i>	Davidson G.R., <i>Corinth XII, The Minor Objects</i> , Princeton N.J. 1952
<i>Corinth VII, III</i>	Edwards, G.R., <i>Corinthian Hellenistic Pottery, Corinth VII, III</i> , Princeton 1975
<i>DNP</i>	<i>Der Neue Pauly, Enzyklopadie der Antike</i>
<i>Ελεύθερα II</i>	Καλπαξής, Θ., κ.α., <i>Ελεύθερα, Τομέας II. Ένα ελληνιστικό σπίτι στη θέση Νησί, Ρέθυμνο 1994</i>
<i>Ε'ΕλλΚερ</i>	<i>Ε'Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική, Αθήνα, 2000</i>
<i>ΕλλΚερΚρήτης</i>	<i>Ελληνιστική Κεραμική από την Κρήτη</i>
<i>Gymnasion</i>	<i>Gymnasion. Zeitschrift fur kultur der Antike und humanistische Bildung.</i> Heilelberg, Winter
<i>Hesperia</i>	<i>Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens</i>
<i>IC</i>	<i>Inscriptiones Graecae, εκδ. Guarducci, 4 τόμοι, Roma 1935-50</i>
<i>IG</i>	<i>Inscriptiones Graecae</i>
<i>Jdl</i>	<i>Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts</i>
<i>JGS</i>	<i>Journal of Glass Studies</i>
<i>JHS</i>	<i>Journal of Hellenic Studies</i>
<i>Kerameikos XI</i>	Scheibler, J., <i>Griechische Lampen, Kerameikos XI</i> , Berlin 1976
<i>ΚρΕστ</i>	<i>Κρητική Εστία. Περιοδική Έκδοση Ιστορικής, Λαογραφικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας Κρήτης</i>
<i>ΚρητΧρον</i>	<i>Κρητικά Χρονικά</i>
<i>Labraunda II</i>	Hellstrom, P., <i>Pottery of Classssical and Later Date. Terracotta</i>

	<i>Lamps and Glass, Labraunda II</i> , Lund 1965
LIMC	<i>Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae</i>
Olynthus V	Robinson, D.M., <i>Mosaics, Vases and Lamps of Olynthus Found in 1928 and 1931, Olynthus V</i> , Baltimore-London 1933
Olynthus XI	Robinson, D.M., <i>Necrolynthia. A study in greek burial customs and Anthropology, Olynthus XI</i> , Baltimore 1942
RE	<i>Real Encyclopedie</i>
SCE IV,3	Vesseberg, O.,-Westholm, <i>The Swedish Cyprus Expedition IV</i> , 3 <i>The Hellenistic and Roman Periods in Cyprus</i> Stockholm 1956
ΣΤ'ΕλλΚερ	ΣΤ'Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική, Βόλος 17-23 Απριλίου 2000, Αθήνα, 2004

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

-Αποστολάκου, Στ., «Ελληνιστικό- πρώιμο ρωμαϊκό νεκροταφείο Αγ.Νικολάου», Ζ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, 1995, σελ.34-40

-Εγγλέζου, Μ.,- Μαρκουλάκη, «Η ελληνιστική εποχή στην Κρήτη», *Ελληνιστική κεραμική από την Κρήτη*, Χανιά(1997) 12-18

-Παπαδάκης, Ν, «Κρήτη και Πτολεμαϊκή Αίγυπτος», *Κρήτη-Αίγυπτος: πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών*, Αθήνα 2000, 188-194

-Petropoulou A., *Beiträge zur Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte Kretas in hellenistischer Zeit*, Frankfurt 1985, 15-27

-Sanders, I., *Roman Crete. An archaeological survey and gazetteer of late Hellenistic, Roman and early Byzantine Crete*, Warminster,Wilts,England: Aris and Phillips,1982

-Στρατηγάκης, Ι., *Ιστορία της Κρήτης: Αχαιοί και Δωριείς 1500π.Χ-66π.Χ*, Αθήνα 1967

-Τζανακάκη,Κ., «Κεραμική με τοπικές ιδιαιτερότητες από τη περιοχή της Ομοσπονδίας των Ορείων», *ΣΤ'ΕλλΚερ*, Αθήνα 2004, 341-356

-Χανιώτης, Α., «Κλασική και ελληνιστική Κρήτη», στο Παναγιωτάκης, Ν.(επιμ.), *Κρήτη Ιστορία και Πολιτισμός*, Ηράκλειο(1987), 234-284

-Willets, R. F., *Aristocratic society in ancient Crete*, London, 1955

Ν.ΧΑΝΙΩΝ

ΚΥΔΩΝΙΑ

-Αλεξίου, Στ., «Αρχαιολογική κίνησης εν Κρήτη κατά το έτος 1963», *ΚρητΧρον τ.17* (1963), 393

-Ανδρεαδάκη- Βλαζάκη, Μ., «Οικόπεδο Φούμη», *ΑΔ 42* (1987), Χρονικά 557

-Ανδρεαδάκη- Βλαζάκη, Μ., «Οικόπεδο Φούμη», *ΚρΕστ τ.2* (1987-1988), 279

- Ανδρεαδάκη- Βλαζάκη, Μ., «Οδός Ψιλιάκη», *ΑΔ* 47 (1992), Χρονικά, 575
- Ανδρεαδάκη- Βλαζάκη, Μ., «Οδός Κωνσταντινουπόλεως», *ΑΔ* 47 (1992), Χρονικά, 575-576
- Ανδρεαδάκη- Βλαζάκη, Μ., «Οδός Κωνσταντινουπόλεως», *ΚρΕστ*, τ.5 (1994/96), 203
- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., «Χανιά (οικ. Αιδεσ. Χαροκοπάκη)», *ΑΔ* 50 (1995), Χρονικά, 729-730
- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., *Ο νομός Χανίων μέσα από τα μνημεία του. Από τα προϊστορικά χρόνια έως την ρωμαιοκρατία*, Αθήνα, 1997
- Ανδρεαδάκη- Βλαζάκη, Μ., «Οδός Γιαμπουδάκη», *ΑΔ* 50 (1995), Χρονικά, 731-732
- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., «Οδός Αναγνώστου Μάντακα», *ΑΔ* 52 (1997), Χρονικά, 1014
- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., «Οδός Αναγνώστου Γογονή», *ΑΔ* 52 (1997), Χρονικά, 1015
- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., «Ανατολικά Δημοτικού Κήπου», *ΑΔ* 52 (1997), Χρονικά, 1015-1016
- Δαβάρας, Κ., «Κλασσικοί τάφοι εις Μαζαλή Χανίων», *ΑΔ* 22 (1967), Χρονικά, 497-498
- Δροσινού, Π., Νινιού-Κινδέλη, Β., «Οδός Τζανακάκη», *ΑΔ* 47 (1992), Χρονικά, 574-575
- Δροσινού, Π., «Οδός Γιαμπουδάκη(οικ. Πατεράκη)», *ΑΔ* 52 (1997), Χρονικά, 1016
- Δροσινού, Π., «Οδός Δραγούμη», *ΑΔ* 52 (1997), Χρονικά, 1017
- Mariani, L., *Antichita Cretesi*, 1896
- Μαρκουλάκη, Στ., Νινιού-Κινδέλη Β., «Συμβολή οδών Γιαμπουδάκη-Χατζηδάκη(οικ.Μαθιουλάκη)», *ΑΔ* 36 (1981), Χρονικά, 396
- Μαρκουλάκη, Στ.,-Νινιού-Κινδέλη, Β., «Ελληνιστικός οικογενειακός τάφος στα Χανιά», *Ε' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο*, 1981, (1986), 216-226
- Μαρκουλάκη Στ., Νινιού-Κινδέλη Β., «Ελληνιστικός λαξευτός τάφος Χανίων», *ΑΔ* 37 (1982), Μελέτες, 7-118
- Μαρκουλάκη, Στ., «Οδός Δημητρακάκη», *ΑΔ* 52 (1997) Χρονικά, 1016
- Νινιού- Κινδελή, Β., «Στρατόπεδο Ζομπανάκη(πάρκο Ειρήνης και Φιλίας)», *ΑΔ* 43 (1988) Χρονικά, 545-549
- Νινιού- Κινδελή, Β., «Οδός Ζυμβρακάκηδων 149», *ΑΔ* 44 (1989), Χρονικά 451
- Νινιού-Κινδελή, Β., «Οδός Δημοκρατίας», *ΑΔ* 45 (1990), Χρονικά, 440-441

-Νινιού- Κινδελή, Β., «Οδός Γιαμπουδάκη», *ΑΔ* 46 (1991), Χρονικά, 411

-Νινιού- Κινδελή, Β., «Συμβολή των οδών Γιαμπουδάκη-Ξανθουδίδου», *ΑΔ* 50 (1995), Χρονικά, 730-731

-Πωλογιώργη, Μ., «Οικόπεδο Βαγιακή-Σκλαβενίτη», *ΑΔ* 38 (1983), Χρονικά, 359-360

-Πωλογιώργη, Μ., «Από το κλασικό και ελληνοιστικό νεκροταφείο της Κυδωνίας», *ΑΔ* 40 (1985), Μελέτες, 162-177

ΑΠΤΕΡΑ

-Ανδρεαδάκη- Βλαζάκη, Μ., «Απτέρα. Δυτικό Νεκροταφείο (οικόπεδο Γ.Κελαϊδή)», *ΑΔ* 43 (1988), Χρονικά, 549-551

-Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., *Ο νομός Χανίων μέσα από τα μνημεία του. Από τα προϊστορικά χρόνια έως την ρωμαιοκρατία*, Αθήνα, 1997

-Νινιού-Κινδελή, Β., «Απτέρα (εκτός των τειχών)», *ΑΔ* 45 (1990), Χρονικά, 443

-Νινιού-Κινδελή, Β., «Απτέρα», *ΑΔ* 52 (1997), Χρονικά, 1017-1019

-Πλάτων, Ν., «Αρχαιολογική κίνησης εν Κρήτη κατά το έτος 1958», *ΚρητΧρον*, τ.12 (1958), 469

ΤΑΡΡΑ

-Buondelmonti, Ch., *Creta Sacra*, I, Venice 1755

-Τζανακάκη, Κ., «Ομάδες κεραμικής από το νεκροταφείο της αρχαίας Τάρρας» *Ε'ΕλλΚερ*, Αθήνα 2000, 17-24

-Rashley, R., *Travels in Crete*, II, Amsterdam, 1970

-Weinberg, G.D., «Excavations at Tarrha», *Hesperia* 29 (1960), 90-108, πιν.28-35

ΡΟΚΚΑ

-Πλάτων, Ν., «Ρόκκα», *ΑΔ* 16 (1960), Χρονικά 273

-Δροσίνου, Π., «Αγγεία από ελληνοιστικούς τάφους στη Ρόκκα Κισάμου», *Ε'ΕλλΚερ*, Αθήνα 2000, 37-43

-Πλάτων, Ν.,-Δαβάρης, Κ., «Αρχαιολογική κίνησης εν Κρήτη κατά το έτος 1960», *ΚρητΧρον*, τ.14 (1960), 515

ΦΑΛΑΣΑΡΝΑ

-Τζεδάκης, Γ., 1969, «Ανασκαφή Φαλάσαρνας», *ΑΔ* 24 (1969) Χρονικά 433-434

-Νινιού-Κινδελή, Β., «Φαλάσαρνα Κισάμου», *ΑΔ* 36 (1981), Χρονικά, 401

-Σκόρδου, Μ., «Υστατες ερυθρόμορφες πελίκες από την επαρχία Κισάμου», *ΕλλΚέρΚρήτης*, Χανιά 1997, 36-62

-Χατζηδάκη, Ε., «Φαλάσαρνα», *ΑΔ* 42 (1987), Χρονικά, 568

ΠΟΛΥΡΡΗΝΙΑ

-Μαρκουλάκη, Στ., «Πολυρρήνια», *ΑΔ* 42 (1987) Χρονικά, 563

-Μαρκουλάκη, Στ., «Ελληνιστικός λαξευτός τάφος Πολυρρήνιας», *Κρήτη-Αίγυπτος: πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών*, Ηράκλειο 2000, 394-395

ΚΟΛΕΝΗ ΚΑΜΑΡΑ

-Δροσίνου, Π., «Κολένη Καμάρα», *ΑΔ* 43 (1988) Χρονικά, 554

ΚΑΛΑΘΑΙΝΕΣ

-Σκόρδου, Μ., «Υστατες ερυθρόμορφες πελίκες από την επαρχία Κισάμου», *ΕλλΚέρΚρήτης*, Χανιά 1997, 36-62

ΑΝΩΠΟΛΗ

-Νινιού-Κινδελή, Β., «Ανώπολη», *ΑΔ* 46 (1991), Χρονικά, 426

ΒΟΥΚΟΛΙΕΣ

-Δροσίνου, Π., «Βουκολίες Κισάμου», *ΑΔ* 45 (1990), Χρονικά, 442

-Δροσίνου, Π., «Βουκολίες Κισάμου», *ΑΔ* 49 (1994), Χρονικά, 722

ΕΛΥΡΟΣ

-Παπαποστόλου, Ι., «Ελυρος», *ΑΔ* 30 (1970), Χρονικά, 347

ΚΙΣΑΜΟΣ

-Πωλογιώργη, Μ., «Υστεροκλασικός τάφος στην Κίσαμο», *ΑΑΑ* 14 (1981), σελ.169-178

N.ΡΕΘΥΜΝΟΥ

ΣΦΑΚΑΚΙ-ΣΤΑΥΡΩΜΕΝΟΣ

- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη,Μ., «Θέση Σφακάκι», *ΑΔ* 36 (1981), Χρονικά, 404
- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη,Μ., «Το αρχαιολογικό ενδιαφέρον στην περιοχή Σταυρωμένου/Χαμαλευρίου», *Κρητολογικά Γράμματα* 11, 1995
- Γαβριλάκη-Νικολουδάκη, Ειρ., «Σταυρωμένος Ρεθύμνου. Θέση Σφακάκι», *ΑΔ* 43 (1988), Χρονικά, 557-558
- Γαβριλάκη-Νικολουδάκη, Ειρ., «Σταυρωμένος Ρεθύμνου. Θέση Σφακάκι», *ΑΔ* 44 (1989), Χρονικά, 457-460
- Faure, P., «La peuplement des montagnes de Crete», *BCH* 89 (1965) 27-63
- Hood, S.,-Warren, P., «Travels in Crete 1962», *BSA* 69 (1964)
- Kirsten, «Παντομαρτιον», *RE* (1949), σελ. 832-833
- Le Rider, G., *Monnaies cretoises du Ve au Ier siècle av.J.C.*, Paris 1966, σελ.248-257
- Παπαδοπούλου,Ε., «Σφακάκι Παγκαλοχωρίου», *ΑΔ* 52 (1997), Χρονικά, 1034
- Πωλογιώργη,Μ., «Σταυρωμένος», *ΑΔ* 37 (1982), Χρονικά, 384
- Τσιποπούλου,Μ., «Σταυρωμένος», *ΑΔ* 38 (1983), Χρονικά, 368-370
- Ξανθουδίδης, Στ., «Νεκρικών ανάγλυφον Σταυρωμένου», *ΑΔ* 6 (1920) Χρονικά, 163-164
- Πλάτων, Ν., «Πόλεις της Β.ακτής Κρήτης μεταξύ Δρεπάνου και Δίου άκρου», *ΚρητΧρον* τ.2 (1948), 349-365
- Pococke R., *A Description of the East*, II, London 1745
- Ψυλάκης, Β. *Ιστορία Κρήτης*, Αθήνα 1899,

ΕΛΕΥΘΕΡΝΑ

- Kalpaxis,N.,-Tsatsaki,N., «Eleutherna. Zufallsfunde aus einer der hellenistischen Nekropolen der Stadt», *ΑΔ* 2000, 117-128
- Καλπαξής, Θ., «Νομός Ρεθύμνης, Επαρχία Μυλοποτάμου», *ΑΑΑ*, τ.ΧΙV(1994-1996)
- Σταμπολίδης,Ν., «Οι νεκροπόλεις των Ελληνορωμαϊκών και Πρωτοβυζαντινών Χρόνων». *Ελεύθερνα. Πόλη –Ακρόπολη-Νεκρόπολη*, Αθήνα 2004, 138-145

ΑΞΟΣ

-Μεταξά-Προκοπίου, Ν., «Αξός Μυλοποτάμου (αγροτεμάχιο Γ.Δαφέρμου)», *ΑΔ* 46 (1991), Χρονικά, 431-433

-Προκοπίου, Ν., «Αξός», *ΑΔ* 47 (1992), Χρονικά, 594-596

-Πωλογιώργη, Μ., «Αξός Μυλοποτάμου», *ΑΔ* 38 (1983), Χρονικά, 370

-Rizza, G., «Le terracotta di Axos», *ASAtene* (1967/1968), 211-302

Ν.ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

ΦΑΙΣΤΟΣ-ΜΑΤΑΛΑ-ΓΟΡΤΥΝΑ-ΚΑΜΗΛΑΡΙ

-Βασιλάκης, Α.Σ., «Καμηλάρι, θέση Ασκίδια», *ΑΔ* 40 (1985), Χρονικά, 295

-Καρέτσου, Α., «Τυμπάκι», *ΑΔ* 31 (1976), Χρονικά, 360

-Καρέτσου, Α., «Γόρτυνα», *ΑΔ* 29 (1973-4), Χρονικά, 889-894

-Χατζή-Βαλλιάνου, Δ., «Επαρχία Πυργιωτίσσης. Περιοχή Φαιστού», *ΑΔ* 42 (1987), Χρονικά, 538-542

-Χατζή-Βαλλιάνου, Δ., «Επαρχία Πυργιωτίσσης. Περιοχή Φαιστού», *ΑΔ* 44 (1989), Χρονικά, 429-431

-Χατζή-Βαλλιάνου, Δ., «Λαξευτοί τάφοι στην επαρχία Πυργιωτίσσης. Τα παραδείγματα Φαιστού και Ματάλων», *Πεπραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (1995), 1007-1034

-Χατζή-Βαλλιάνου, Δ., και Watrous L.V., «Επιφανειακή έρευνα δυτικής Μεσαράς», *Πεπραγμένα ΣΤ' Κρητολογικού Συνεδρίου*, Χανιά 1990, 113-123

ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΣ

-Γκαλανάκη, Κ., «Χερσόνησος, οικ. Φιλιππάκη», *ΑΔ* 46 (1991), Χρονικά, 396-402

-Γκαλανάκη, Κ., «Χερσόνησος, οικ. Μουντράκη», *ΑΔ* 49 (1994) Χρονικά, 699-700

-Γκαλανάκη, Κ., «Ταφικά σύνολα του ύστερου 4^{ου}-3^{ου} αι. π.Χ. στη Χερσόνησο Πεδιάδας», *Θ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, 2001, (2006)* σελ.11-17

-Γκαλανάκη, Κ., *Κτερίσματα της Ελληνιστικής Περιόδου*, 2006

-Μανδαλάκη, Στ., «Χερσόνησος.Θέατρο», *ΚρΕστ περ. Δ', τ.7*, (1999), 244-258

-Ρεθεμιωτάκης, Γ., «Χερσόνησος. Οικ. Κατσαμποξάκη», *ΚρΕστ. περ.Δ', τ.7*, (1999), 267-269

-Χατζή-Βαλλιάνου, Δ., «Χερσόνησος, οικ. Πεχννάκη-Δρακοπούλου», *ΑΔ 43* (1988), Χρονικά, 525-530

-Χατζή-Βαλλιάνου, Δ., «Χερσόνησος, οικ., Παπαδάκη», *ΑΔ 45* (1990), Χρονικά, 409-415

-Χατζή-Βαλλιάνου, Δ., «Δείγματα ελληνιστικής κεραμεικής από ταφικά σύνολα της κεντρικής Κρήτης», *Ε' ΕλλΚερ*, Αθήνα 2000, 87-101

ΚΝΩΣΟΣ

-Γραμματικάκη, Ε., «Ελληνιστικά νεκροταφεία της Κνωσού», *Θ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, 2001, (2006)*, 25-41

-Γραμματικάκη, Ε., «Κνωσός. Πανεπιστήμιο Κρήτης(Αμπελόκηποι)», *ΑΔ 46* (1991), Χρονικά, 391-392

-Γραμματικάκη, Ε., «Κνωσός. Πανεπιστήμιο Κρήτης(Αμπελόκηποι)», *ΑΔ 48* (1993), Χρονικά, 445

-Γραμματικάκη, Ε., «Κνωσός, Βενιζέλειο Νοσοκομείο», *ΑΔ 51* (1996), Χρονικά, 624-630

-Higgins R.A., « Knossos:The sanctuary of Demeter», *BSA Suppl.8* (1973),Chapter III: The Terracottas, 56-92

Ν. ΛΑΣΙΘΙΟΥ

ΑΓΙΟΣ.ΝΙΚΟΛΑΟΣ

-Δαβάρας, Κ., «Ρωμαϊκό νεκροταφείο Αγίου Νικολάου», *ΑΕ*, (1985) 130-211

-Αποστολάκου, Στ., «Ελληνιστικό- πρώιμο ρωμαϊκό νεκροταφείο Αγ.Νικολάου», *Ζ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο*, 1995, σελ.34-40

-Αποστολάκου, Στ., «Άγιος Νικόλαος. Θέση Σταυρός (οικ.κληρονόμων Ακράτου-Μοδάτσου-Μπετούρα)», *ΑΔ* 43 (1988), Χρονικά, 563-566

-Αποστολάκου, Στ., «Άγιος Νικόλαος. Θέση Σταυρός (οικ.κληρονόμων Ακράτου-Μοδάτσου-Μπετούρα)», *ΑΔ* 44 (1989), Χρονικά, 461-463

-Αποστολάκου, Στ., «Άγιος Νικόλαος. Θέση Σταυρός (οικ.κληρονόμων Ακράτου-Μοδάτσου-Μπετούρα)», *ΑΔ* 45 (1990), Χρονικά, 452-453

ΣΧΙΣΜΑ ΕΛΟΥΝΤΑΣ

-Αποστολάκου, Στ., «Σχίσμα Ελούντας», *ΑΔ* 40 (1985), Χρονικά, 301-302

-Αποστολάκου, Στ., «Σχίσμα Ελούντας. Οικ. Αδελφών Λουκάκη», *ΑΔ* 43 (1988), Χρονικά, 567-570

ΛΑΞΕΥΤΟΙ ΘΑΛΑΜΟΕΙΔΕΙΣ ΤΑΦΟΙ (LOCULI)

-Adriani, A., «La necropole de Moustafa Pasha», *AnnMusGrRd Alex*, 1933/34-1934/35 (1936)

-Breccia, E., *Catalogue general des antiquities egyptiennes- Musee d'Alexandrie*, 2, *La necropolis di Sciatbi*, Le Caire 1912

-Breccia, E., *Monuments de l'Egypte Greco-romaine. Terracotte figurate greche e greco egizie del Museo di Alessandria*, Bergamo 1930-1934

-Cassels, J., «The cemeteries of Cyrene», *BSR* 23 (1955), 1-22

-Δημακόπουλος, Ιορδ., «Στερέωσις λαξευτού τάφου Φυλακωπής Μήλου», *ΑΔ* 25 (1970), Χρονικά, 434-438

-Karageorgis, V., *Excavation in the necropolis of Salamis III*, Nicosia 1973

-Michaelidou-Nicolaou, «Tombe familiale de l'epoque hellenistique a Chytroi, Chypre», *BCH* 92 (1968), σελ.76-84

-Noshy, I., *The Arts in Ptolemaic Egypt*, London 1937

-Ορλάνδος, Α., *Η Αρκαδική Αλίφειρα και τα μνημεία της*, Αθήνα 1967-68

-Perrot-Chipiez, *Histoire de l'art dans l'antiquite*, 1882-1914

-Schatzmann, P., «Das Charmyleion», *Jdl* 49 (1934), σελ.110-127

-Gardner, E.A.,-Hogarth D.G., κ.α. «Excavations in Cyprus, 1887-8. Tombs», *JHS* 9 (1888), 266-271

ΚΕΡΑΜΙΚΗ

-Δροσίνου, Π., «Αγγεία από ελληνιστικούς τάφους στη Ρόκκα Κισάμου», *Ε'ΕλλΚερ*, Αθήνα 2000, 37-43

-Δρούγου, Στ., Τουράτσογλου, Γ., *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας*, Αθήνα 1980

-Δρούγου, Στ., «Τα πήλινα κτερίσματα του Μακεδονικού τάφου στην πλατεία Συντριβανίου Θεσσαλονίκης», *ΑΕ* (1988) 71-93

-Εγγλέζου, Μ., *Ελληνιστική κεραμική Κρήτης*, Αθήνα 2005

-Καλπαξής, Θ., Furtwangler, A.,-Schnapp, A., κ.α., *Ελεύθερα, Τομέας II. Ένα ελληνιστικό σπίτι στη θέση Νησί*, Ρέθυμνο 1994

-Μαρκουλάκη, Στ., «Αγγεία με ανάγλυφα εμβλήματα από την δυτική Κρήτη», *ΕλλΚέρΚρήτης*, Χανιά 1997, 72-104

-Μηχαηλίδης, Δ., «Οι ροδιακοί αμφορείς και ένα ταφικό έθιμο της Πάφου», *Β'ΕλλΚερ*, Αθήνα 1990, 187-194

-Μπαζιωτοπούλου- Βαλαβάνη, Ε., «Από την ελληνιστική κεραμική της αιτωλικής Καλλιπόλης», *Γ'ΕλλΚερ*, Αθήνα 1994, 46-55

-Πινγιάτογλου, Σ., «Ελληνιστικά εξάλειπτρα», *ΑΕ* (1982), 14-19

-Ρωμοπούλου, Κ., «Αγγεία του 4^{ου} αιώνας π..Χ. εκ των ανασκαφών της Αμφιπόλεως», *ΑΕ* (1964), 91-104

-Σκόρδου, Μ., «Υστατες ερυθρόμορφες πελικές από την επαρχία Κισάμου», *ΕλλΚέρΚρήτης*, Χανιά 1997, 36-62

-Τζανακάκη, Κ., «Ερυθρόμορφες πελικές στο Μουσείο Ρεθύμνου», *ΕλλΚερΚρήτης*, Χανιά 1997, 19-35

-Τζανακάκη, Κ., «Ομάδες κεραμικής από το νεκροταφείο της αρχαίας Τάρρας», *Ε'ΕλλΚερ*, Αθήνα 2000, 17-24

-Τζανακάκη, Κ., «Κεραμική με τοπικές ιδιαιτερότητες από τη περιοχή της Ομοσπονδίας των Ορειών», *ΣΤ'ΕλλΚερ*, Αθήνα 2004, 341-356

-Τσατσάκη, Ν., «Κεραμική από ελληνιστικούς τάφους στο Σφακάκι και στον Σταυρωμένο Ρεθύμνου», *ΣΤ'ΕλλΚερ*, Αθήνα 2000, 739-750

-Τριανταφυλλίδης, Π., *Ροδιακή Υαλουργία*, Αθήνα 2000

-Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Μ., «Σύνολα κεραμικής από ελληνιστικό νεκροταφείο Θεσσαλονίκης», *Γ'ΕλλΚερ*, Αθήνα 1994, 80-89

- Χατζή-Βαλλιάνου, Δ., «Δείγματα ελληνιστικής κεραμικής από ταφικά σύνολα της κεντρικής Κρήτης», *Ε'ΕλλΚερ*, Αθήνα 2000, 87-101
- Anderson-Stojanovic,V.R., «The chronology and fuction of ceramic unguentaria», *AJA* 91(1987) σελ.105-123
- Grace, V., «Some Amphoras from a Hellenistic Wreck, *BCH Suppl.*XIII, 1986, σελ.551-565
- Hellstrom, P., «Pottery of classical and later date terracotta lamps and glass», *Labraunda II* (1965) σελ.23-27
- Oliver, A., 1967, «Late Hellenistic Glass in the Metropolitan Museum»,*JGS* 9 (1967), 13-33
- Rotroff, S., «The Satyr Cistern in the Ahenian Agora», *Γ'ΕλλΚερ*, 17-22
- Shear, T.L., «Excavations in the North Cemetery at Corinth in 1930», *AJA* 34 (1930), 403-431
- Thompson, H.A., «Two centuries of Hellenistic Pottery», *Hesperia* 3 (1934), 311-477
- Wienberg, G.D., «Glass manufacture in ancient Crete», *JGS* 4 (1959), 11-23
- Zahn, E., *Europa und der Stier*, Würzburg 1983,

ΚΟΡΟΙΠΛΑΣΤΙΚΗ

- Bieber, M., *Sculpture of the Hellenistic Age*, New York, 1981
- Breccia, E., *Catalogue general des antiquities egyptiennes-Musee d'Alexandrie*,2, *La necropolis di Sciatbi*, Le Caire 1912
- Burn, L.,-Higgins, R.A, *Catalogue of Greek Terracottas in the British Museum*, British Museum Press 2001
- Cartault, A., *Terres-cuites antiques trouvees en Crece et en Asie Mineure*, Paris 1892
- Chehab, M.H., *Les terres-cuites de Kharayeb. Bulletin du Musee de Beyrouth*, X (1951/2), XI(1953/4)
- Εγγλέζου,Μ., «Τα ειδώλια του Καμηλαρίου», *ΚρητΧρον*, ΚΗ-ΚΘ,(1988-1989), 64-85
- Higgins, R.A., *Greek Terracottas*, London 1967
- Higgins R.A., Knossos TC, - *Knossos:The sanctuary of Demeter*, *BSA Suppl.*8 (1973),Chapter III: The Terracottas, 56-92
- Θέμελης, Π., *Αρχαία Ελεύθερνα, Ανατολικός τομέας*, Αθήνα 2002

- Koster, A., *Die griechischen Terrakotten*, Berlin 1926
- Λαζαρίδης, Δ., *Πήλινα ειδώλια Αβδήρων*, Αθήνα 1960
- Mollard, S.,-Besques, *Catalogue raisonne des figurines et reliefs en terre-cuite, grecs, etrusques et romains II*, Paris 1963
- Mollard, S.,-Besques, *Catalogue raisonne des figurines et reliefs en terre-cuite, grecs, etrusques et romains III*, Paris 1971
- Rizza, G., «Le terracotta di Axos», *ASAtene* (1967/1968), 211-302
- Sieveking, J., *Die Terrakotten der Sammlung Loeb*, Munchen 1916
- Smith, R.R.R., *Hellenistic Sculpture*, New York, 1991
- Τσακάλου-Τζαναβάρη, Κ., *Πήλινα ειδώλια από τη Βέροια. Ταφικά σύνολα της ελληνιστικής εποχής*, Αθήνα, 2002
- Thompson, D.B., «The origin of Tanagras» *AJA* 70 (1966), 51-74
- Webster, *Greek Terrakottas Figures*, 1950
- Winter, F., *Die Typen der figuralen Terrakotten*, Berlin, Stuttgart 1903

ΔΙΑΦΟΡΑ ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

- Cumont, *Recherches sur le symbolisme funeraire des Romains*, Paris 1966
- Δαβάρας, Κ., «Ρωμαϊκό νεκροταφείο Αγίου Νικολάου», *AE*, (1985) 130-211
- Δεσποίνη, Αικ., *Ελληνική Τέχνη. Αρχαία Χρυσά Κοσμήματα*, Αθήνα 1996
- Καρούζου, Σ., «Συμβολή στη στήλη των δύο αδελφών», *ΑΔ* 31(1976) Μελέτες, 9-22
- Kurtz, D.,-Boardman, J., *Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*, Αθήνα 1994
- Maass, M., «Ein Terrakottaschmuckfund aus dem Zeitalter Alexanders D.GR» *AM* 1985 (100) σελ.309-326
- Πινγιάτογλου, Σ., «Ελληνιστικά εξάλειπτρα», *AE* (1982), 14-19
- Τζιφόπουλος, Ι., «Ο «Ορφισμός» στην Κρήτη», *Θαλλώ* 10 (1998), 81-96
- Στούπα, Χ., *Η ΠΟΛΗ ΚΑΤΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΟΛΗ*, Αθήνα 2000
- Zahlhaas, G., «Über die Auswirkungen der weiblichen Schönheit», *Gymnasion* 82 (1975), 527-544

-Züchner, W., «Griechische Klappspiegel», *Jdl* 57 (1942), 131-145

ΕΠΙΤΥΜΒΙΕΣ ΣΤΗΛΕΣ-ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ

-Ανδρεαδάκη- Βλαζάκη,Μ., «Απτέρα.Δυτικό Νεκροταφείο(οικόπεδο Γ.Κελαϊδή)», *ΑΔ* 43 (1988), Χρονικά, 549-551

-Ανδρεαδάκη- Βλαζάκη,Μ., «Οδός Γιαμπουδάκη», *ΑΔ* 50 (1995),Χρονικά, 731-732

-Αποστολάκου, Στ., «Άγιος Νικόλαος. Θέση Σταυρός(οικ.κληρονόμων Ακράτου-Μοδάτσου-Μπετούρα)», *ΑΔ* 45 (1990), Χρονικά, 452-453

-Αποστολάκου, Στ., «Σχίσμα Ελούντας», *ΑΔ* 40 (1985), Χρονικά, 301-302

-Δροσινού,Π.,-Νινιού-Κινδέλη,Β., «Οδός Τζανακάκη», *ΑΔ* 47 (1992), Χρονικά, 574-575

-Καραμανώλη, Μ.,-Σιγανίδου, «Ανασκαφή τάφων εν Βέροια», *ΑΔ* 18 (1963), Χρονικά, 232 πιν. 236^α

-Μαρκουλάκη Στ., Νινιού-Κινδέλη Β., «Ελληνιστικός λαξευτός τάφος Χανίων», *ΑΔ* 37 (1982), Μελέτες, 7-118

-Μιτσός, Μ., «Επιγραφή εκ του ιερού του Ασκληπείου εν Επιδαύρω», *ΑΕ* (1933), Αρχαιολογικά Χρονικά, σελ.10-20

-Νινιου-Κινδέλη, Β., «Ανώπολη», *ΑΔ* 46 (1991), Χρονικά, 426

-Νινιού-Κινδελη, Β., «Απτέρα», *ΑΔ* 52 (1997), Χρονικά, 1017-1019

-Πέτσας, Φ., *Ο τάφος των Λευκαδίων*, Αθήνα 1966

-Πλάτων,Ν., «Αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1958», *ΚρητΧρον* τ.12 (1958), 482

-Breccia, E., *Catalogue general des antiquites egyptiennes du muse d'Alexandrie, Incrizioni Greche e Latine*, Otto Zeller Verlag-Osnabruck, 1976,

-Robert, L., *Hellenica II*, Limoges, 1939

ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΕΚΤΟΣ ΚΡΗΤΗΣ

-Αδρύμη-Σισμάνη,Β., «Τύμβος Φερών», στο *ΑΑΑ* 16 (1983), 23-41

-Ακαμάτη, Μ., *Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι Πέλλας*, Αθήνα 1994

-Βοκοτοπούλου, Ι., *Οι ταφικοί τύμβοι της Αινείας*, Αθήνα 1990

-Brock, J.K.,-Mackworth Young,G., «Excavations in Siphnos», *BSA* 44 (1949), 1-92

- Δεκουλάκου, Ιφ., «Αλίκυρνα», *ΑΔ* 26 (1971) Χρονικά, 325-326
- Δρούγου, Στ., Τουράτσογλου, Γ, *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βέροιας*, Αθήνα 1980
- Καλτσάς, Ν., «Από τα ελληνιστικά νεκροταφεία της Πύλου», *ΑΔ* 38 (1983), Μελέτες, 1-77
- Παντερμαλής, Δ., «Ο νέος μακεδονικός τάφος της Βεργίνας», *Μακεδονικά* 12 (1972), 147-182
- Παπαποστόλου, Ι., «Ελληνιστικοί τάφοι της Πάτρας», *ΑΔ* 32 (1977), Μελέτες, 281-343
- Ρωμοπούλου, Αικ., «Νεκροταφείο αρχαίας Ακάνθου», *ΑΔ* 29 (1973-4), Χρονικά, 678
- Τασιά, Α., «Ταφικά ευρήματα από την Βεργή Σερρών», *ΑΔ* 41(1986), Μελέτες, 59-84
- Shear, T.L., Excavations in the North Cemetery at Corinth in 1930, *AJA* 34 (1930), 403-431

7. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ.1: Λακκοειδείς τάφοι από το δυτικό νεκροταφείο της αρχαίας Λατούς, Αποστολάκου, Στ., 1989, Πιν. 257α

Εικ.2: Λακκοειδείς τάφοι από την Χερσόνησο, Γκαλανάκη, Κ., 1991, Πιν.155γ

Εικ.3: Οι τρεις τάφοι από το Σφακάκι από Δυτικά, Ανδρεαδάκη, Μ.,-Βλαζάκη, 1981, Πιν. 302δ

Εικ.4: Ο νεκρός και τα κτερίσματα του τάφου ΙΙ από το Σφακάκι, Ανδρεαδάκη, Μ.,-Βλαζάκη, 1981, Πιν. 302ε

Εικ.5: Ταφές σε κοιλότητες βράχων στην Αξό Μυλοποτάμου, Πωλογιώργη, Μ., 1983, Πιν.161δ

Εικ.6: Κεραμοσκεπείς καλυβίτες από την Κυδωνία

Εικ.7: Κεραμοσκεπείς καλυβίτες από την Κυδωνία, Νινιού-Κινδελή, Β., 1988, Πιν.341α

Εικ.8: Κεραμοσκεπής τάφος από το νεκροταφείο του Αγίου Νικολάου(θέση Σταυρός), Αποστολάκου, Στ., 1989, Πιν.255α

Εικ.9: Ταφικό οικοδόμημα Γόρτυνας, Καρέτσου, Α., 1973-4, Σελ.890, Σχεδ.1

Εικ.10: Κιβωτιόσχημοι τάφοι Κυδωνίας (Χανιά, Οδός Δημοκρατίας) Νινιού-Κινδελή, Β., 1990, Σελ.440-441

Εικ.11: Κιβωτιόσχημοι τάφοι 3, 11 και 12 της συμβολής Γιαμπουδάκη- Ξανθουδίδου από δυτικά (Κυδωνία), Πωλογιώργη, Μ-Νινιού-Κινδελή, Β., 1983, Πιν.157β

Εικ.12: Εσωτερικό του κιβωτιόσχημου τάφου 11 της συμβολής Γιαμπουδάκη- Ξανθουδίδου από δυτικά (Κυδωνία),Πωλογιώργη, Μ., 1985, Πιν.62

Εικ.13: Τμήμα νεκροταφείου της Κυδωνίας με απλούς και διπλούς κιβωτιόσχημους (Χανιά, οικόπεδο Δημητρουλάκη-Κυριακάκη), Ανδρεαδάκη, Μ.,-Βλαζάκη, 1997, Σελ.1015

Εικ.14: Κιβωτιόσχημοι λαξευτοί τάφοι σε Μνήματα Ελεύθερνας, Σταμπολίδης,Ν., 2004, Σελ.138

Εικ.15: Κιβωτιόσχημοι τάφοι Φαλάσαρνας, Νινιού-Κινδελή, Β., 1981, Πιν.297α

Εικ.16: Λαξευτοί τάφοι Φαλαγκαρίου. Γενική άποψη τάφων από Β., Χατζή-Βαλλιάνου, Δ., 1995, Πιν.ΡΜΣΤ', Φωτ.1α

Εικ.17: Λαξευτοί τάφοι Φαλαγκαρίου. Γενική άποψη τάφων από Ν. Χατζή-Βαλλιάνου, Δ., 1995, Πιν.ΡΜΣΤ', Φωτ.1β

Εικ.18: Λαξευτοί τάφοι Φαλαγκαρίου. Γενική άποψη τάφων από Δ., Χατζή-Βαλλιάνου, Δ., 1995, Πιν.ΡΜΖ', Φωτ.2

- Εικ.19:** Εσωτερικό τάφου από το Φαλαγκάρι, Χατζή-Βαλλιάνου, Δ., 1995, Πιν.ΡΜΖ΄, Φωτ.3
- Εικ.20:** Εσωτερικό τάφου από το Φαλαγκάρι, Χατζή-Βαλλιάνου, Δ., 1995, Πιν.ΡΜΗ΄, Φωτ.4
- Εικ.21:** Εσωτερικό τάφου από το Φαλαγκάρι, Χατζή-Βαλλιάνου, Δ., 1995, Πιν.ΡΜΗ΄, Φωτ.5α
- Εικ.22:** Εσωτερικό τάφου από το Φαλαγκάρι, Χατζή-Βαλλιάνου, Δ., 1995, Πιν.ΡΜΗ΄, Φωτ.5β
- Εικ.23:** Άποψη εισόδου τάφου από το εσωτερικό, Χατζή-Βαλλιάνου, Δ., 1995, Πιν.ΡΜΘ΄, Φωτ.6α
- Εικ.24:** Εξωτερική άποψη τάφου, Χατζή-Βαλλιάνου, Δ., 1995, Πιν.ΡΜΘ΄, Φωτ.6β
- Εικ.25:** Οι ταφικοί θάλαμοι (loculi) του υπόγειου λαξευτού της Πολυρρήνιας, Μαρκουλάκη, Στ., 1987, Πιν.332
- Εικ.26:** Άποψη του υπόγειου λαξευτού τάφου της οδού Σολωμού από ανατολικά, Μαρκουλάκη, Σ.-Νινιού-Κινδελή, Β., 1982, Πιν.1
- Εικ.27:** Υπόγειος λαξευτός τάφος Μαζαλή, κάτοψη και τομή (σχέδιο Mariani), Μαρκουλάκη, Σ.-Νινιού-Κινδελή, Β., 1982, Σελ.10, Σχέδ. 2
- Εικ.28:** Κάτοψη και τομή κατά μήκος του υπόγειου λαξευτού τάφου (οικοπέδου Μαρκάκη), Μαρκουλάκη, Σ.-Νινιού-Κινδελή, Β., 1982, Σελ.10, Σχεδ.2
- Εικ.29:** Εσωτερικό ταφικού θαλάμου Ε, Μαρκουλάκη, Σ.-Νινιού-Κινδελή, Β., 1982, Πιν.4β
- Εικ.30:** Κάτοψη ταφικού θαλάμου με καλυπτήριες πλάκες και χωρίς καλυπτήριες Μαρκουλάκη, Σ.-Νινιού-Κινδελή, Β., 1982, Σελ.55, Σχεδ.30
- Εικ.31:** Κάτοψη ταφικού θαλάμου με καλυπτήριες πλάκες, Μαρκουλάκη, Σ.-Νινιού-Κινδελή, Β., 1982, Πιν.13δ
- Εικ.32:** Κάτοψη υπόγειου λαξευτού τάφου σε συμβολή Γιαμπουδάκη- Χατζηδάκη (τάφος οικοπέδου Μαθιουλάκη), Μαρκουλάκη, Σ.-Νινιού-Κινδελή, Β., 1982, Σελ.16, Σχεδ.8
- Εικ.33:** Άποψη του τάφου Μαθιουλάκη από την είσοδο Ανδρεαδάκη, Μ.,-Βλαζάκη, 1996, Εικ.44
- Εικ.34:** Απόψεις τάφων από τις ελληνιστικές νεκροπόλεις της Αλεξάνδρειας Sciatbi και Mustafa Pasha, Μαρκουλάκη, Στ., 2000, Σελ.395
- Εικ.35:** Μερική κάτοψη του αποκαλυφθέντος νεκροταφείου της Γόρτυνας, Καρέτσου, Α., 1973-4, Σελ.890, Σχεδ.1
- Εικ.36:** Λακκοειδής τάφος και εγχυτρισμοί από Εθνικό Στάδιο(Χανιά)

- Εικ.37:** Όλπες από το λαξευτό τάφο(Χανιά, οικ.Μαθιουλάκη), Μαρκουλάκη, Στ.-Νινιού-Κινδελή, Β., 1982, Πιν.20
- Εικ.38:** Μυροδοχεία από λαξευτό τάφο(Χανιά, οικ.Μαθιουλάκη), Μαρκουλάκη, Σ.-Νινιού-Κινδελή, Β., 1982, Πιν.23
- Εικ.39:** Λύχνοι από κιβωτιόσχημους τάφους της Κυδωνίας (Χανιά, οδός Γιαμπουδάκη), Πωλογιώργη,Μ., 1985, Πιν. 63α-β
- Εικ.40:** Αρυβαλλοειδής λήκυθος από τον τάφο 11 του οικ. Βαγιάκη- Σκλαβενίτη, Πωλογιώργη,Μ., 1985, Πιν.64
- Εικ.41:** Ειδώλια μέσα σε τάφους , Μαρκουλάκη, Σ.-Νινιού-Κινδελή, Β., 1982, Πιν.16
- Εικ.42:** Ειδώλια του τύπου της καθιστής γυναικείας μορφής σε δίφρο με καλυμμένο το κεφάλι, Μαρκουλάκη, Σ.-Νινιού-Κινδελή, Β., 1982, Πιν.14β-17ε
- Εικ.43:** Ειδώλιο του τύπου της καθιστής γυναικείας μορφής σε δίφρο με καλυμμένο το κεφάλι, Breccia Sciatbi, 1912, Εικ.LXVIII/179
- Εικ.44:** Ειδώλιο του τύπου της καθιστής γυναικείας μορφής σε δίφρο με καλυμμένο το κεφάλι, Mollard, S-Besques, 1971, Πιν. 32c
- Εικ.45:** Ειδώλιο του τύπου της καθιστής γυναικείας μορφής σε δίφρο με καλυμμένο το κεφάλι, Higgins, R.A., 1967, Πιν. 61c
- Εικ.46:** Ειδώλιο του τύπου της χορεύτριας, Μαρκουλάκη, Σ.-Νινιού-Κινδελή, Β., 1982, Πιν.17γ
- Εικ.47:** Ειδώλιο με πρόσθετο ταινιωτό στεφάνι, Μαρκουλάκη, Σ.-Νινιού-Κινδελή, Β., 1982, Πιν.18α
- Εικ.48:** Ειδώλιο με πρόσθετο ταινιωτό στεφάνι, Higgins, R.A., 1967, Πιν. 64α
- Εικ.49:** Ειδώλιο με πρόσθετο ταινιωτό στεφάνι, Sieveking, J., 1916, Πιν.54
- Εικ.50:** Ειδώλιο αγοριού που κατά τσαμπί από σταφύλι, Μαρκουλάκη, Σ.-Νινιού-Κινδελή, Β., 1982, Πιν.14δ
- Εικ.51:** Ειδώλιο αγοριού που κατά τσαμπί από σταφύλι, Chehab,Μ.Η., 1951/2, εικ.LIV, LVI
- Εικ.52:** Ειδώλιο αγοριού που κατά τσαμπί από σταφύλι, Higgins R.A., 1973, σελ.84 εικ. 59/211-2
- Εικ.53:** Ειδώλιο θρηνωδού (τάφος οικ. Μαθιουλάκη),Μαρκουλάκη, Σ.-Νινιού-Κινδελή, Β., 1982, Πιν.14ε
- Εικ.54:** Ειδώλιο θρηνωδού (τάφος οικ. Μαθιουλάκη), Μαρκουλάκη, Σ.-Νινιού-Κινδελή, Β., 1982, Πιν.15α
- Εικ.55:** Θρηνωδός, Breccia Sciatbi, 1912, Εικ.LXX/192
- Εικ.56:** Θρηνωδός, Rizza, G., 1967-8 Σελ. 256, Εικ.23/144

- Εικ.57:** Θρηνωδοί, Πωλογιώργη, Μ., 1985, Πιν.67γ-δ
- Εικ.58:** Ειδώλιο γυναικείας μορφής με “κυλιστό στέφανο” (οικόπεδο Μαθιουλάκη) Μαρκουλάκη, Σ.-Νινιού-Κινδελή, Β., 1982, Πιν.19
- Εικ.59:** Ειδώλιο γυναικείας μορφής με “κυλιστό στέφανο”
- Εικ.60:** Νεκρικό στεφάνι(τάφος οικ.Μαθιουλάκη), Μαρκουλάκη, Σ.-Νινιού-Κινδελή, Β., 1982, Πιν.17β
- Εικ.61:** Στεφάνι από τον τάφο 3 συμβολής Γιαμπουδάκη- Ξανθουδίδου, Πωλογιώργη, Μ.,1985, Πιν.60β
- Εικ.62:** Τμήμα νεκρικού στεφανιού, επίχρυσα φύλλα και κααποί μύρτου, Δεκουλάκου, Ιφ., (1971), Σελ.325 Πιν. 301
- Εικ.63:** Νεκρικά στεφάνια από το νεκροταφείο της Ακάνθου, Ρωμιοπούλου, Αικ., (1973-4), Σελ. 678 Πιν.491
- Εικ.64:** Επιτύμβια στήλη. Η στήλη των δύο αδελφών., Καρούζου,Σ., 1976, Πιν.1
- Εικ.65:** Ενώτια (τάφος Μαθιουλάκη), Μαρκουλάκη, Σ.-Νινιού-Κινδελή, Β., 1982, Πιν.32στ
- Εικ.66:** Ζεύγος χρυσών ενωτίων από κιβωτιόσχημο τάφο 2 της οδού Γιαμπουδάκη Ανδρεαδάκη, Μ.,-Βλαζάκη, 1996, Εικ.46
- Εικ.67:** Χρυσό περιδέραιο από κιβωτιόσχημο τάφο 2 της οδού Γιαμπουδάκη Ανδρεαδάκη, Μ.,-Βλαζάκη, 1996, Εικ.45
- Εικ.68:** Ψήφοι περιδεραιού τάφου 12 συμβολής Γιαμπουδάκη- Ξανθουδίδου, Πωλογιώργη,Μ., 1985, Πιν.68δ
- Εικ.69:** Σιδερένιες στλεγγίδες (τάφος Μαθιουλάκη), Μαρκουλάκη, Σ.-Νινιού-Κινδελή, Β., 1982, Πιν.30α
- Εικ.70:** Χάλκινα κάτοπτρα (τάφος Μαθιουλάκη), Μαρκουλάκη, Σ.-Νινιού-Κινδελή, Β., 1982, Πιν.28α
- Εικ.71:** Χάλκινο κάτοπτρο (τάφος Μαθιουλάκη), Μαρκουλάκη, Σ.-Νινιού-Κινδελή, Β., 1982, Πιν.27γ
- Εικ.72:** Αναθηματικό ανάγλυφο από τις Αμύκλες, Zahlhaas, G., 1975, Εικ.14
- Εικ.73:** Αναθηματικό ανάγλυφο από τις Αμύκλες, Zahlhaas, G.,1975, Εικ.15
- Εικ.74:** Νόμισμα (τάφος Μαθιουλάκη), Μαρκουλάκη, Σ.-Νινιού-Κινδελή, Β., 1982, Πιν.32γ-δ
- Εικ.75:** Νόμισμα Κυρηναϊκής(τάφος Μαθιουλάκη), Μαρκουλάκη, Σ.-Νινιού-Κινδελή, Β., 1982, Πιν.32α-β
- Εικ.76:** Τριφυλλόστομη οινοχή από εναγική πυρά Τάρρας, Τζανακάκη, Κ., 2000, Πιν. 1,2δ

- Εικ.77:** Μόνωτο σκυφίδιο από εναγική πυρά Τάρρας (τάφος 16) Τζανακάκη, Κ., 2000, Πιν. 2γ
- Εικ.78:** Εξάλειπτρο από εναγική πυρά Τάρρας (τάφος 15) Τζανακάκη, Κ., 2000, Πιν. 3γ
- Εικ.79:** Κυλινδρική πυξίδα από εναγική πυρά Τάρρας, Τζανακάκη, Κ., 2000, Πιν. 4α-β
- Εικ.80:** Μυροδοχείο από εναγική πυρά Τάρρας Τζανακάκη, Κ., 2000, Πιν. 4ε-στ
- Εικ.81:** Άβαφη λάγυρος από εναγική πυρά Τάρρας Τζανακάκη, Κ., 2000, Πιν. 4γ-δ
- Εικ.82:** Μυροδοχείο από τον κιβωτιόσχημο τάφο 2 στη Ρόκκα, Δροσίνου, Π., 2000, Πιν.17α-β
- Εικ.83:** Λύχνος από τον κιβωτιόσχημο τάφο 2 στη Ρόκκα, Δροσίνου, Π., 2000, Πιν.17α-β
- Εικ.84:** Οξυπύθμενος αμφορέας από τον κεραμοσκεπή τάφο 1 στη Ρόκκα, Δροσίνου, Π., 2000, Πιν.17γ-δ
- Εικ.85:** Άωτος σκύφος από τον κεραμοσκεπή τάφο 1 στη Ρόκκα, Δροσίνου, Π., 2000, Πιν.20β,δ
- Εικ.86:** Μελαμβαφής κάνθαρος από τον κεραμοσκεπή τάφο 2 στη Ρόκκα, Δροσίνου, Π., 2000, Πιν.21α-β
- Εικ.87:** Υδρία από τον κεραμοσκεπή τάφο 1 στη Ρόκκα, Δροσίνου, Π., 2000, Πιν.18
- Εικ.88:** Ραβδωτός αμφορέας από τον κιβωτιόσχημο τάφο 3 στη Ρόκκα Δροσίνου, Π., 2000, Πιν.22α
- Εικ.89:** Τριφυλλόστομη οινοχόη από κιβωτιόσχημο τάφο στη Φαλάσαρνα και λεπτομέρειες των ανάγλυφων προσωπείων, Σκόρδου, Μ., 1997, Σελ.50, Εικ.10-12
- Εικ.90:** Γυναικείο ειδώλιο τύπου Ταναγραίας από κιβωτιόσχημο τάφο στη Φαλάσαρνα, Σκόρδου, Μ., 1997, Σελ.49, Εικ.9
- Εικ.91:** Οξυπύθμενος αμφορέας (Καλάθαινες), Σκόρδου, Μ., 1997, Σελ.39, Εικ.2
- Εικ.92:** Ερυθρόμορφη πελίκη (Καλάθαινες)
- Εικ.93:** Σφηκωτήρες (Καλάθαινες),
- Εικ.94:** Περόνες (Καλάθαινες),
- Εικ.95:** Μυροδοχεία unguentarium από τα Μνήματα (Ελεύθερνα), τέλη 4ου- αρχές 3^{ου} αι.π.Χ., Σταμπολίδης, Ν., 2004, Σελ.138
- Εικ.96:** Πρόχους από τα Μνήματα (Ελεύθερνα), τέλη 4ου- α' τέταρτο 3^{ου} αι., π.Χ., Σταμπολίδης, Ν., 2004, Σελ.138
- Εικ.97:** Μόνωτο κύπελλο από τα Μνήματα (Ελεύθερνα), μέσα 2^{ου} αι. π.Χ., Σταμπολίδης, Ν., 2004, Σελ.138

- Εικ.98:** Ανθεμωτά αρυβαλλοειδή ληκύθια (τέλη 4^{ου} αι.π.Χ.)
- Εικ.99 :** Ερυθρόμορφο αρυβαλλοειδές ληκύθιο, Γκαλανάκη, Κ. 2006
- Εικ.100 :** Ερυθρόμορφη πελίκη (τέλη 4ου αι.π.Χ.), Γκαλανάκη, Κ. 2006
- Εικ.101 :** Ερυθρόμορφη πελίκη (τέλη 4ου αι.π.Χ.), Γκαλανάκη, Κ. 2006
- Εικ.102 :** Μυροδοχεία με διακόσμηση γραπτών ταινιών (τέλη 4^{ου} αι.π.Χ.), Γκαλανάκη, Κ. 2006
- Εικ.103 :** Άβαφο εξάλειπτρο (τέλη 4^{ου}-αρχές 3^{ου} αι.π.Χ.), Γκαλανάκη, Κ. 2006
- Εικ.104 :** Άβαφο εξάλειπτρο (τέλη 4^{ου}-αρχές 3^{ου} αι.π.Χ.), Γκαλανάκη, Κ. 2006
- Εικ.105 :** Ζεύγος αργυρών ενωτίων (αρχές 3^{ου} αι.π.Χ.), Γκαλανάκη, Κ. 2006
- Εικ.106 :** Αργυρό περικόρπιο με έκτυπη διακόσμηση σε ζώνες (αρχές 3^{ου} αι.π.Χ.), Γκαλανάκη, Κ. 2006
- Εικ.107 :** Χάλκινο δακτυλίδι με σφενδόνη από υαλόμαζα (αρχές 3^{ου} αι.π.Χ.), Γκαλανάκη, Κ. 2006
- Εικ.108 :** Χάλκινες περόνες (αρχές 3^{ου} αι.π.Χ.), Γκαλανάκη, Κ. 2006
- Εικ.109 :** Αργυροί χαρώνειοι οβολοί. Εμπροσθότυπος: κεφαλή Αθηνάς.Οπισθότυποι: οκτάκτινο και επτάκτινο αστέρι (αρχές 3^{ου} αι.π.Χ.), Γκαλανάκη, Κ. 2006
- Εικ.110 :** Μυροδοχεία από το νεκροταφείο των Γυψάδων και το Βόρειο Νεκροταφείο Κνωσού, Γραμματικάκη, Ε., 2001, Πιν.Ια-γ
- Εικ.111 :** Ασκόμορφοι λύχνοι από το νεκροταφείο των Γυψάδων και το Βόρειο Νεκροταφείο Κνωσού, Γραμματικάκη, Ε., 2001, Πιν.1ζ
- Εικ.112 :** Πρόχους, από το Βόρειο Νεκροταφείο της Κνωσού, Γραμματικάκη, Ε., 2001, Πιν.Ιμ
- Εικ.113 :** Μαρμάρινες πυξίδες από το Βόρειο Νεκροταφείο της Κνωσού, Γραμματικάκη, Ε., 2001, Πιν.ΙΙΙγ-ε
- Εικ.114 :** Μαρμάρινο εξάλειπτρο από το Βόρειο Νεκροταφείο της Κνωσού, Γραμματικάκη, Ε., 2001, Πιν.ΙΙΙΑ
- Εικ.115 :** Γυάλινα αλάβαστρα από το Βόρειο Νεκροταφείο της Κνωσού, Γραμματικάκη, Ε., 2001, Πιν.Vβ
- Εικ.116 :** Ειδώλιο Έρωτα από το Βόρειο Νεκροταφείο της Κνωσού, Γραμματικάκη, Ε., 2001, Πιν.ΙVα
- Εικ.117 :** Ειδώλιο Έρωτα από το Βόρειο Νεκροταφείο της Κνωσού, Γραμματικάκη, Ε., 2001, Πιν.ΙVβ
- Εικ.118 :** Ειδώλιο Έρωτα από το Βόρειο Νεκροταφείο της Κνωσού, Γραμματικάκη, Ε., 2001, Πιν.ΙVγ

- Εικ.119** : Ειδώλιο Αφροδίτης που λύνει το σανδάλι της, Higgins, R.A., 1967, Σελ.108, Πιν.50f
- Εικ.120** : Ειδώλιο Αφροδίτης που λύνει το σανδάλι της, Mollard-Becques, 1963 Πιν.21b
- Εικ.121** : Πήλινο ομοίωμα ναϊσκου Έρωτα από το Βόρειο Νεκροταφείο της Κνωσού, Γραμματικάκη, Ε., 2001, Πιν.Να
- Εικ.122** : Κύπελλα tulip cup από τους τάφους Φαλαγκαρίου, Χατζή-Βαλλιάνου, Δ., 1995, Πιν.PNB' Φωτ.10α
- Εικ.123** : Λύχνοι από τον τάφο ΙΙΙ (Φαλαγκάρι), Χατζή-Βαλλιάνου, Δ., 1995, Πιν.PNA' Φωτ.9α-β
- Εικ.124** : Καθιστή γυναικεία μορφή που κρατά φιάλη, Χατζή-Βαλλιάνου, Δ., 1995, Πιν.PNG' Φωτ.11α
- Εικ.125** : Ανδρική μορφή που κρατά με τα δύο χέρια μικρό χοίρο, Χατζή-Βαλλιάνου, Δ., 1995, Πιν.PNG' Φωτ.11β
- Εικ.126** : Όρθια γυναικεία μορφή, Χατζή-Βαλλιάνου, Δ., 1995, Πιν.PNG' Φωτ.11γ
- Εικ.127** : Επιγραφές ονομάτων στους θαλάμους του λαξευτού τάφου του οικοπέδου Μαθιουλάκη, Μαρκουλάκη, Σ.-Νινιού-Κινδελή, Β., 1982, Πιν.6-7
- Εικ.128** : Επιγραφές ονομάτων στους θαλάμους του λαξευτού τάφου του οικοπέδου Μαθιουλάκη, Μαρκουλάκη, Σ.-Νινιού-Κινδελή, Β., 1982, Πιν.8
- Εικ.129** : Πόλη και νεκρόπολη της αρχαίας Κυδωνίας
- Εικ.130** : Εθνικό Στάδιο. Ταφές 4^{ου} αι. π.Χ.
- Εικ.131** : Συμβολή Γιαμπουδάκη-Χατζηδάκη. Τάφος Μαθιουλάκη
- Εικ.132** : Τοπογραφικό σχέδιο Πρινέ και λόφων της Ελεύθερνας, Σταμπολίδης, Ν., 2004, Σελ.138
- Εικ.133** : Φαλάσσαρνα
- Εικ.134** : Πολυρρήνια
- Εικ.135** : Ρόκκα
- Εικ.136** : Τάρρα
- Εικ.137** : Απτέρα
- Εικ.138** : Σφακάκι

8.ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικ.1: Λακκοειδείς τάφοι στο δυτικό νεκροταφείο της αρχαίας Λατούς

Εικ.2: Λακκοειδείς τάφοι από την Χερσόνησο

Εικ.3: Οι τρεις τάφοι από το Σφακάκι από Δυτικά

Εικ.4: Ο νεκρός και τα κτερίσματα του τάφου II από το Σφακάκι

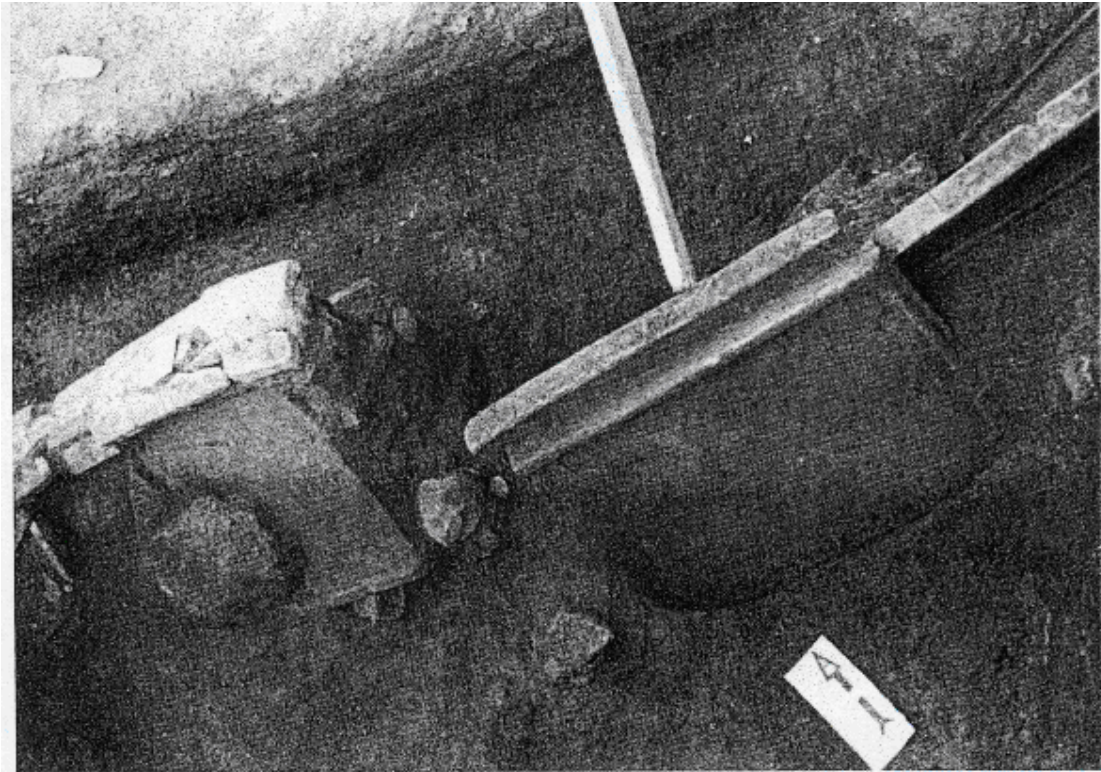
Εικ.5: Ταφές σε κοιλότητες βράχων στην Αξό Μυλοποτάμου

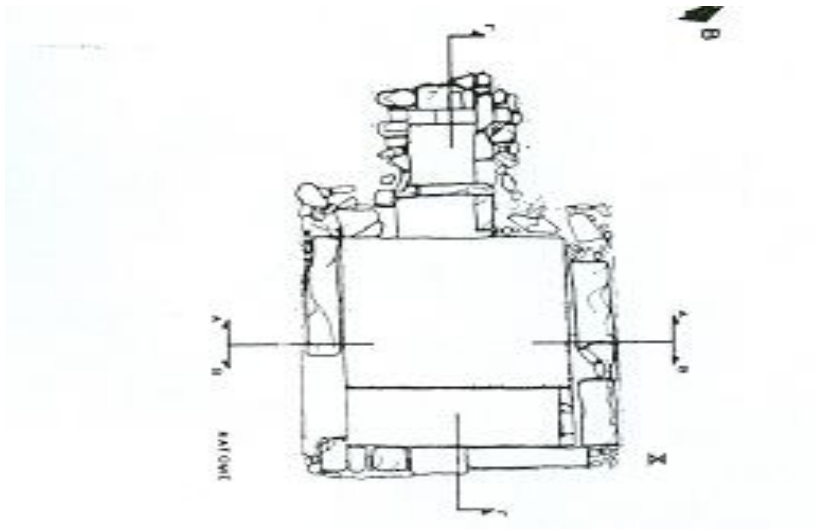
Εικ.6: Κεραμοσκεπείς καλυβίτες από την Κυδωνία

Εικ.7: Κεραμοσκεπείς καλυβίτες από την Κυδωνία

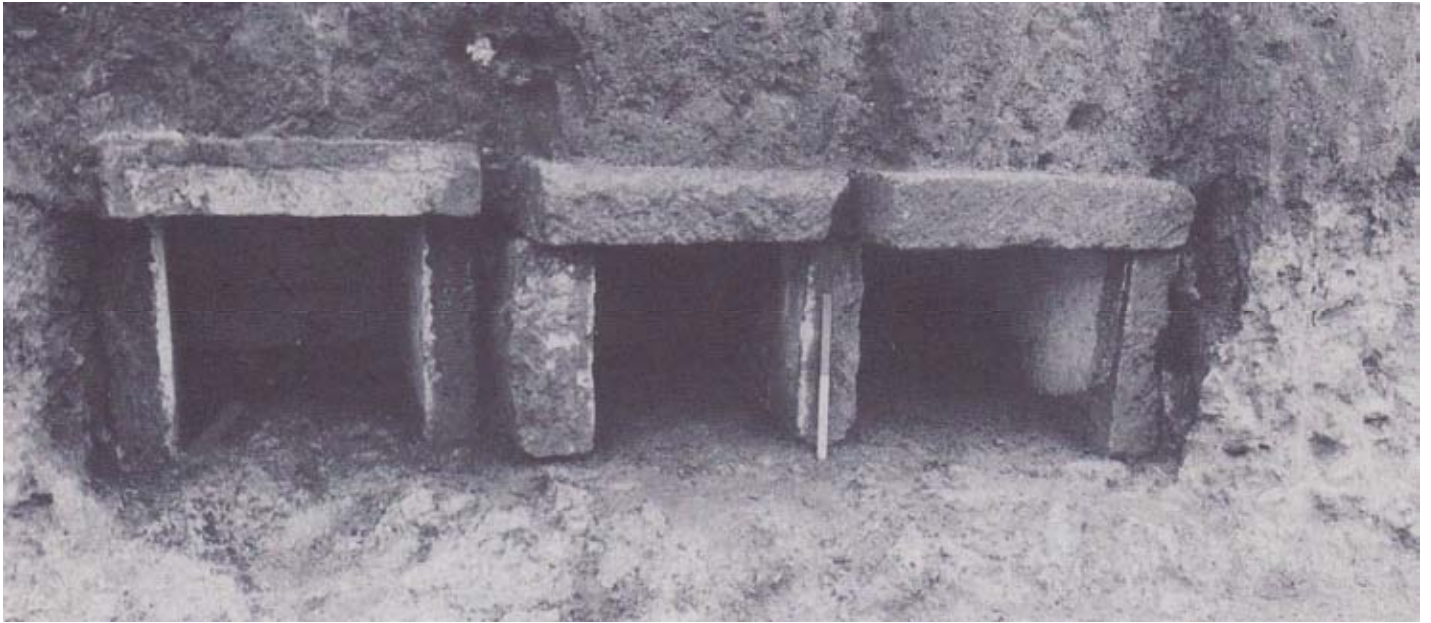
Εικ.8: Κεραμοσκεπής τάφος από το νεκροταφείο του Αγίου Νικολάου(θέση Σταυρός)

Εικ.9: Ταφικό οικοδόμημα Γόρτυνας

Εικ.10: Κιβωτιόσχημοι τάφοι Κυδωνίας (Χανιά, Οδός Δημοκρατίας)

Εικ.11: Κιβωτιόσχημοι τάφοι 3, 11 και 12 της συμβολής Γιαμπουδάκη- Ξανθουδίδου από δυτικά (Κυδωνία)

Εικ.12:Εσωτερικό του κιβωτιόσχημου τάφου 11 της συμβολής Γιαμπουδάκη- Ξανθουδίδου από δυτικά (Κυδωνία)

Εικ.13: Τμήμα νεκροταφείου της Κυδωνίας με απλούς και διπλούς κιβωτιόσχημους (Κυδωνία, οικόπεδο Δημητρουλάκη-Κυριακάκη)

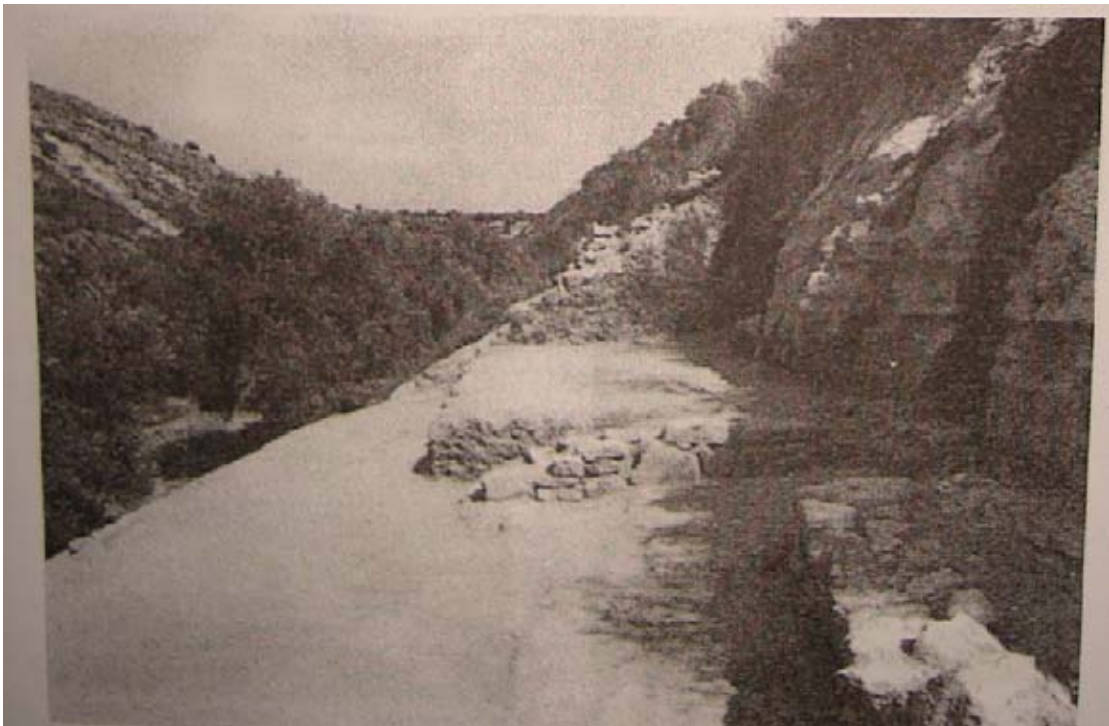
Εικ.14: Κιβωτιόσχημοι λαξευτοί τάφοι από τη θέση «Μνήματα» της Ελεύθερας

Εικ.15: Κιβωτιόσχημοι τάφοι Φαλάσαρνας

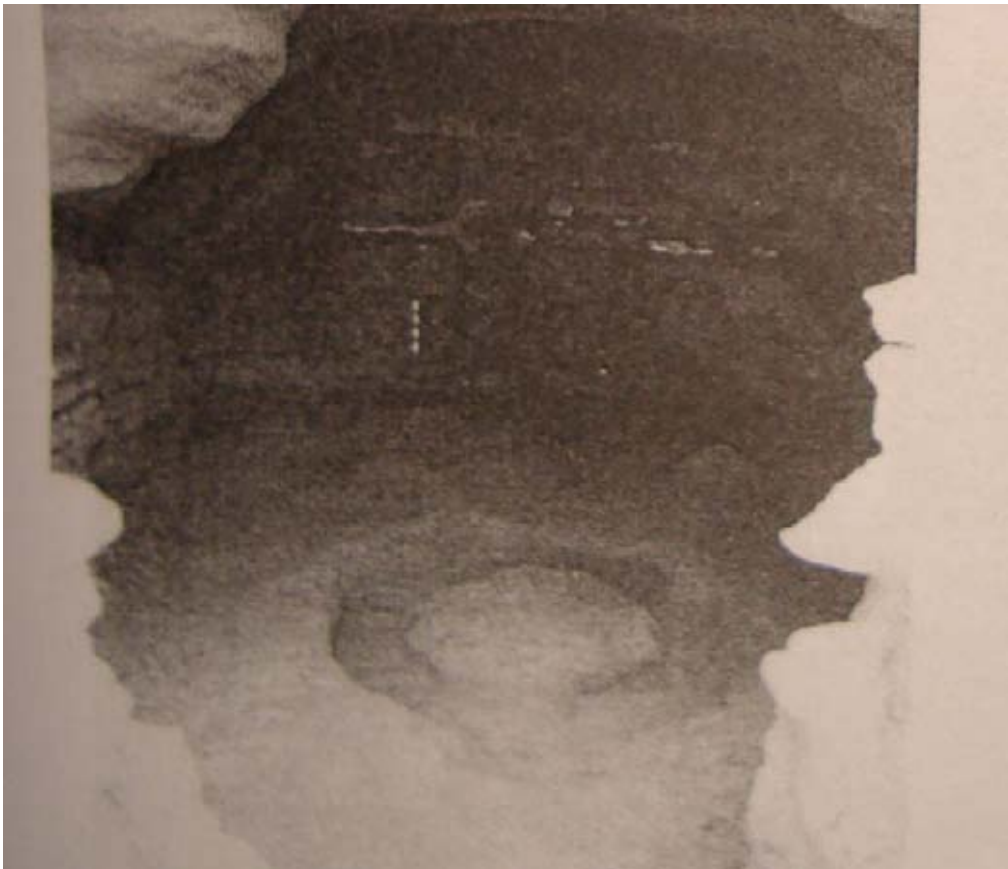
Εικ.16:Λαξευτοί τάφοι Φαλαγκαρίου. Γενική άποψη τάφων από Β.

Εικ.17:Λαξευτοί τάφοι Φαλαγκαρίου. Γενική άποψη τάφων από Ν.

Εικ.18: Λαξευτοί τάφοι Φαλαγκαρίου. Γενική άποψη τάφων από Δ.

Εικ.19: Εσωτερικό τάφου από το Φαλαγκάρι

Εικ.20: Εσωτερικό τάφου από το Φαλαγκάρι

Εικ.21: Εσωτερικό τάφου από το Φαλαγκάρι

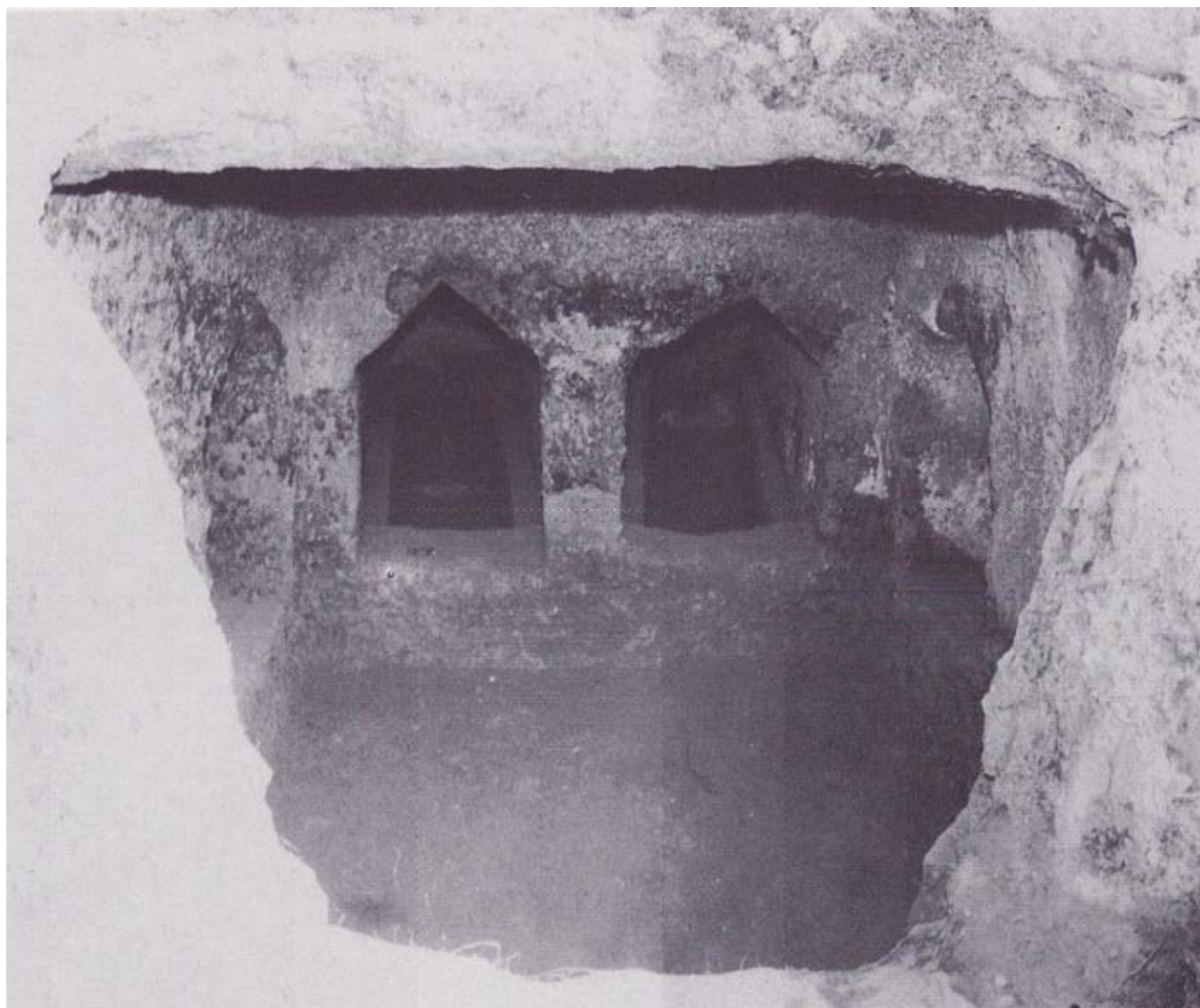
Εικ.22: Εσωτερικό τάφου από το Φαλαγκάρι

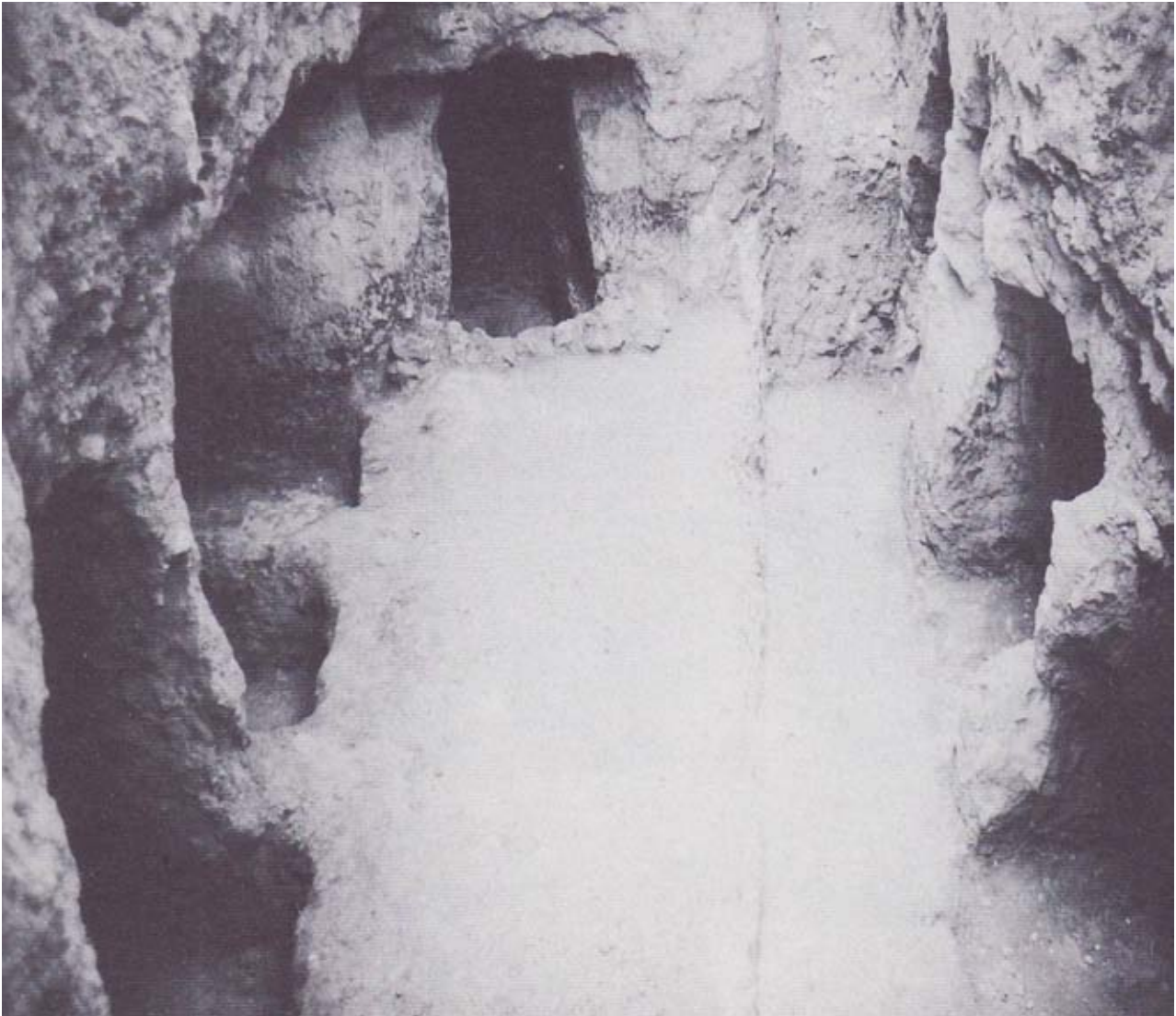
Εικ.23: Άποψη εισόδου τάφου από το εσωτερικό.Φαλαγκάρι.

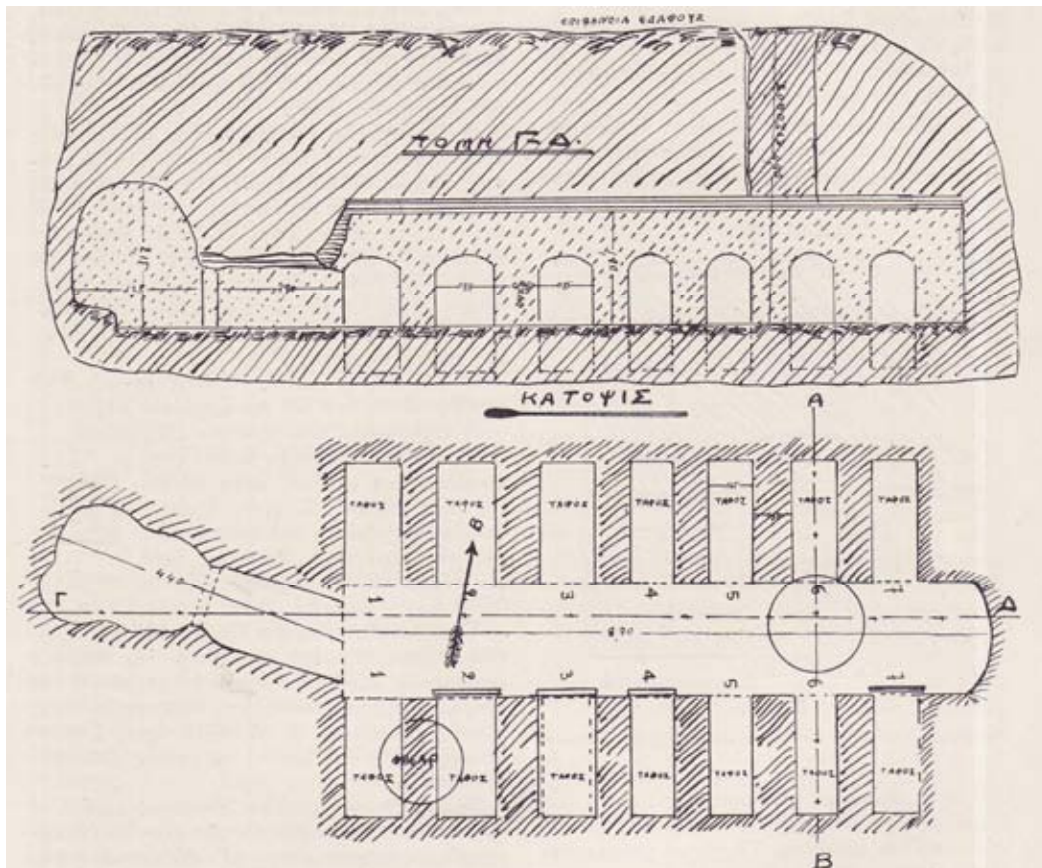
Εικ.24: Εξωτερική άποψη τάφου.Φαλαγκάρι.

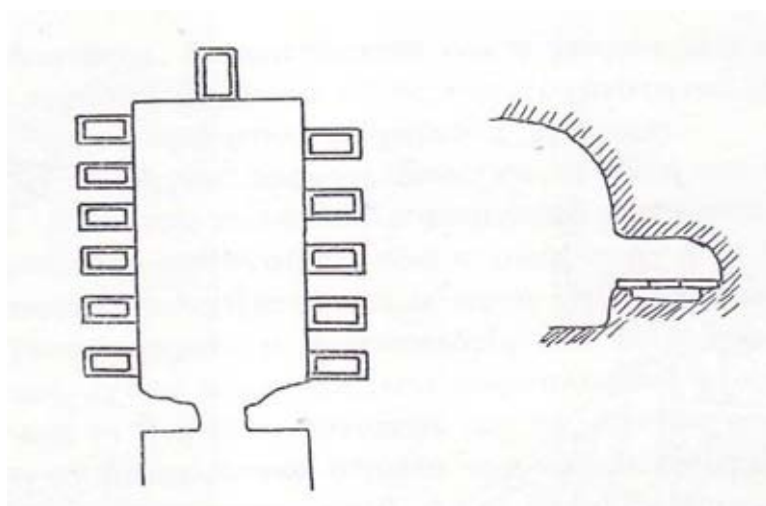
Εικ.25: Οι ταφικοί θάλαμοι (loculi) του υπόγειου λαξευτού της Πολυρρήνιας

Εικ.26: Άποψη του υπόγειου λαξευτού τάφου της οδού Σολωμού από ανατολικά
(Κυδωνία)

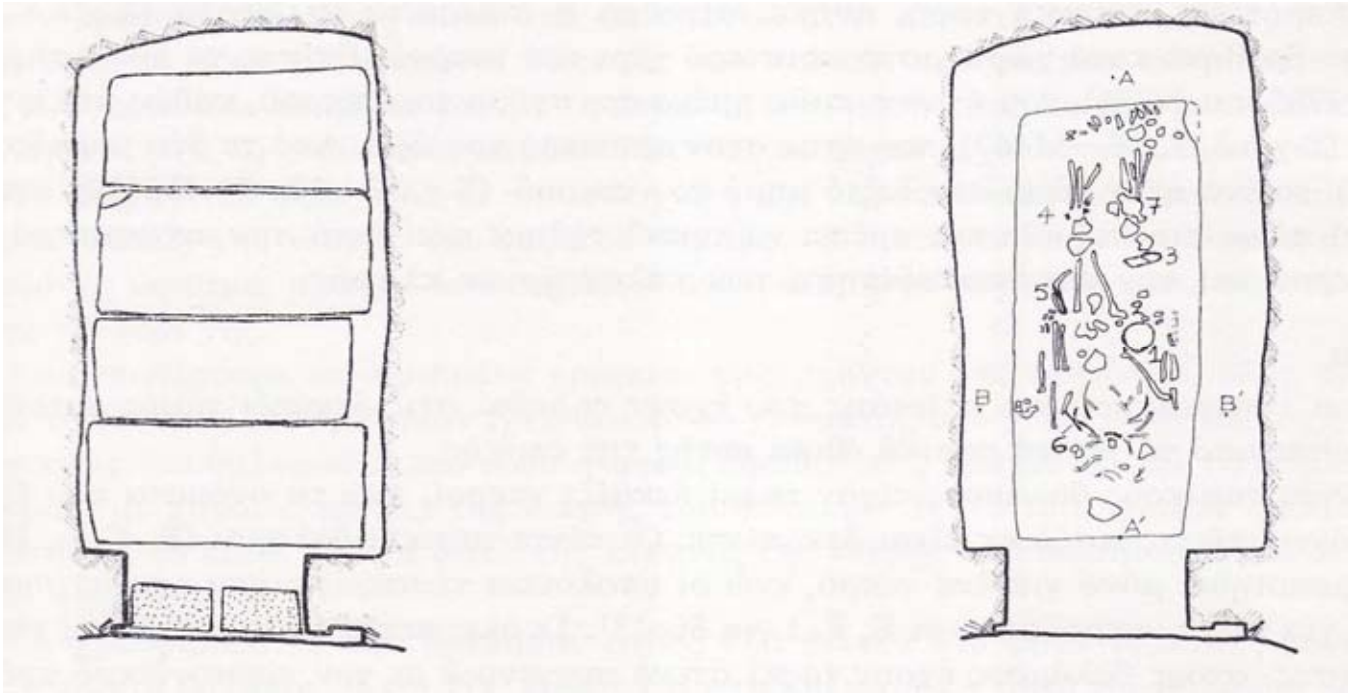
Εικ.27: Υπόγειος λαξευτός τάφος Μαζαλή, κάτοψη και τομή (Κυδωνία)

Εικ.28: Κάτοψη και τομή κατά μήκος του υπόγειου λαξευτού τάφου (οικοπέδου Μαρκάκη, Κυδωνία)

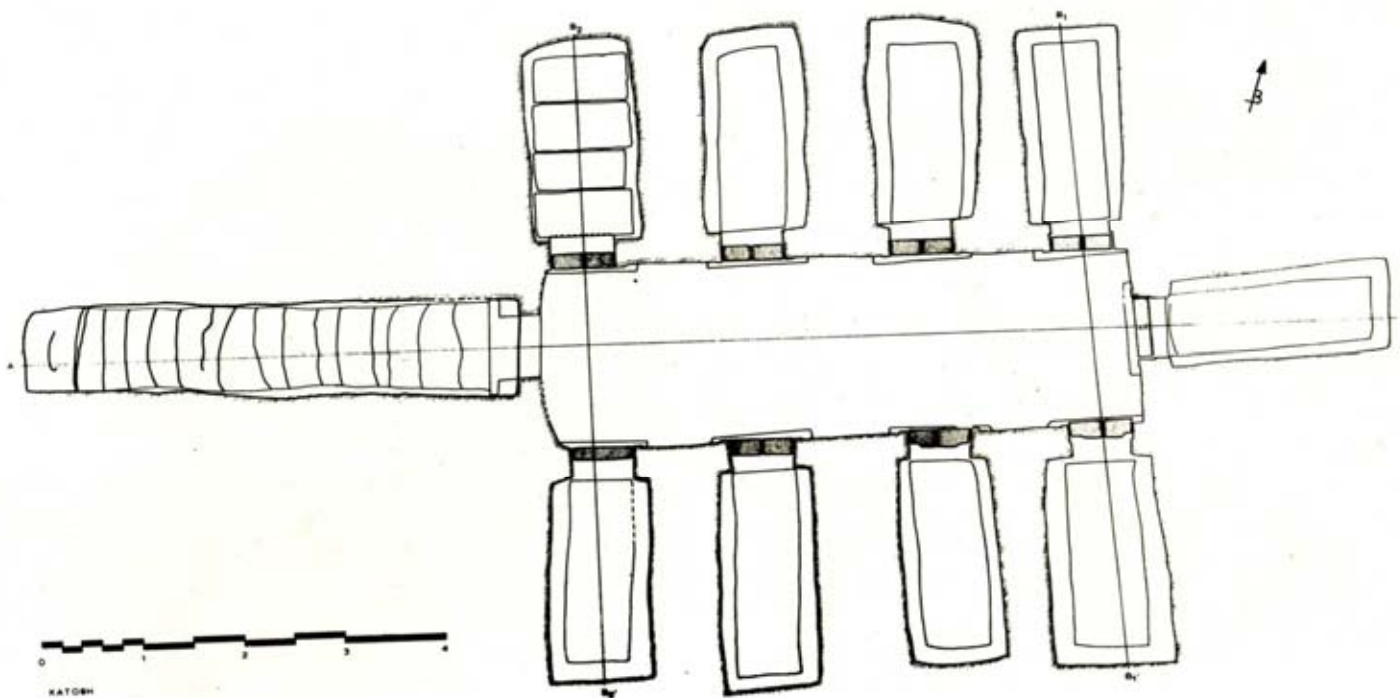
Εικ.29: Εσωτερικό ταφικού θαλάμου Ε (Κυδωνία)

Εικ.30: Κάτοψη ταφικού θαλάμου με καλυπτήριες πλάκες και χωρίς καλυπτήριες (Κυδωνία)

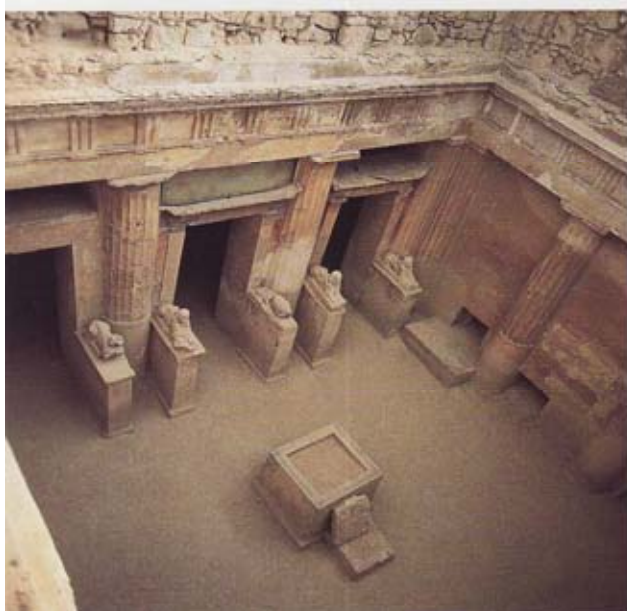
Εικ.31: Κάτοψη ταφικού θαλάμου με καλυπτήριες πλάκες (Κυδωνία)

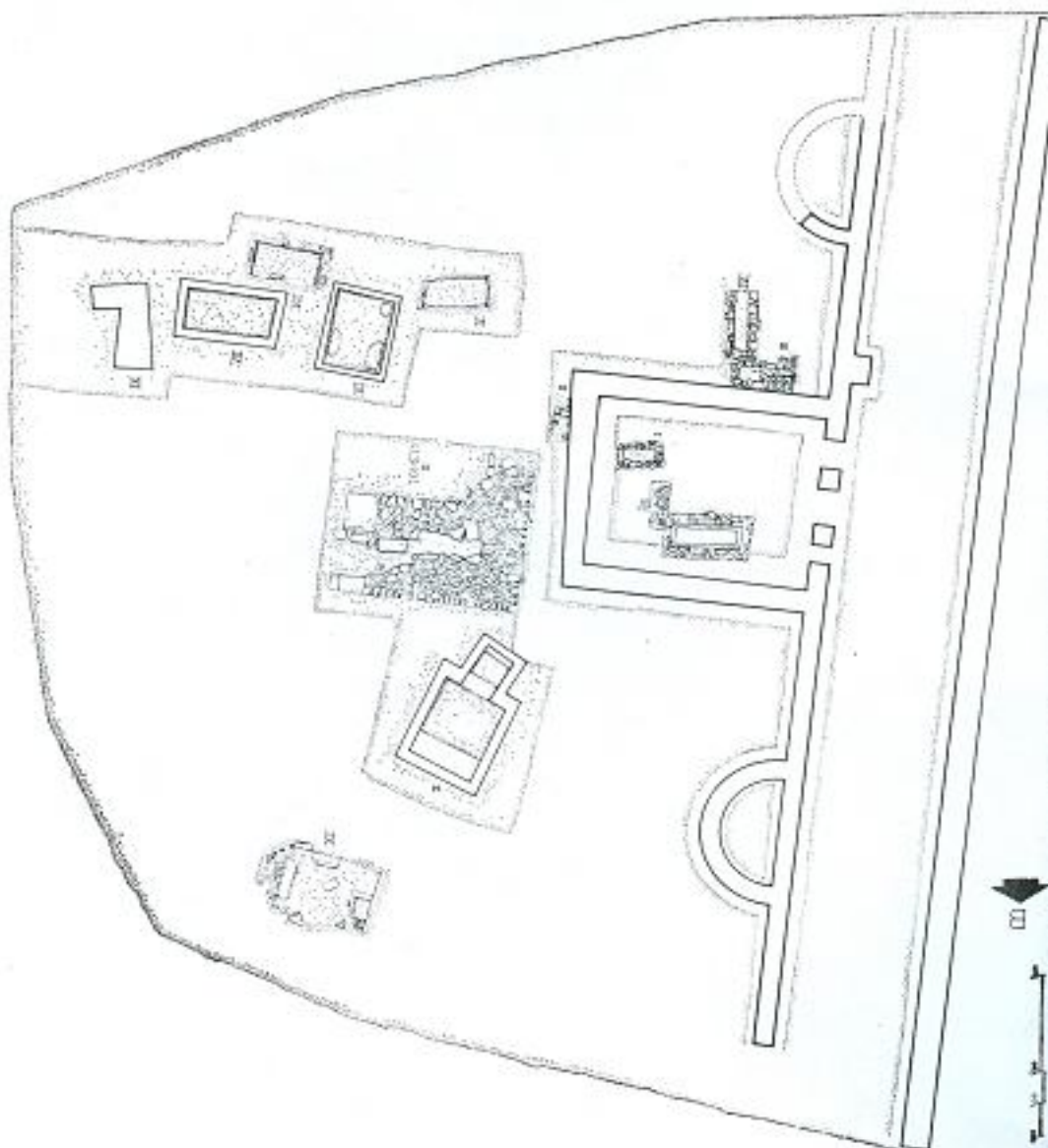
Εικ.32:Κάτοψη υπόγειου λαξευτού τάφου σε συμβολή Γιαμπουδάκη- Χατζηδάκη (τάφος οικοπέδου Μαθιουλάκη, Κυδωνία)

Εικ. 33: Άποψη του τάφου Μαθιουλάκη από την είσοδο (Κυδωνία)

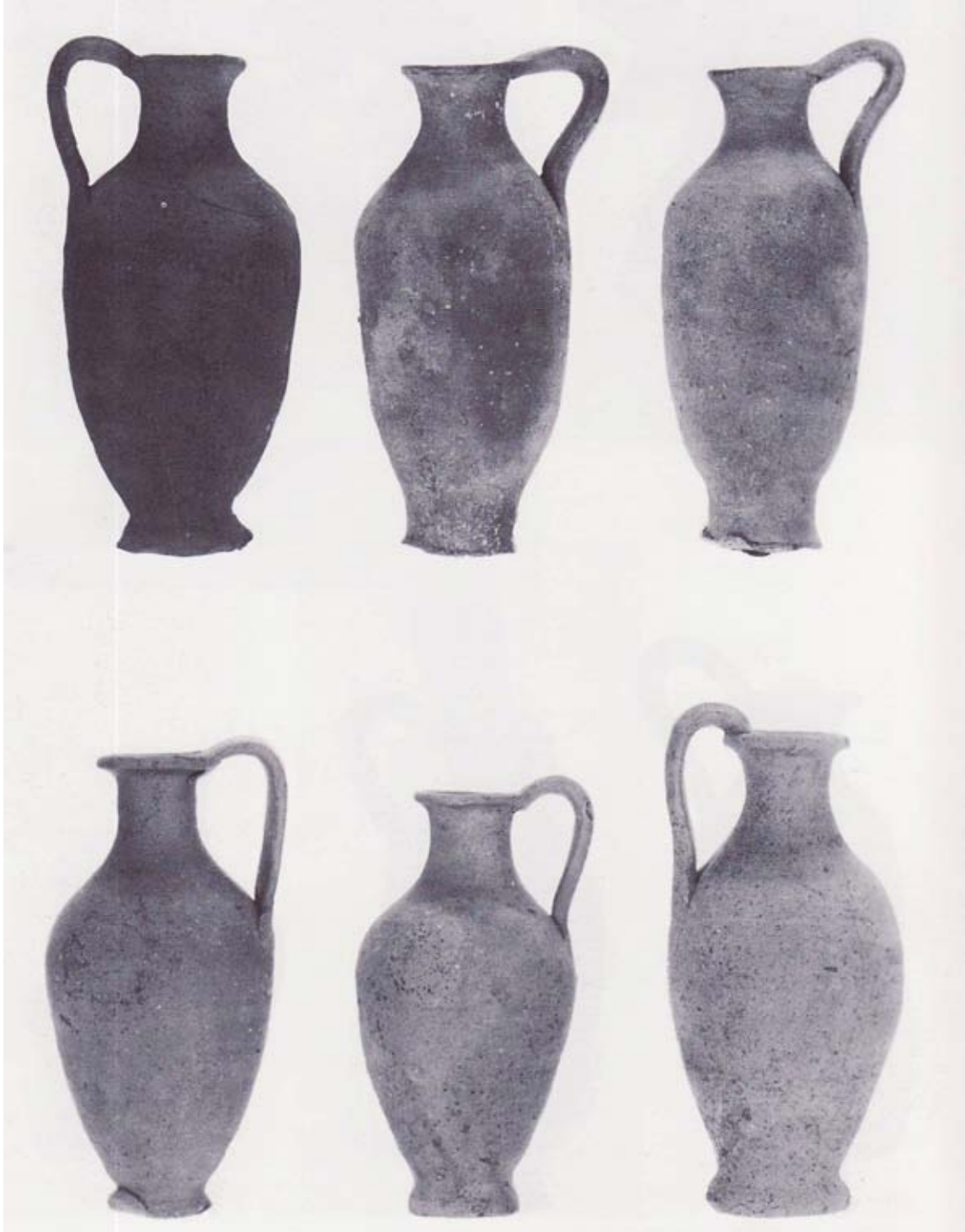
Εικ.34: Απόψεις τάφων από τις ελληνιστικές νεκροπόλεις της Αλεξάνδρειας Sciabti και Mustafa Pasha

Εικ.35: Μερική κάτοψη του αποκαλυφθέντος νεκροταφείου της Γόρτυνας

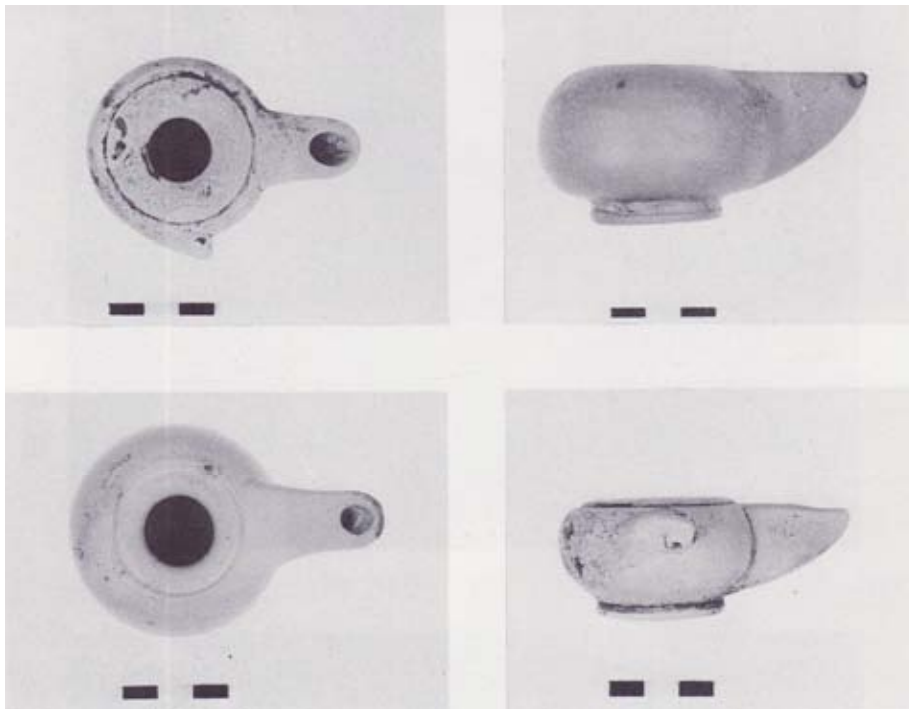
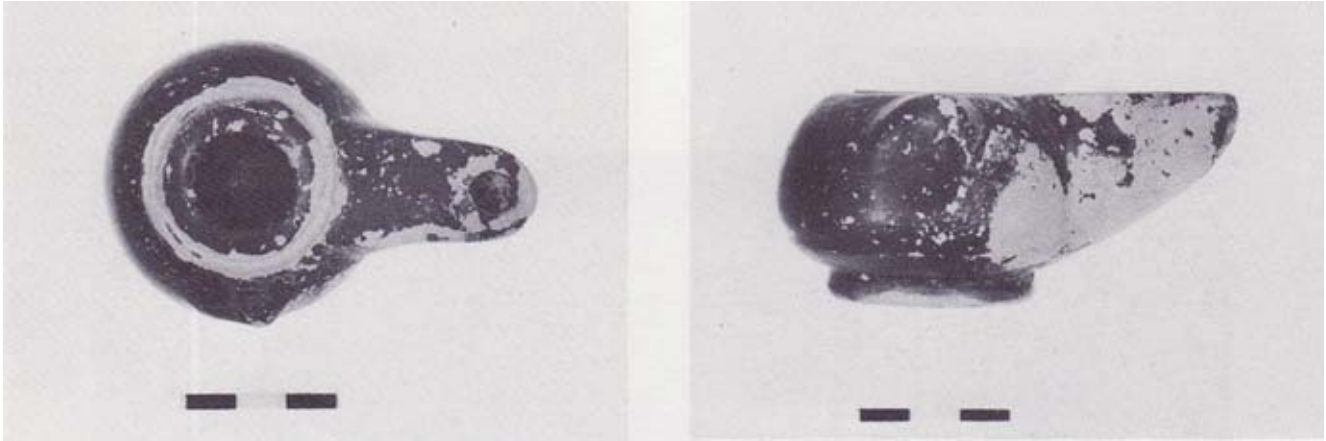
Εικ. 36: Λακκοειδής τάφος και εγχυτρισμοί από Εθνικό Στάδιο (Κυδωνία)

Εικ.37: Όλπες από το λαξευτό τάφο(Κυδωνία, οικ.Μαθιουλάκη)

Εικ.38: Μυροδοχεία από λαξευτό τάφο (Κυδωνία, οικ.Μαθιουλάκη)

Εικ.39: Λύγνοι από κιβωτιόσχημους τάφους της Κυδωνίας (οδός Γιαμπουδάκη)

Εικ.40: Αρυβαλλοειδής λήκυθος από τον τάφο 11 του οικ. Βαγιάκη- Σκλαβενίτη (Κυδωνία)

Εικ.41: Ειδώλια μέσα σε τάφους (Κυδωνία, οικ.Μαθιουλάκη)

Εικ.42: Ειδώλια του τύπου της καθιστής γυναικείας μορφής σε δίφρο με καλυμμένο το κεφάλι (οικ. Μαθιουλάκη, Κυδωνία)

Εικ.43 Ειδώλιο του τύπου της καθιστής γυναικείας μορφής σε δίφρο με καλυμμένο το κεφάλι

Εικ.44 Ειδώλιο του τύπου της καθιστής γυναικείας μορφής σε δίφρο με καλυμμένο το κεφάλι

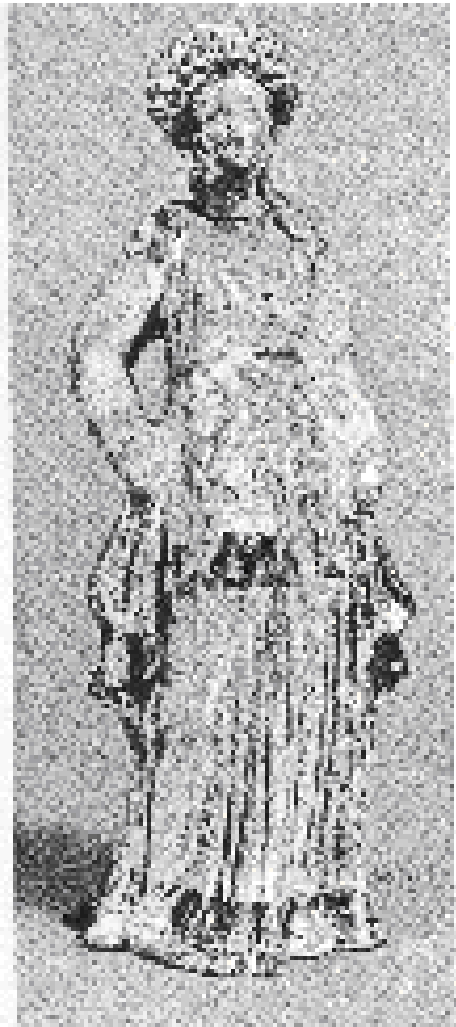
Εικ.45 Ειδώλιο του τύπου της καθιστής γυναικείας μορφής σε δίφρο με καλυμμένο το κεφάλι

Εικ.46: Ειδώλιο του τύπου της χορεύτριας (τάφος οικ. Μαθιουλάκη, Κυδωνία)

Εικ.47: Ειδώλιο με πρόσθετο ταινιωτό στεφάνι (τάφος οικ. Μαθιουλάκη, Κυδωνία)

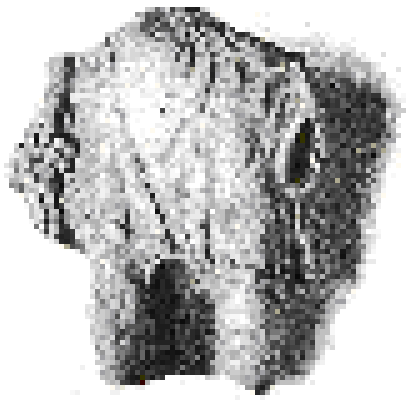
Εικ.48. Ειδώλιο με πρόσθετο ταινιωτό στεφάνι

Εικ.49. Ειδώλιο με πρόσθετο ταινιωτό στεφάνι

Εικ.50: Ειδώλιο αγοριού που κατά τσαμπί από σταφύλι (τάφος οικ. Μαθιουλάκη, Κυδωνία)

Εικ. 51: Ειδώλιο αγοριού που κρατά τσαμπί από σταφύλι

Εικ. 52: Ειδώλιο αγοριού που κρατά τσαμπί από σταφύλι

Εικ.53: Ειδώλιο θρηνωδού (τάφος οικ. Μαθιουλάκη)

Εικ.54: Ειδώλιο θρηνωδού (τάφος οικ. Μαθιουλάκη)

Εικ.55 :Θρηωδός (νεκροταφείο Sciatbi)

Εικ.56:Θρηωδός (ιερό Αφροδίτης, Αξός Μυλοποτάμου)

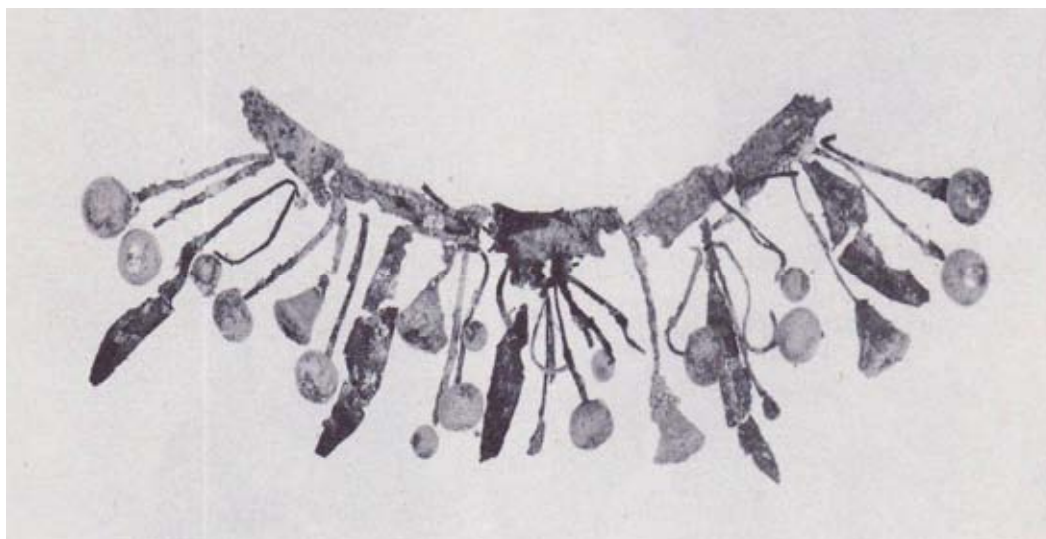
Εικ.57: Θρηωδοί (τάφος οικ. Βαγιακή-Σκλαβενίτη, Κυδωνία)

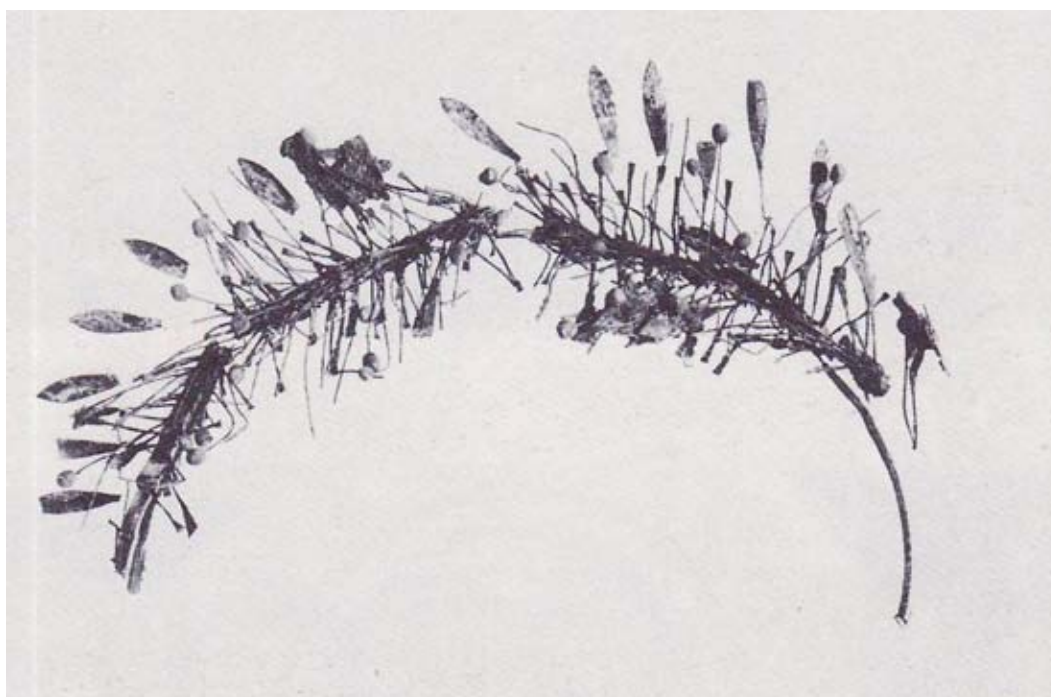
Εικ. 58: Ειδώλιο γυναικείας μορφής με “κυλιστό στέφανο” (Κυδωνία, οικ. Μαθιουλάκη)

Εικ.59: Ειδώλιο γυναικείας μορφής με “κυλιστό στέφανο”

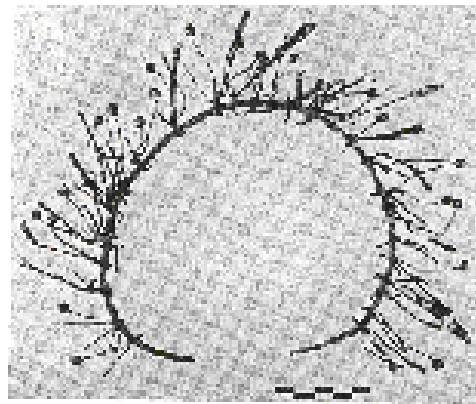
Εικ.60: Νεκρικό στεφάνι(τάφος Μαθιουλάκη)

Εικ.61: Στεφάνι από τον τάφο 3 συμβολής Γιαμπουδάκη- Ξανθουδίδου

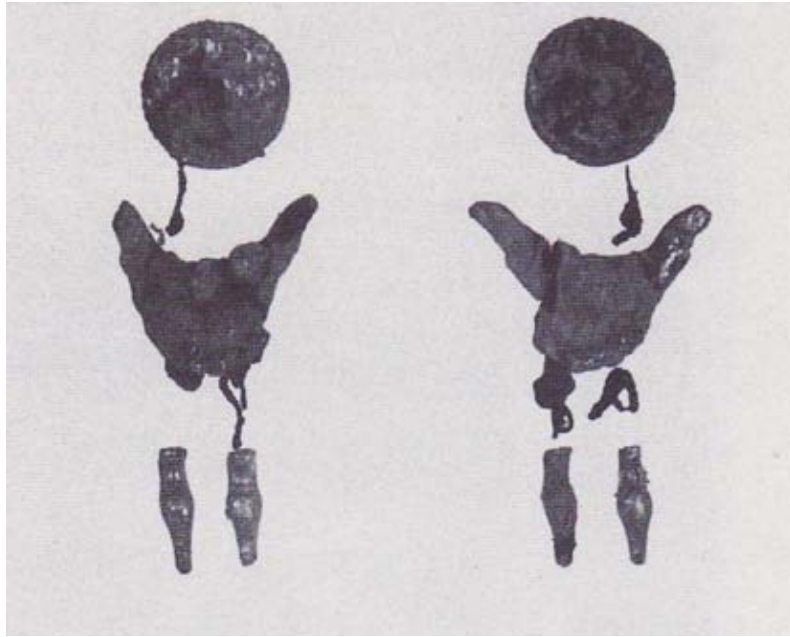
Εικ.62: Τμήμα νεκρικού στεφάνου (νεκροταφείο αρχαίας Αλίκυρνας)

Εικ.63: Νεκρικά στεφάνια από το νεκροταφείο της αρχαίας Ακάνθου.

Εικ.64:Επιτύμβια στήλη. Η στήλη των δύο αδελφών.

Εικ.65: Ενώτια (Κυδωνία, τάφος Μαθιουλάκη)

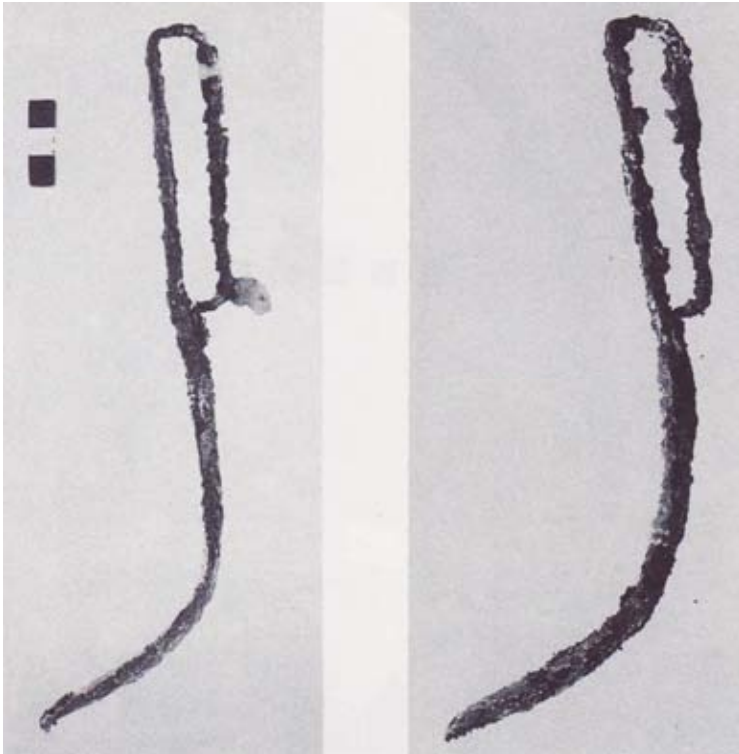
Εικ.66: Ζεύγος χρυσών ενωτίων από κιβωτιόσχημο τάφο 2 της οδού Γιαμπουδάκη (Κυδωνία)

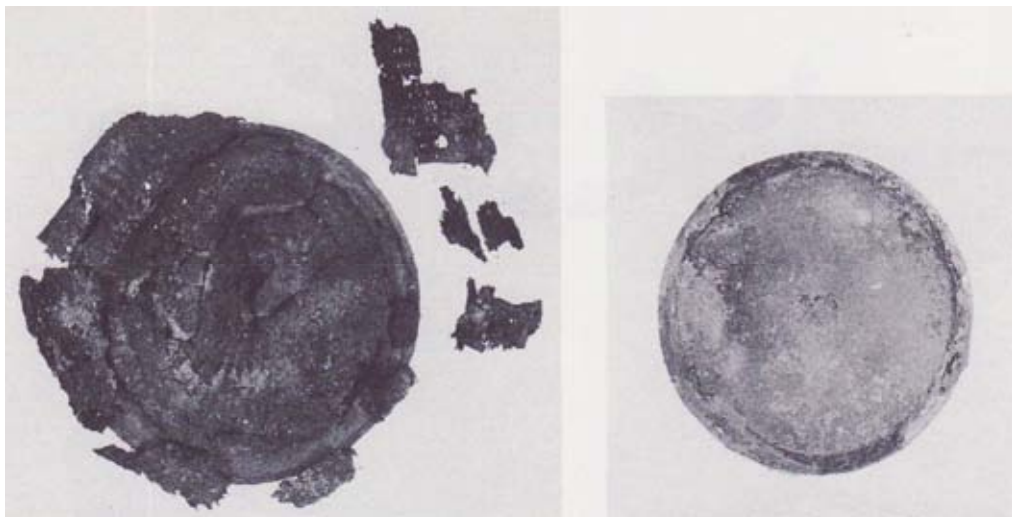
Εικ.67: Χρυσό περιδέραιο από κιβωτιόσχημο τάφο 2 της οδού Γιαμπουδάκη (Κυδωνία)

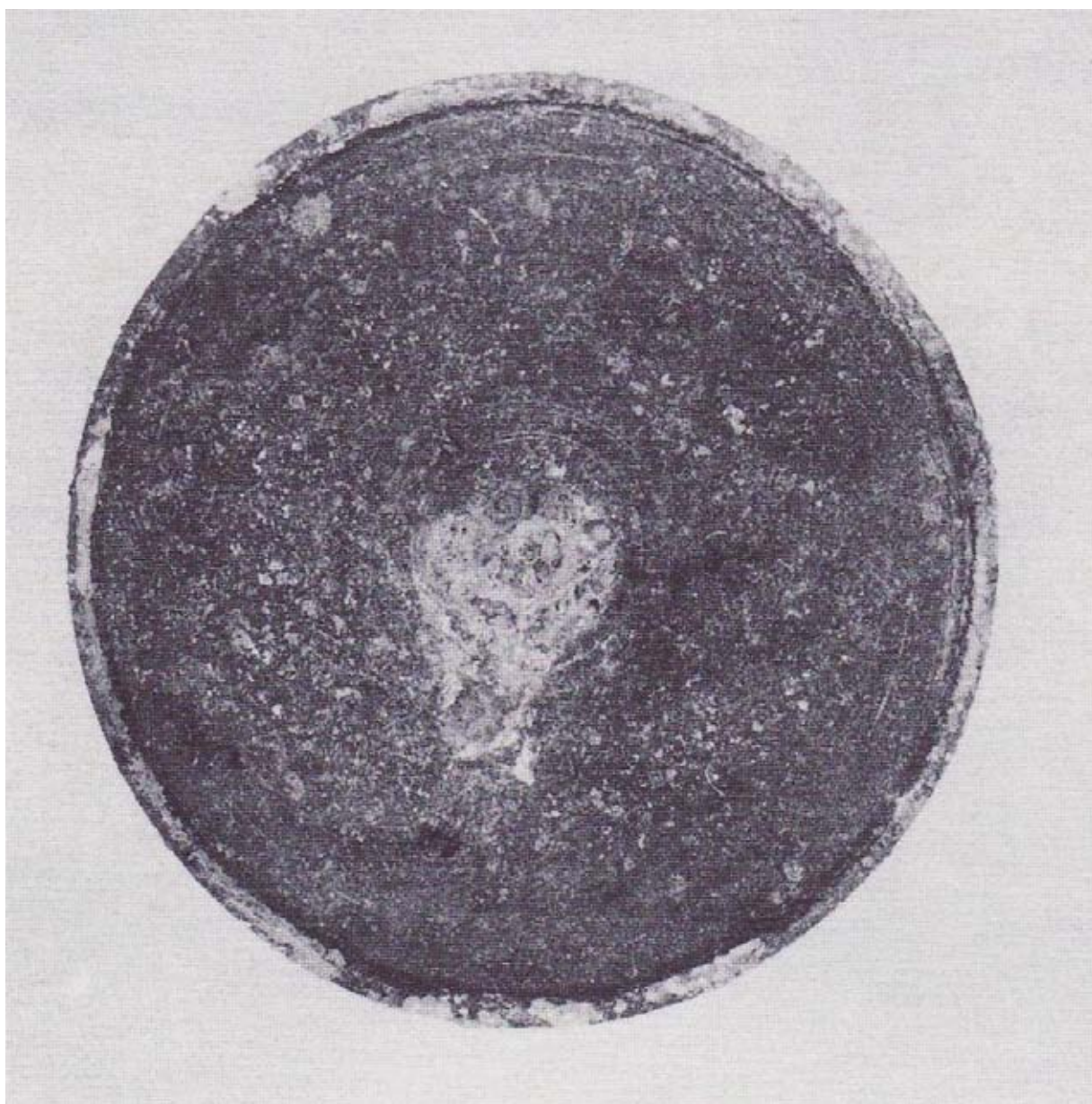
Εικ.68: Ψήφοι περιδεραιίου τάφου 12 συμβολής Γιαμπουδάκη- Ξανθουδίδου (Κυδωνία)

Εικ.69: Σιδερένιες στλεγγίδες (Κυδωνία, τάφος Μαθιουλάκη)

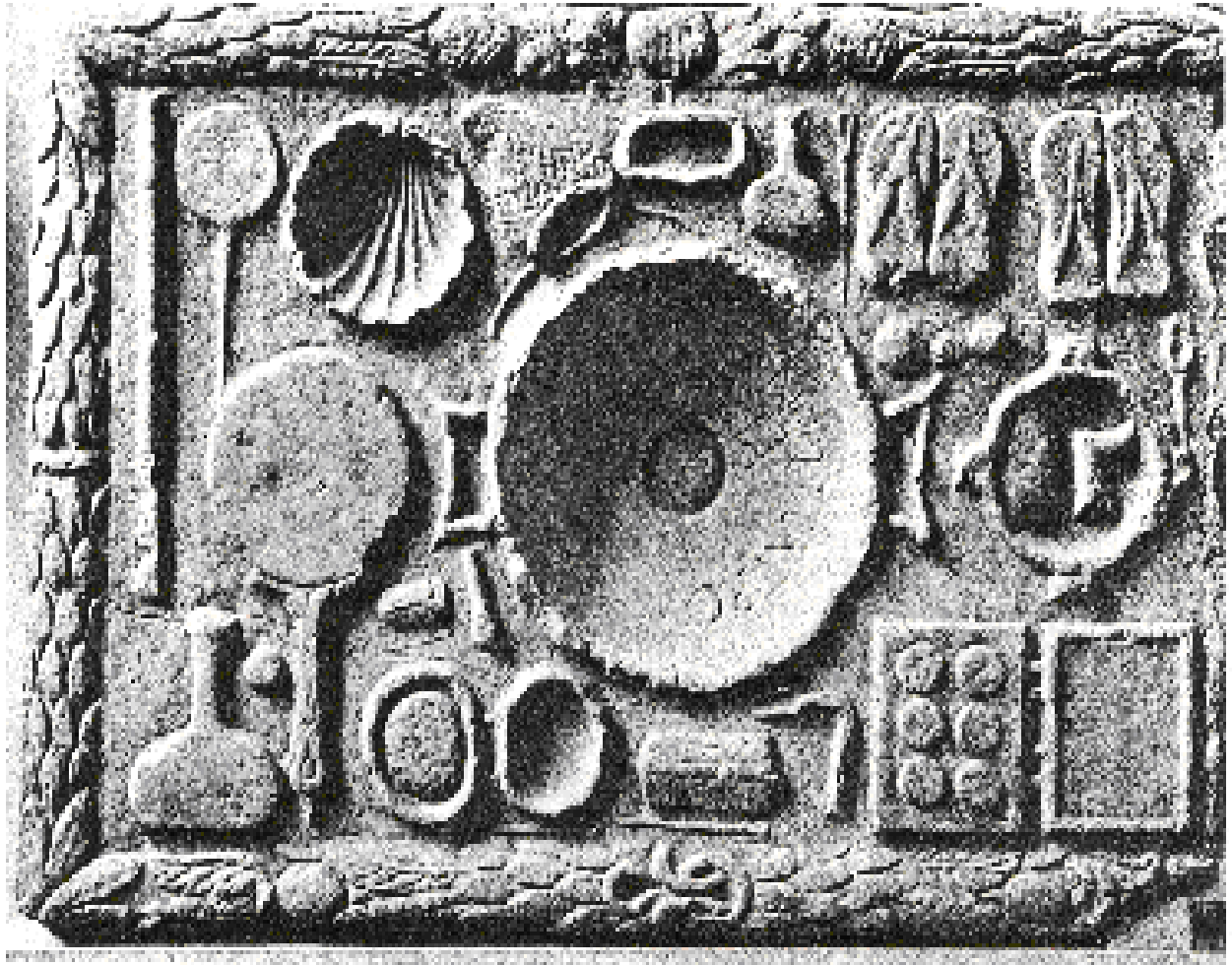
Εικ.70: Χάλκινα κάτοπτρα (Κυδωνία, τάφος Μαθιουλάκη)

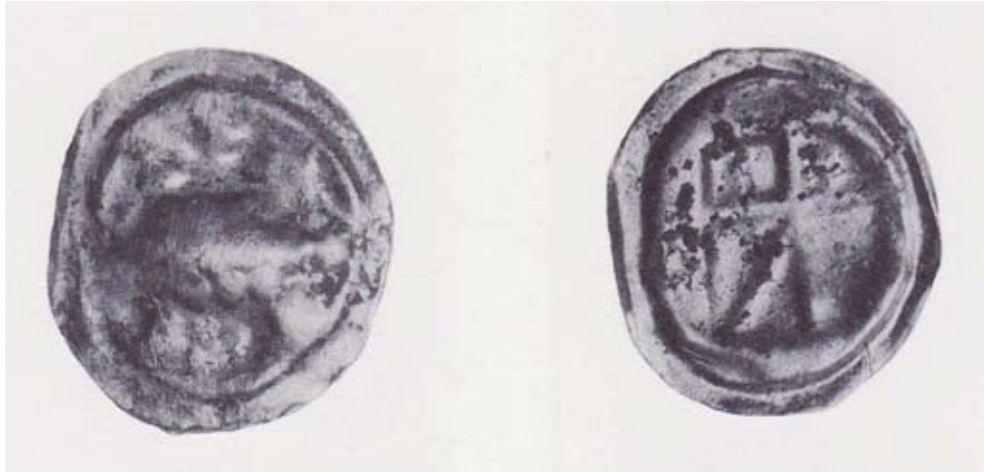
Εικ.71: Χάλκινο κάτοπτρο (Κυδωνία, τάφος Μαθιουλάκη)

Εικ.72: Αναθηματικό ανάγλυφο από τις Αμύκλες

Εικ.73: Αναθηματικό ανάγλυφο από τις Αμύκλες

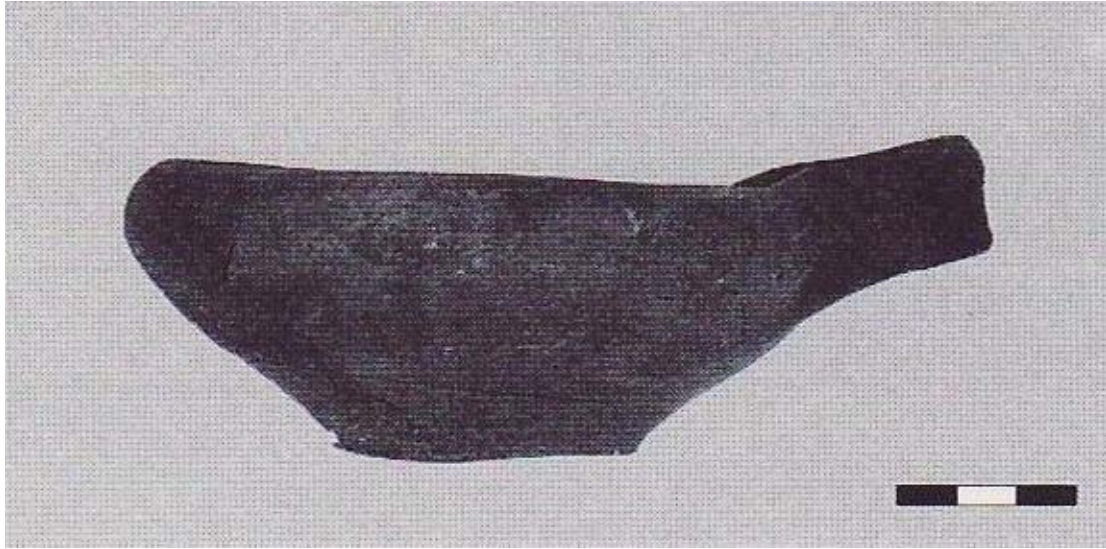
Εικ.74: Νόμισμα (Κυδωνία, τάφος Μαθιουλάκη)

Εικ.75: Νόμισμα Κυρηναϊκής (Κυδωνία, τάφος Μαθιουλάκη)

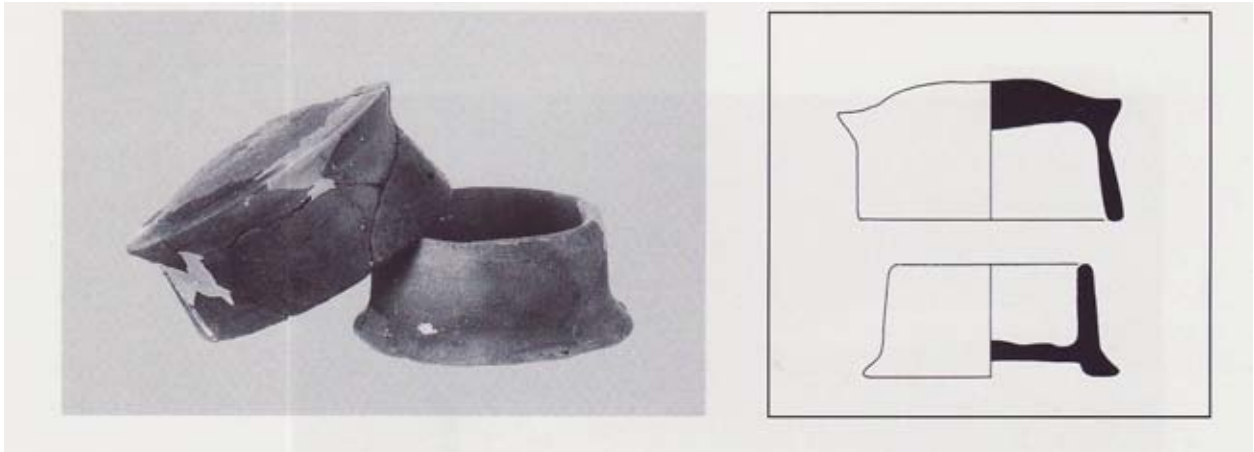
Εικ.76: Τριφυλλόστομη οinoχή από εναγική πυρά Τάρρας (τάφος 16)

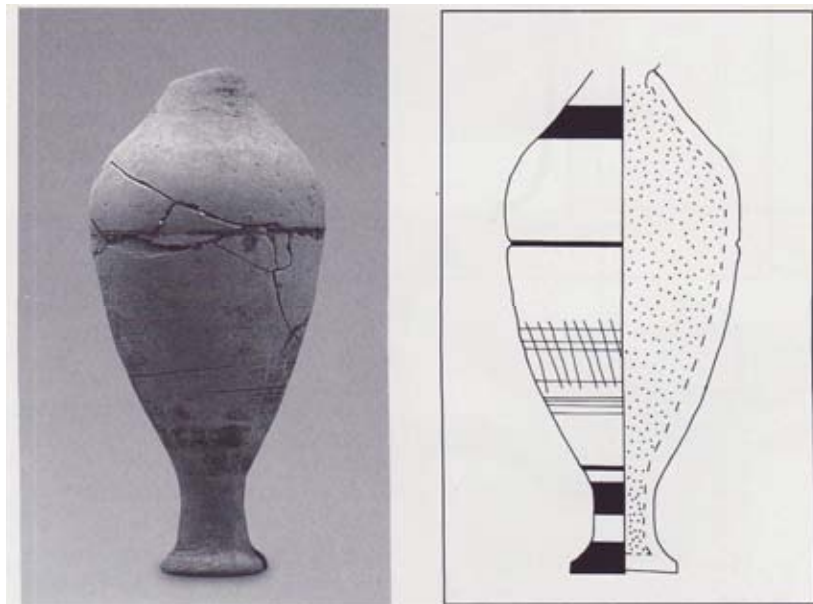
Εικ.77: Μόνωτο σκυφίδιο από εναγική πυρά Τάρρας (τάφος 16)

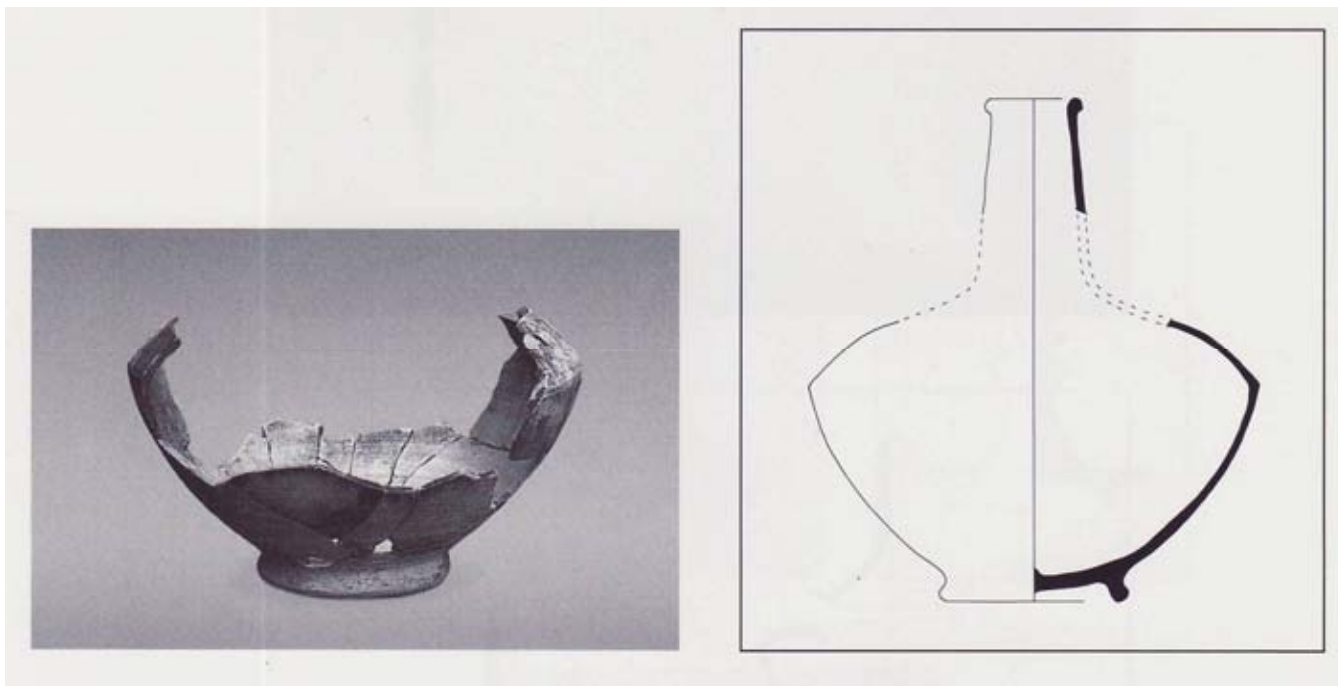
Εικ.78: Εξάλειπτρο από εναγική πυρά Τάρρας (τάφος 15)

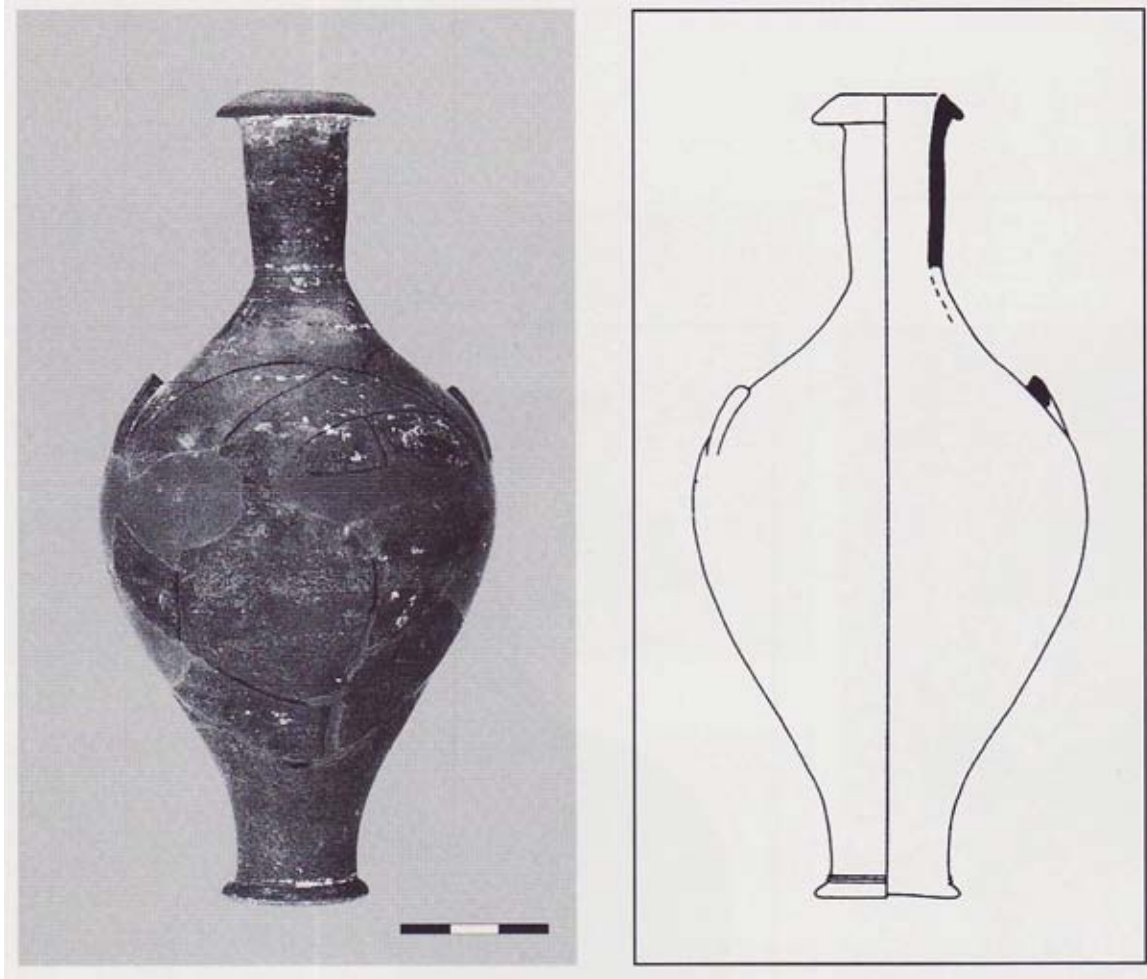
Εικ.79: Κυλινδρική πυξίδα από εναγική πυρά (Τάρρα)

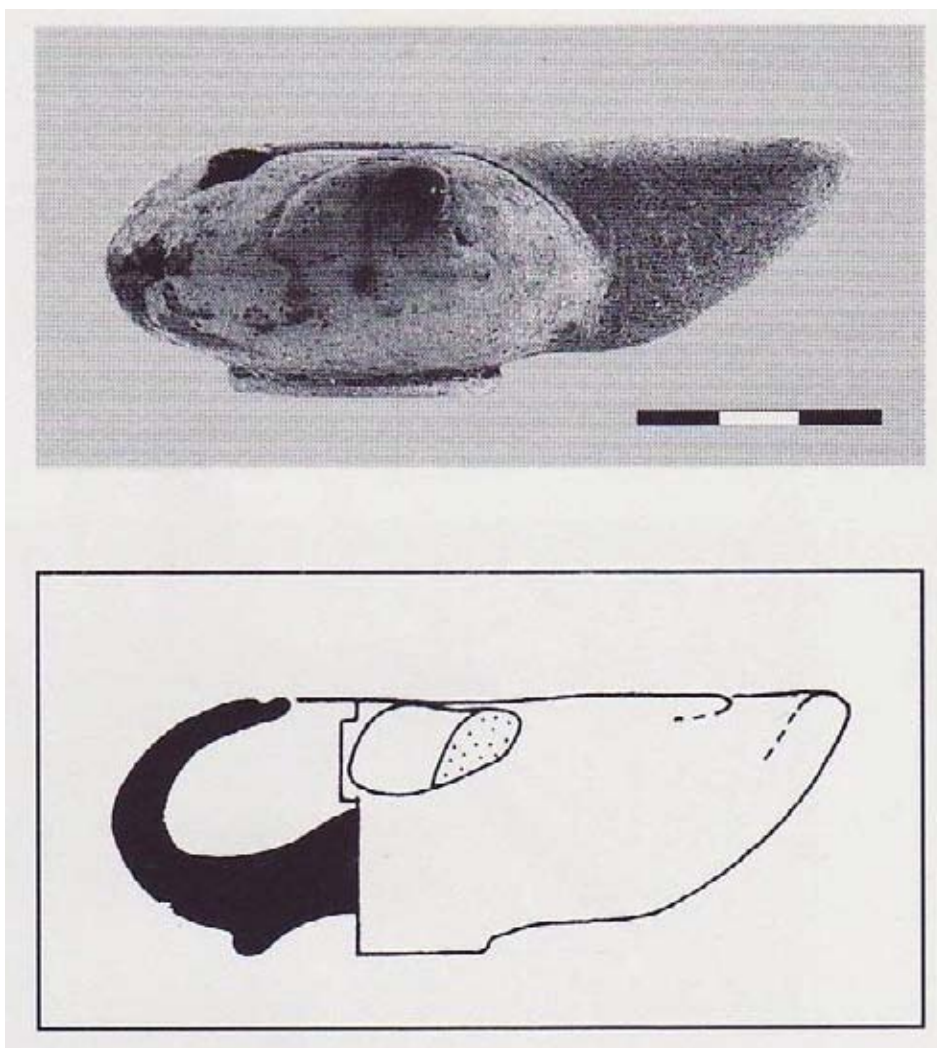
Εικ.80: Μυροδοχείο από εναγική πυρά (Τάρρα)

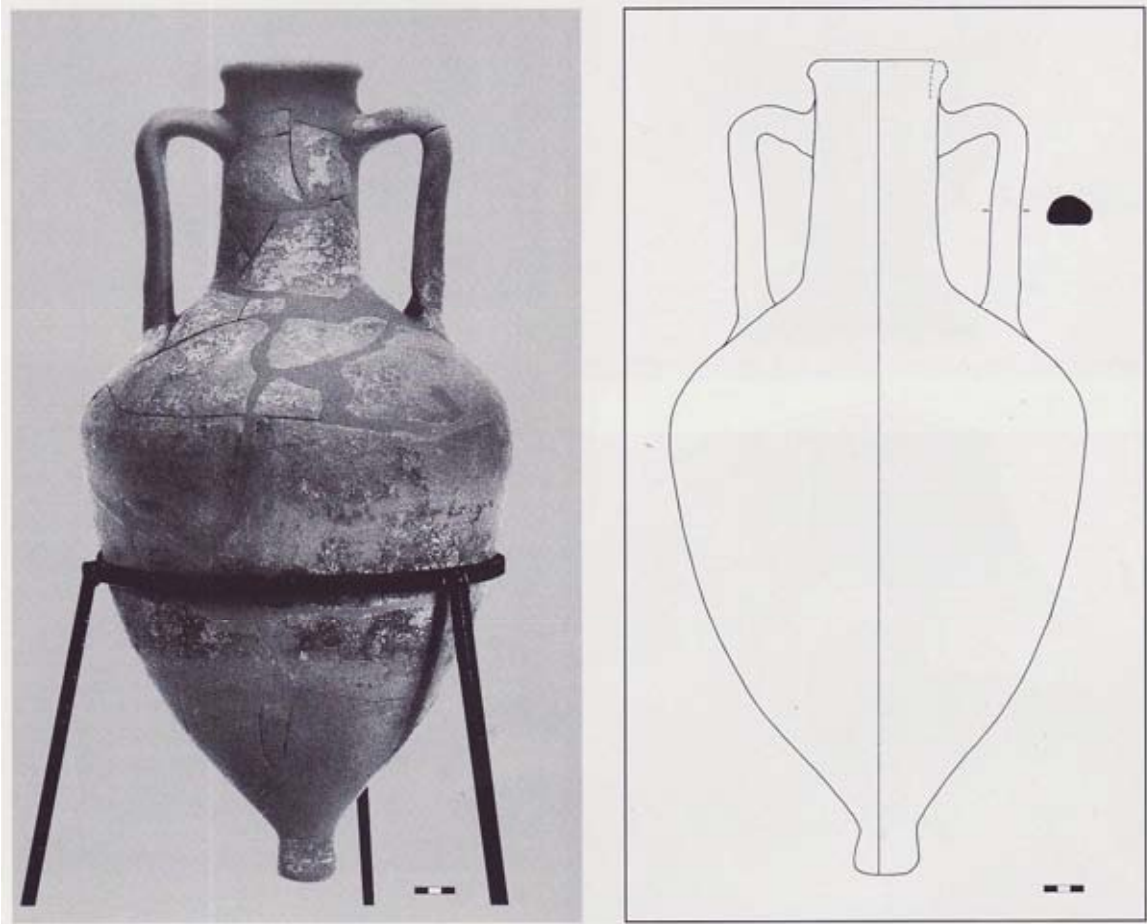
Εικ.81: Άβαφη λάγυνος από εναγική πυρά (Τάρρα)

Εικ.82: Μυροδοχείο από κιβωτιόσχημο τάφο 2 (Ρόκκα)

Εικ.83: Λύχνος από τον κιβωτιόσχημο τάφο 2 στη Ρόκκα

Εικ.84: Ώξιπύθμενος αμφορέας από τον κεραμοσκεπή τάφο 1 στη Ρόκκα

Εικ.85: Άωτος σκύφος από τον κεραμοσκεπή τάφο 1 στη Ρόκκα

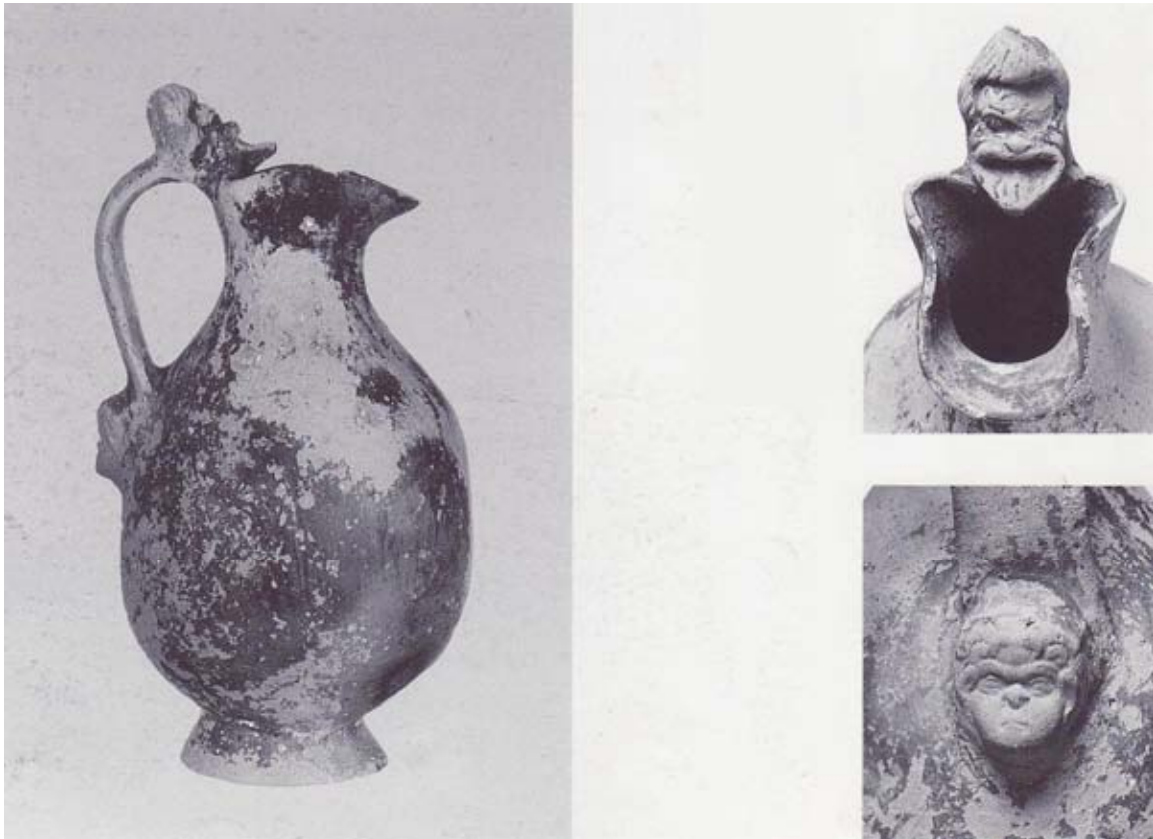
Εικ.86: Μελαμβαφής κánθαρος από τον κεραμοσκεπή τάφο 2 στη Ρόκκα

Εικ.87: Υδρία από τον κεραμοσκεπή τάφο 1 στη Ρόκκα

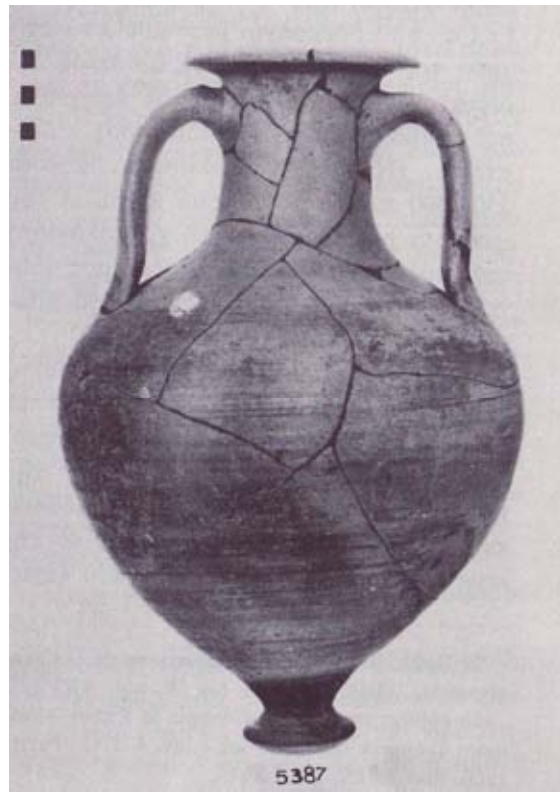
Εικ.88: Ραβδωτός αμφορέας από τον κιβωτιόσχημο τάφο 3 στη Ρόκκα

Εικ.89: Τριφυλλόστομη οινόχρη από κιβωτιόσχημο τάφο στη Φαλάσαρνα και λεπτομέρειες των ανάγλυφων προσωπειών

Εικ.90: Γυναικείο ειδώλιο τύπου Ταναγραίας από κιβωτιόσχημο τάφο στη Φαλάσαρνα

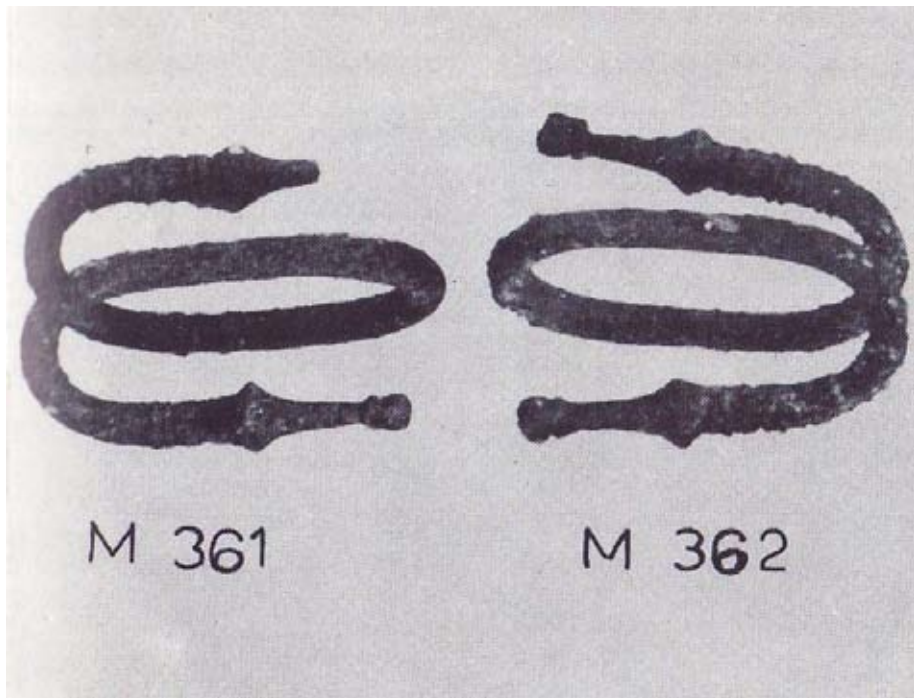

Εικ.91: Οξυπύθμενος αμφορέας (Καλάθαινες)

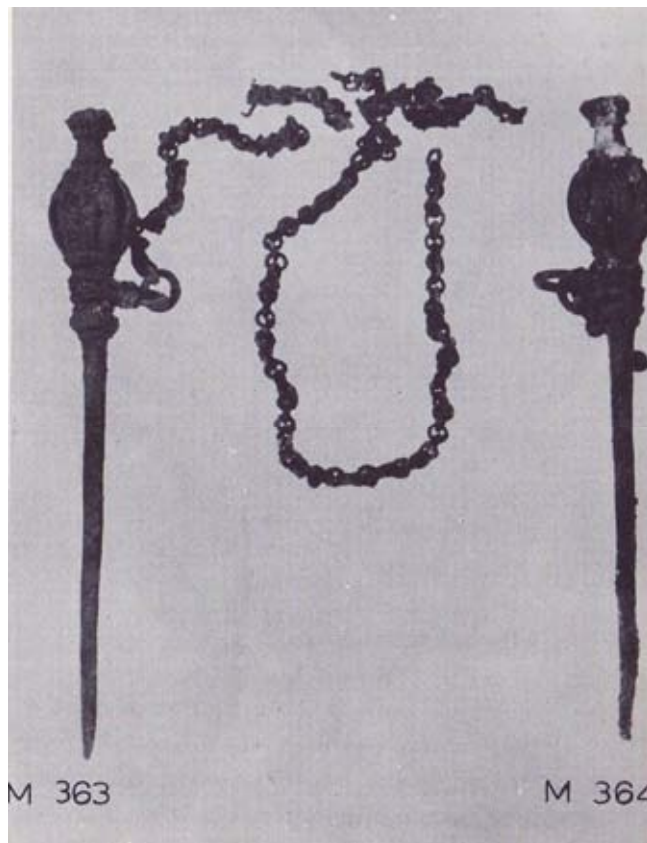

Εικ.92:Ερυθρόμορφη πελίκη (Καλάθαινες)

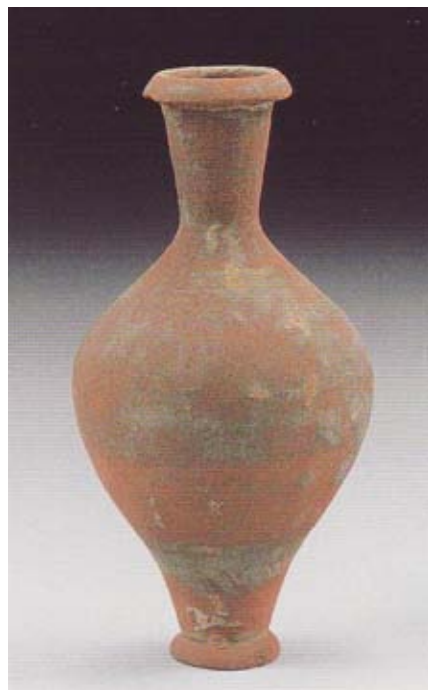
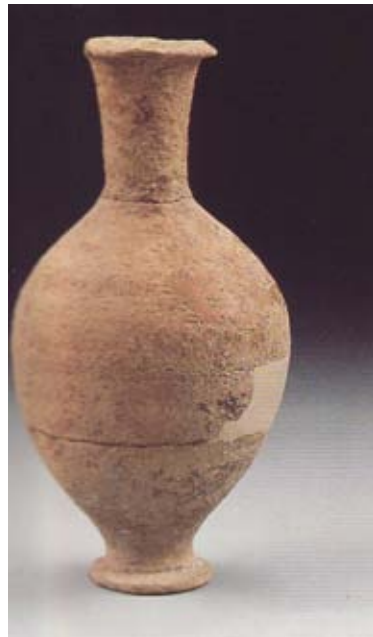
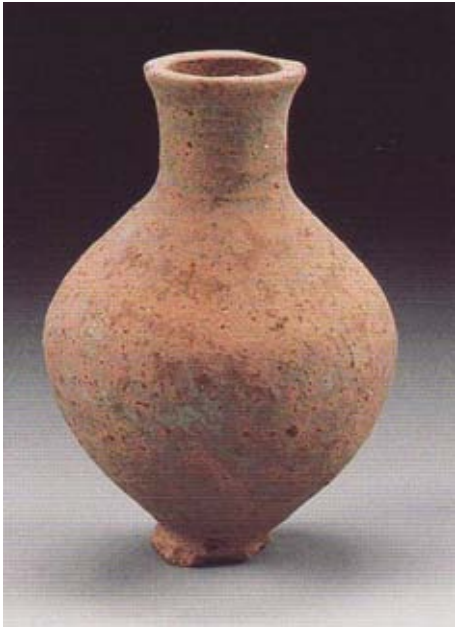

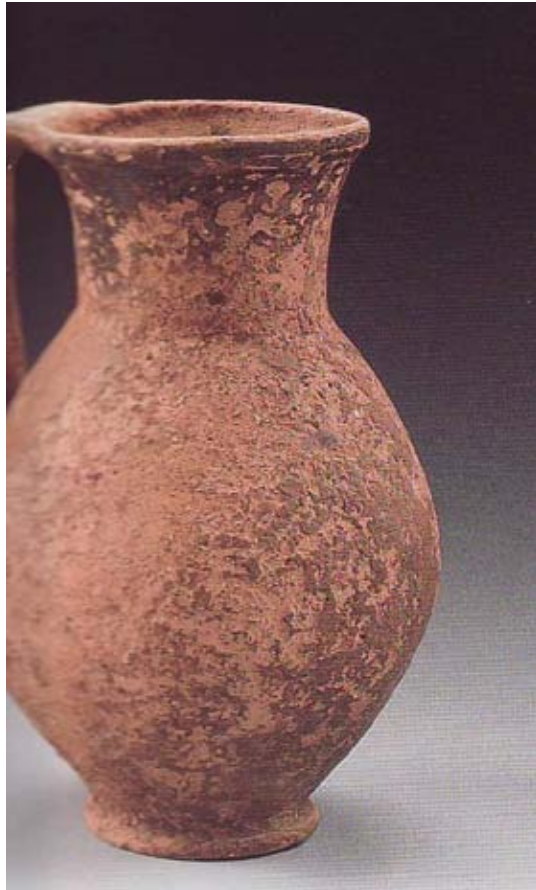
Εικ.93: Σφηκοτήρες (Καλάθαινες)

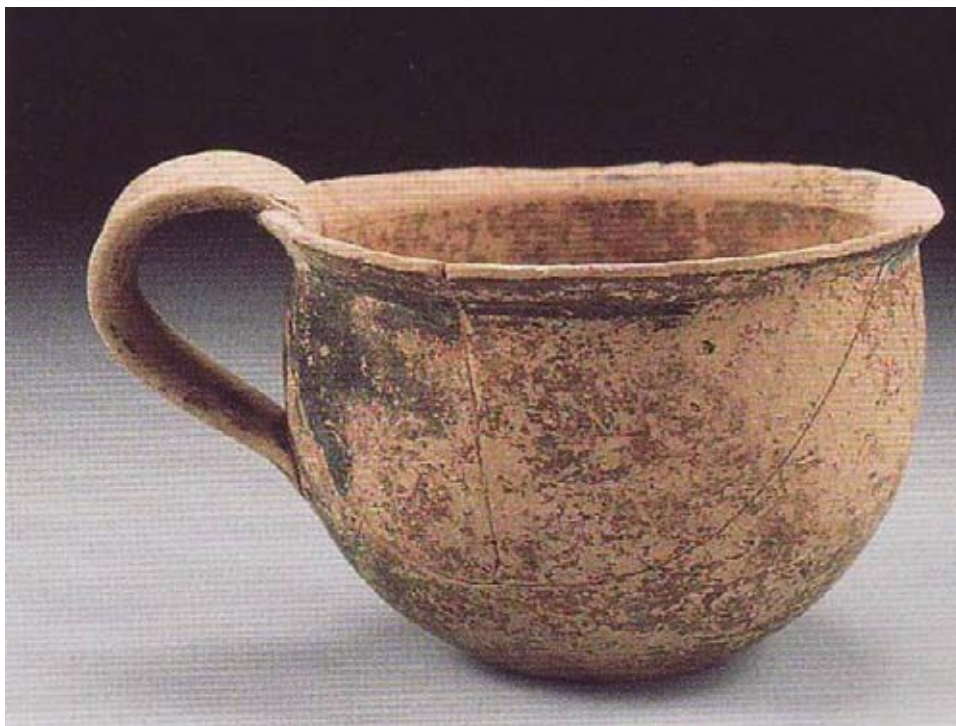
Εικ.94: Περόνες (Καλάθαινες)

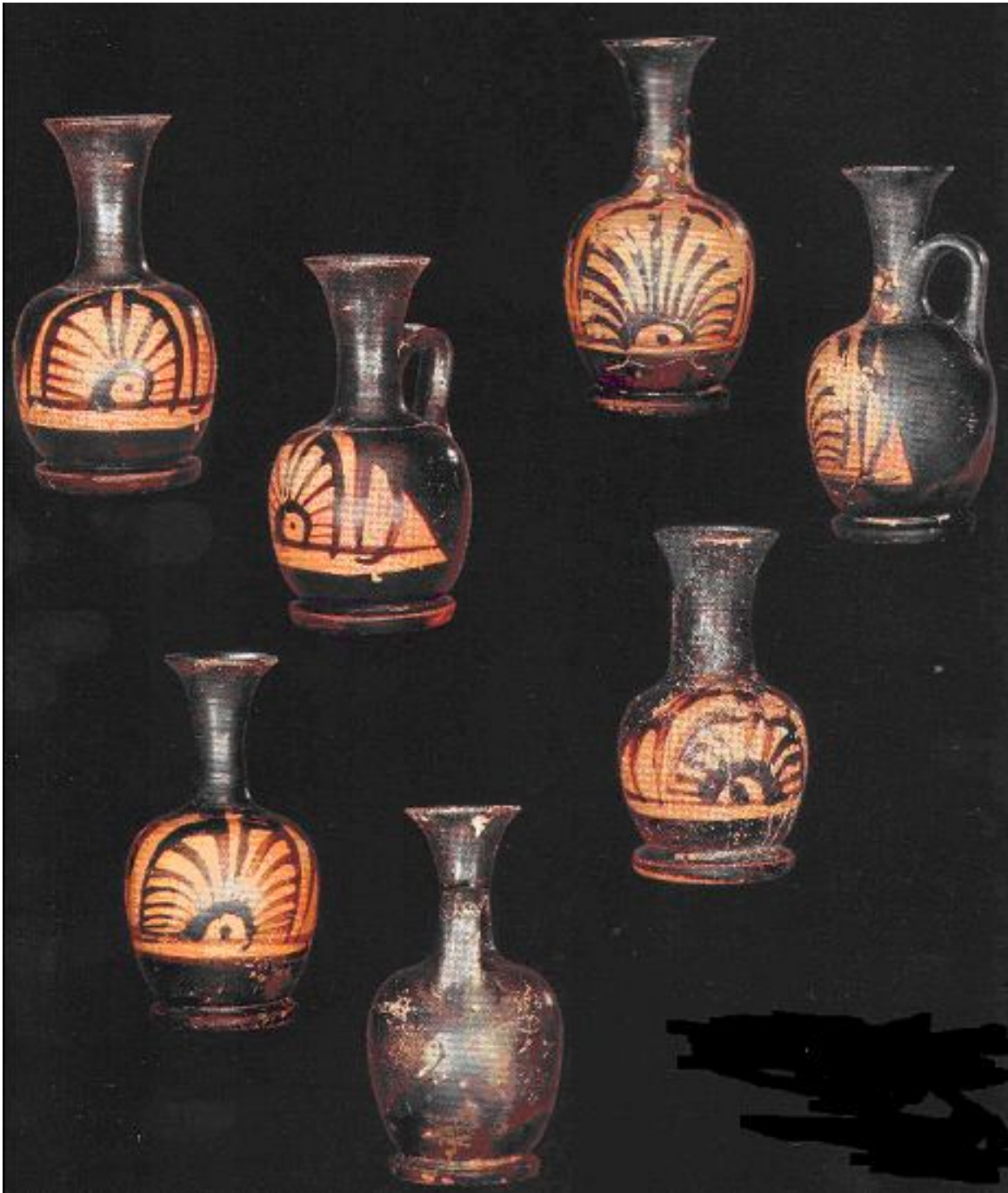
Εικ.95: Μυροδοχεία unguentarium από τα Μνήματα (Ελεύθερνα), τέλη 4ου- αρχές 3^{ου} αι.π.Χ.

Εικ. 96: Πρόχους από τα Μνήματα (Ελεύθερνα), τέλη 4ου- α' τέταρτο 3ου π.Χ. αιώνα

Εικ. 97: Μόνωτο κύπελλο από τα Μνήματα (Ελεύθερνα), μέσα 2^{ου} π.Χ. αιώνα

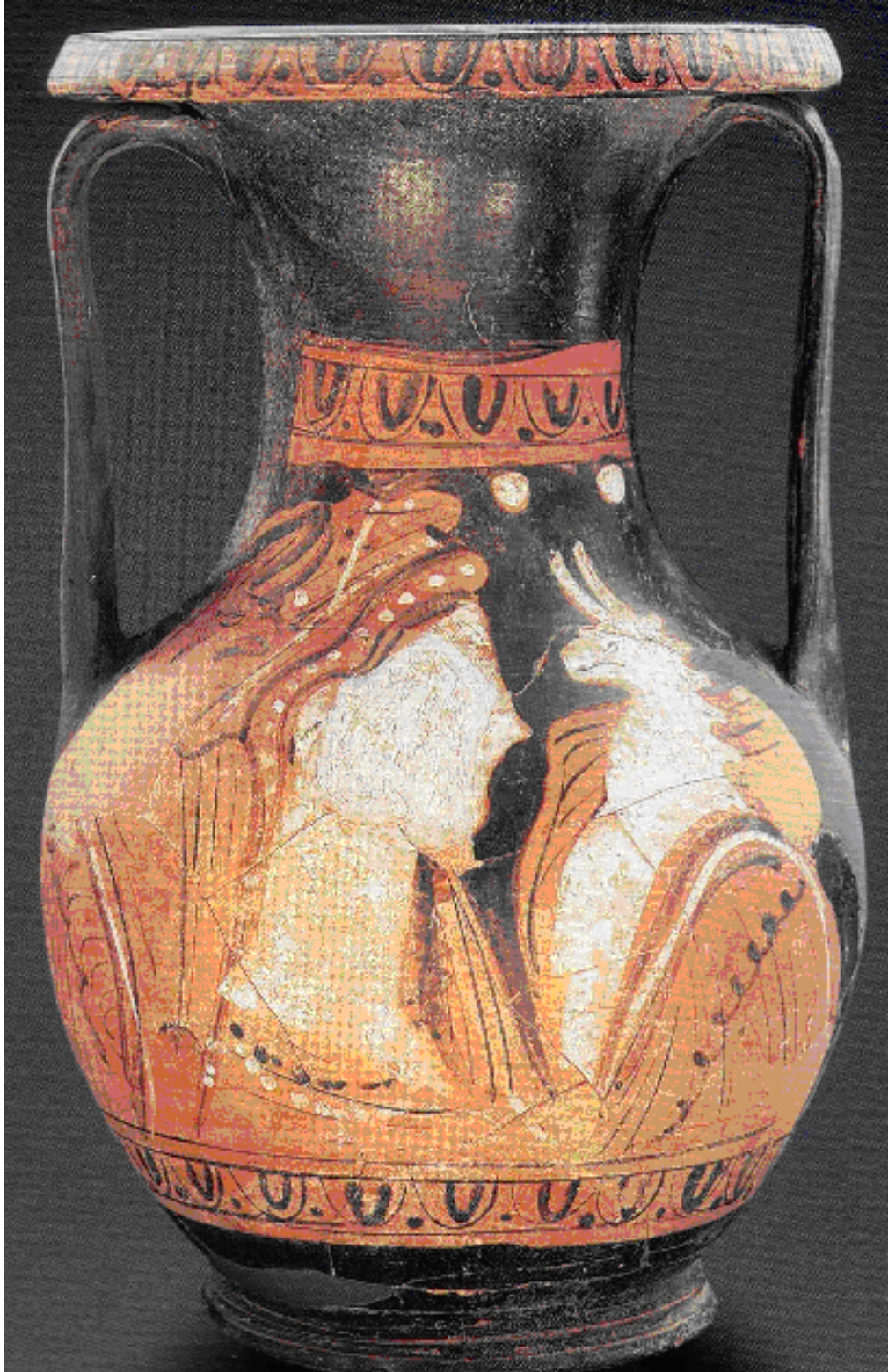
Εικ.98: Ανθεμωτά αρυβαλλοειδή ληκύθια (Χερσόνησος)

Εικ.99 : Ερυθρόμορφο αρυβαλλοειδές ληκύθιο (Χερσόνησος)

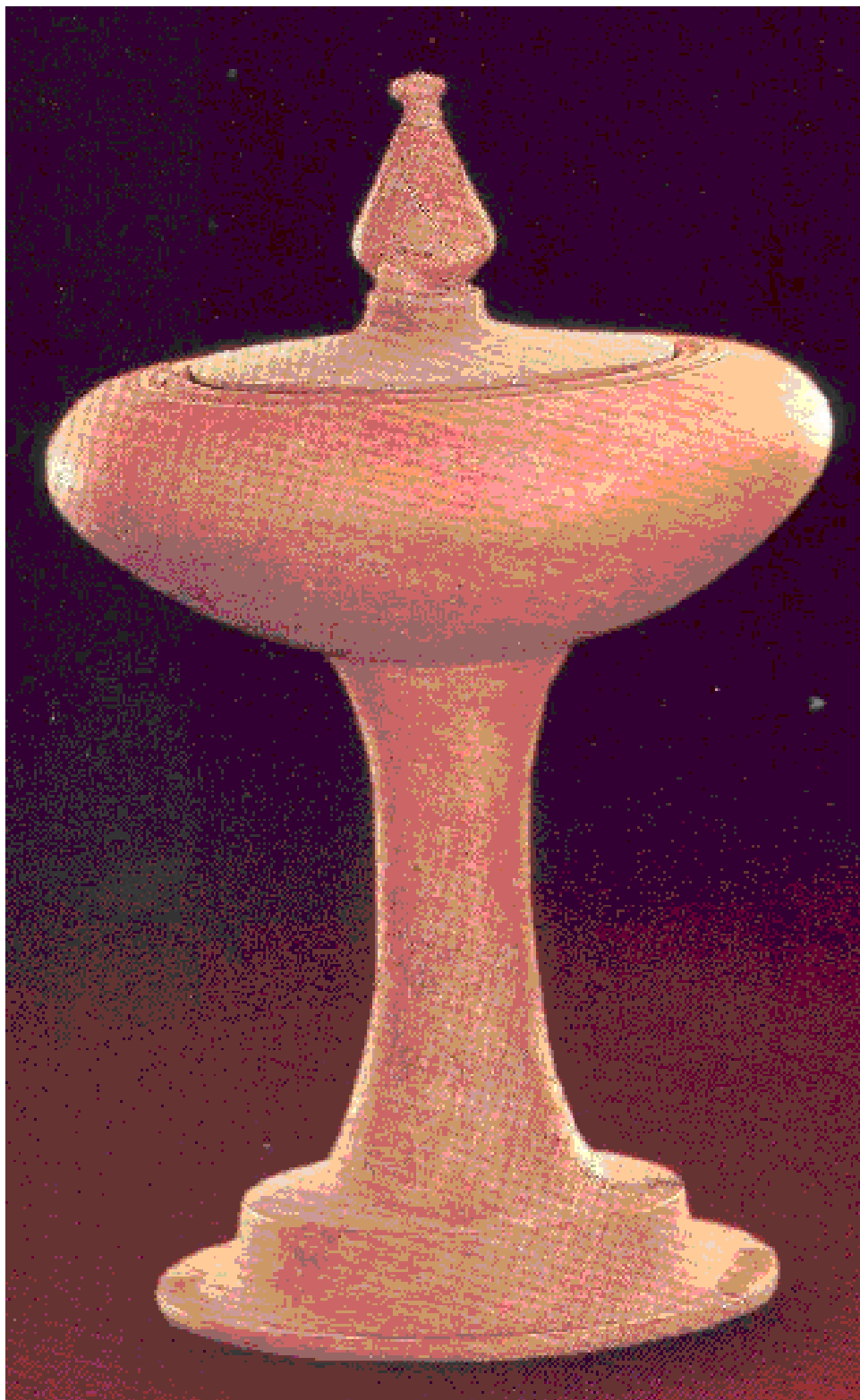
Εικ.100: Ερυθρόμορφη πελίκη (Χερσόνησος)

Εικ.101: Ερυθρόμορφη πελίκη (Χερσόνησος)

Εικ.102: Μυροδοχεία με διακόσμηση γραπτών ταινιών (Χερσόνησος)

Εικ.103: Άβαφο εξάλειπτρο (Χερσόνησος)

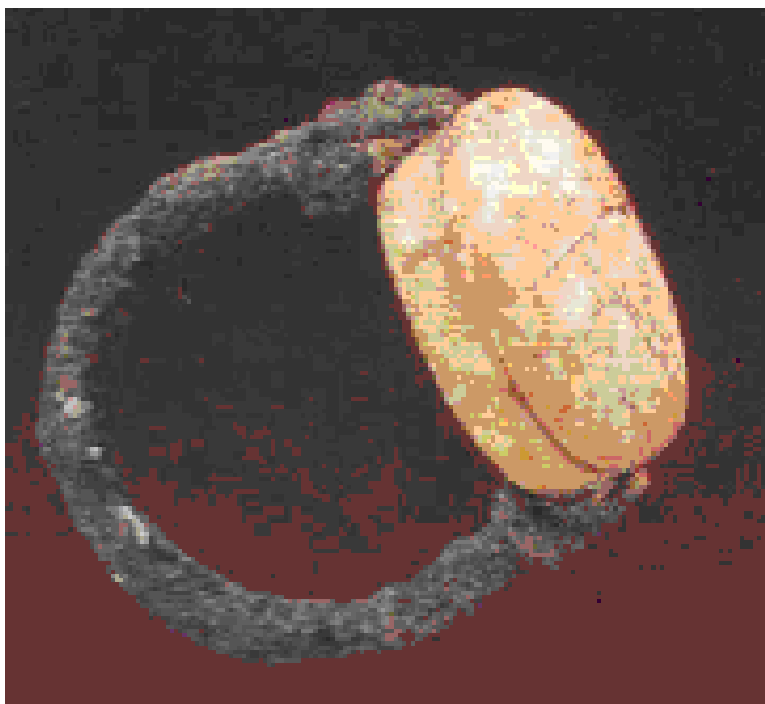
Εικ.104: Άβαφο εξάλειπτρο (Χερσόνησος)

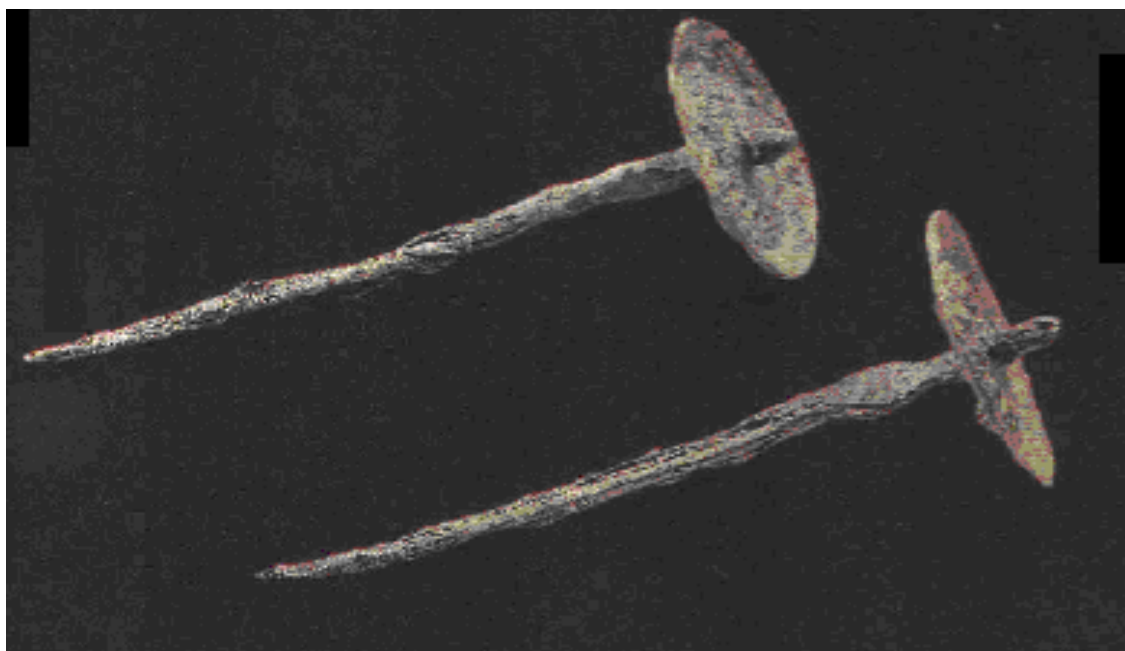
Εικ.105: Ζεύγος αργυρών ενωτίων, αρχές 3^{ου} αι.π.Χ. (Χερσόνησος)

Εικ.106: Αργυρό περικάρπιο με έκτυπη διακόσμηση σε ζώνες, αρχές 3^{ου} αι.π.Χ. (Χερσόνησος)

Εικ.107: Χάλκινο δακτυλίδι με σφενδόνη από υαλόμαζα, αρχές 3^{ου} αι.π.Χ.
(Χερσόνησος)

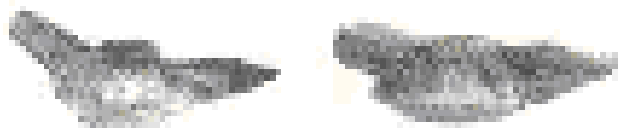
Εικ.108:Χάλκινες περόνες, αρχές 3^{ου} αι.π.Χ. (Χερσόνησος)

Εικ.109: Αργυροί χαρώνειοι οβολοί. Εμπροσθότυπος: κεφαλή Αθηνάς.Οπισθότυποι: οκτάκτινο και επτάκτινο αστέρι, αρχές 3^{ου} αι.π.Χ. (Χερσόνησος)

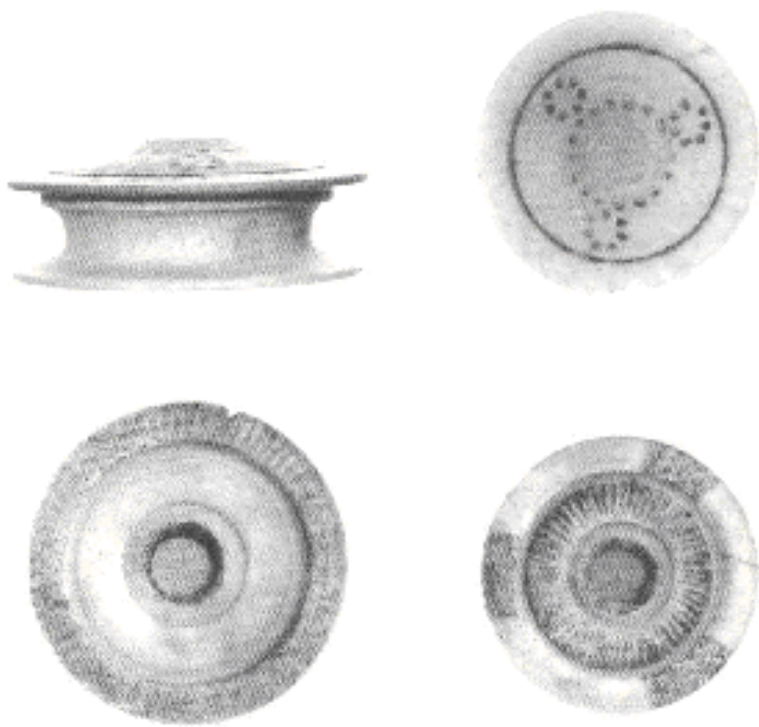
Εικ.110. Μυροδοχεία από το νεκροταφείο των Γυψάδων και το Βόρειο Νεκροταφείο Κνωσού

Εικ.111. Ασκόμορφοι λύγχοι από το νεκροταφείο των Γυψάδων και το Βόρειο Νεκροταφείο Κνωσού

Εικ.112. Πρόχους από το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού

Εικ.113. Μαρμάρινες πυξίδες από το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού

Εικ.114. Μαρμάρινο εξάλειπτρο από το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού

Εικ.115. Γυάλινα αλάβαστρα από το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού

Εικ.116. Ειδώλιο Έρωτα από το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού

Εικ.117. Ειδώλιο Έρωτα από το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού

Εικ.118. Ειδώλιο Έρωτα από το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού

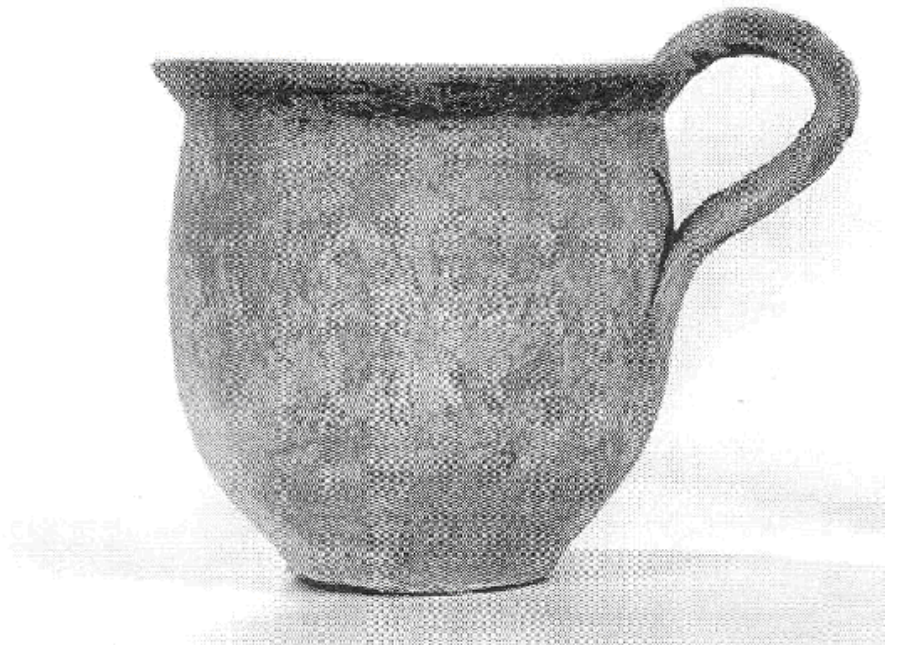
Εικ.119. Ειδώλιο Αφροδίτης που λύνει το σανδάλι της από τη Δήλο

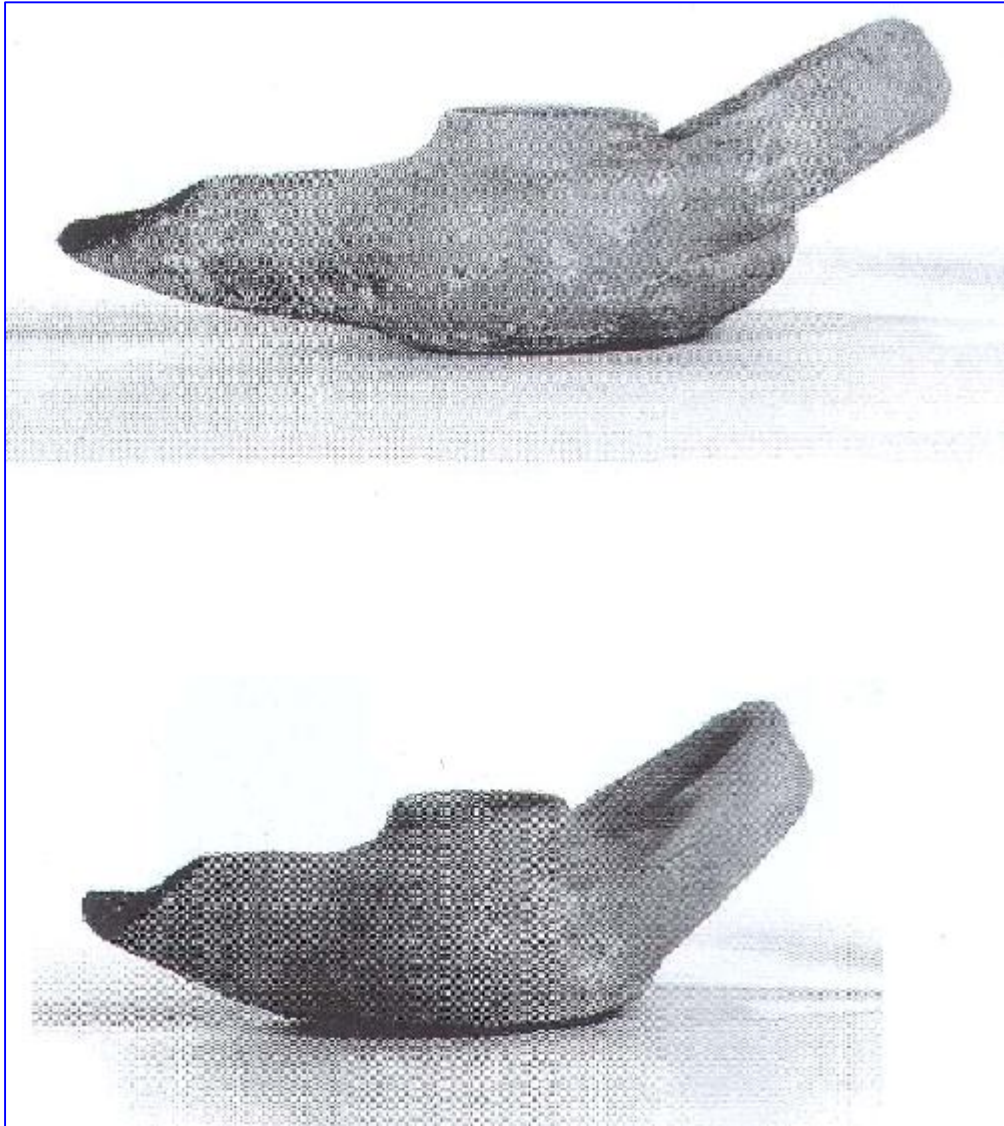
Εικ.120. Ειδώλιο Αφροδίτης που λύνει το σανδάλι της (Μύρινα)

Εικ. 121. Πήλινο ομοίωμα ναΐσκου από το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού

Εικ.122. Κύπελλα tulip cup από τους τάφους Φαλαγκαρίου

Εικ.123. Λύχνοι από τον τάφο III (Φαλαγκάρι)

Εικ.124. Καθιστή γυναικεία μορφή που κρατά φιάλη (Φαλαγκάρι)

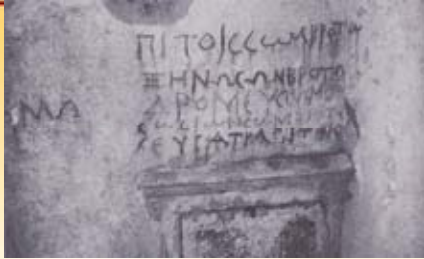

Εικ. 125 Ανδρική μορφή που κρατά με τα δύο χέρια μικρό χοίρο (Φαλαγκάρι)

Εικ.126. Όρθια γυναικεία μορφή (Φαλαγκάρι)

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΑΦΙΚΩΝ ΘΑΛΑΜΩΝ ΜΑΘΙΟΥΛΑΚΗ

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΘΑΛΑΜΟΥ Α

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΘΑΛΑΜΟΥ Β

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΘΑΛΑΜΟΥ Γ

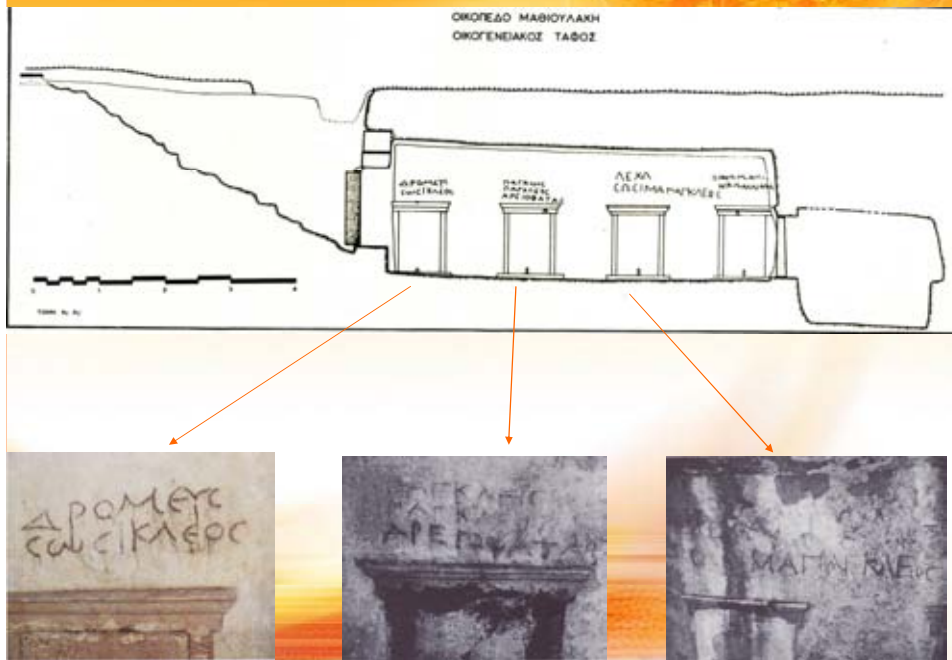
ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΘΑΛΑΜΟΥ Δ

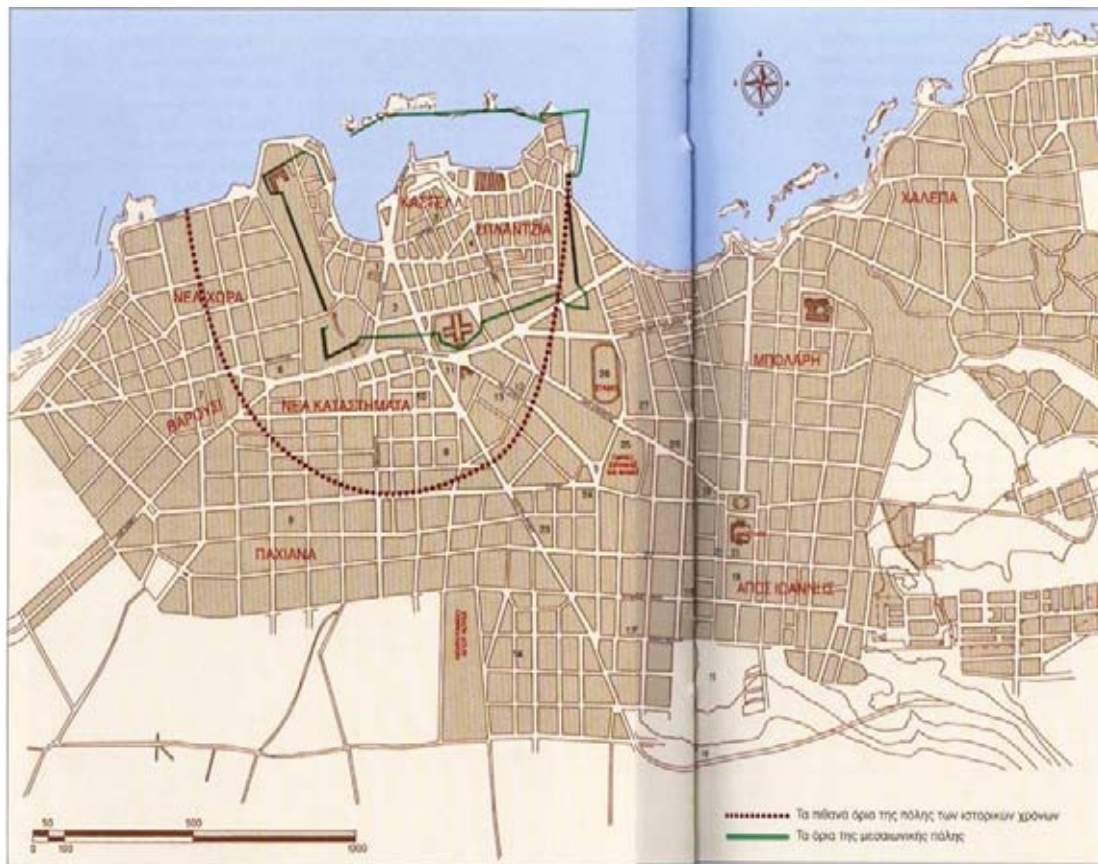
ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΘΑΛΑΜΟΥ Ε

Εικ. 127: Επιγραφές ονομάτων στους θαλάμους του λαξευτού τάφου του οικοπέδου Μαθιουλάκη (Κυδωνία)

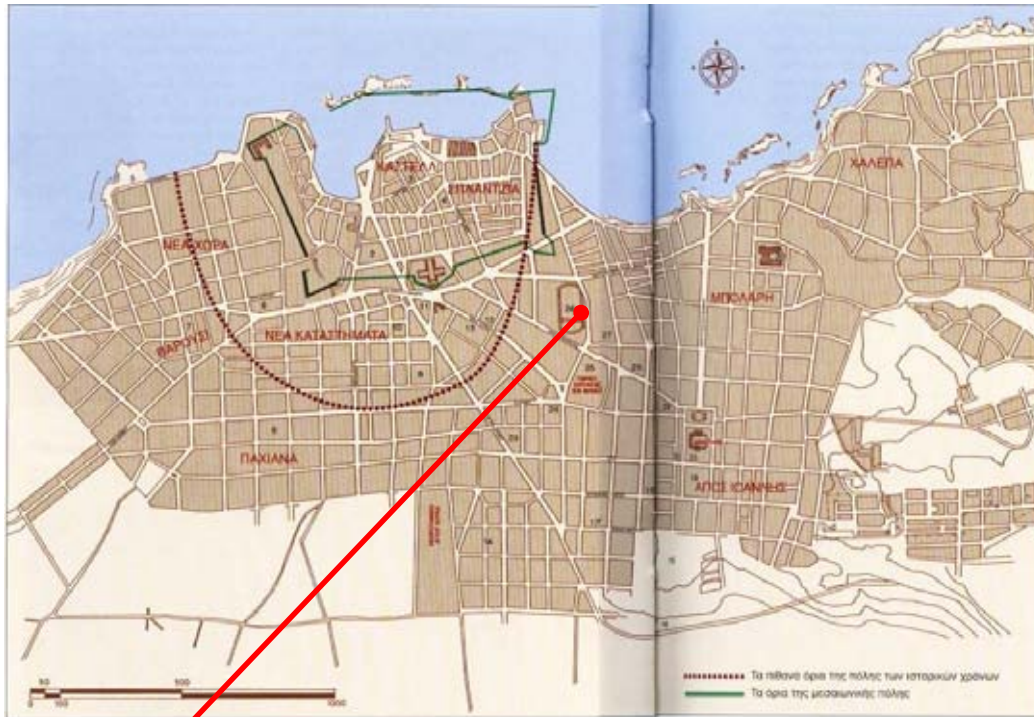
ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟΥ ΤΑΦΟΥ ΜΑΘΙΟΥΛΑΚΗ

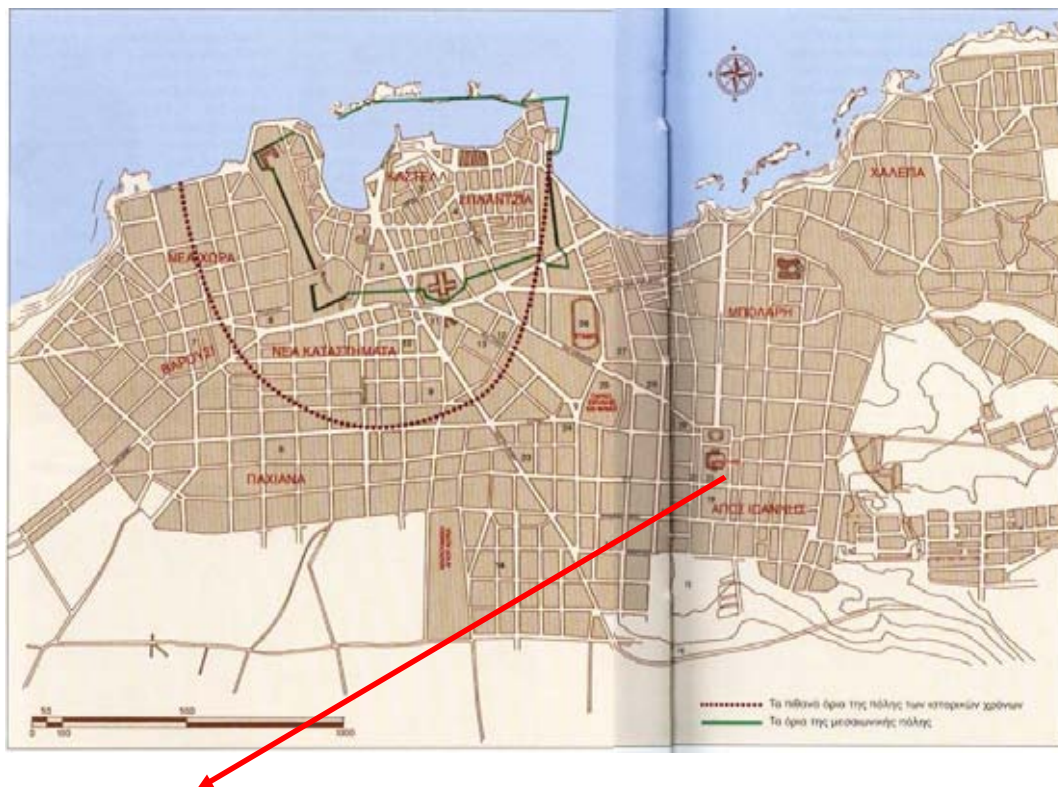
Εικ. 128: Επιγραφές ονομάτων στους θαλάμους του λαξευτού τάφου του οικοπέδου Μαθιουλάκη (Κυδωνία)

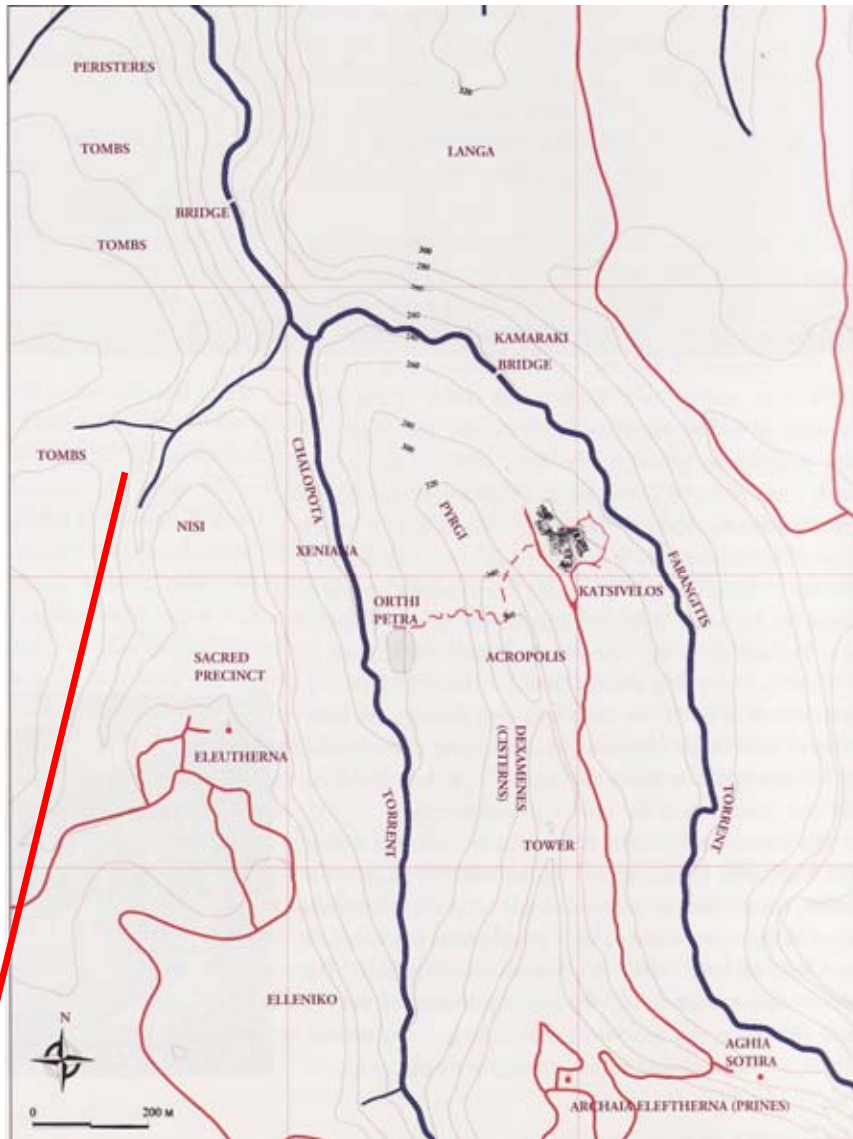
Εικ.129. Πόλη και νεκρόπολη της αρχαίας Κυδωνίας

Εικ.130. Εθνικό Στάδιο. Ταφές 4^{ου} αι. π.Χ.

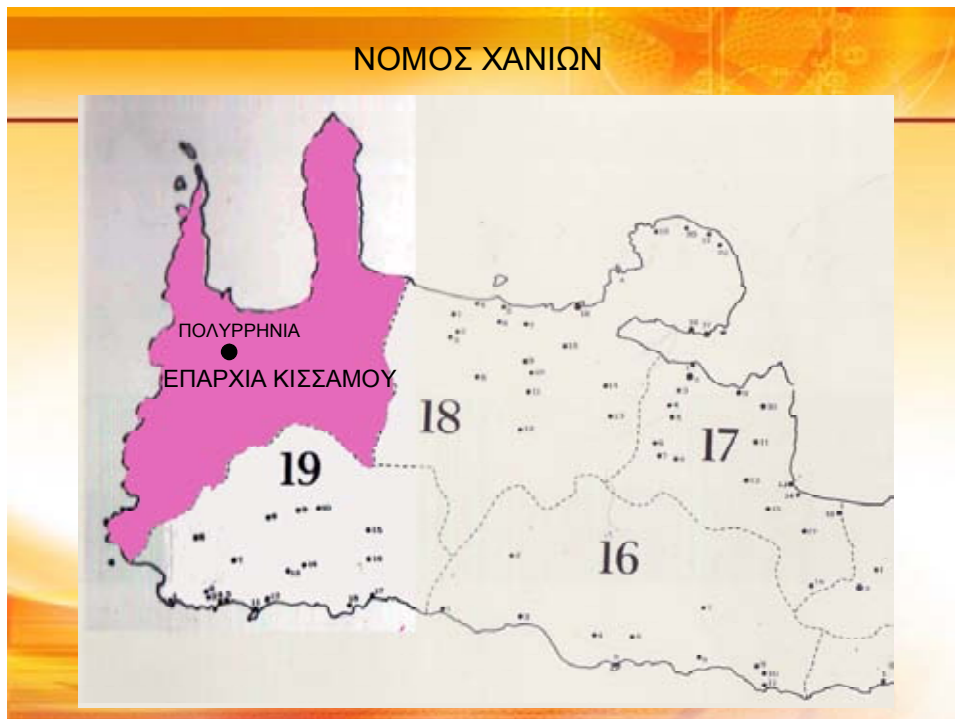
Εικ.131. Συμβολή Γιαμπουδάκη-Χατζηδάκη. Τάφος Μαθιουλάκη (Κυδωνία)

Εικ.132. Τοπογραφικό σχέδιο Πρινέ και λόφων της Ελεύθερας

Εικ.133. Φαλάσσαρνα

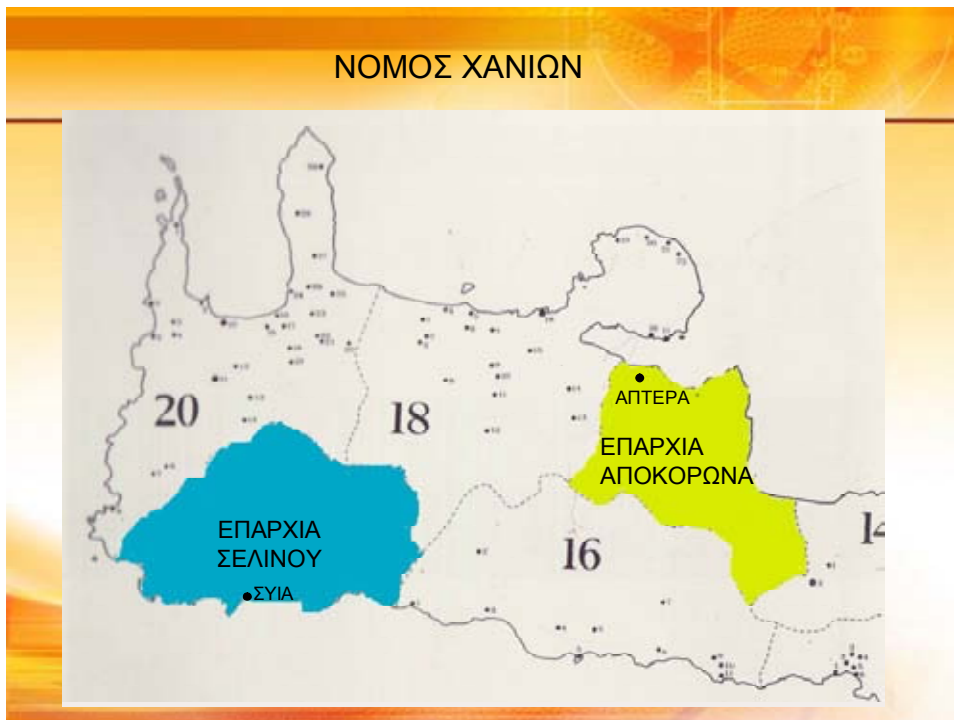
Εικ.134. Πολυρρήνια

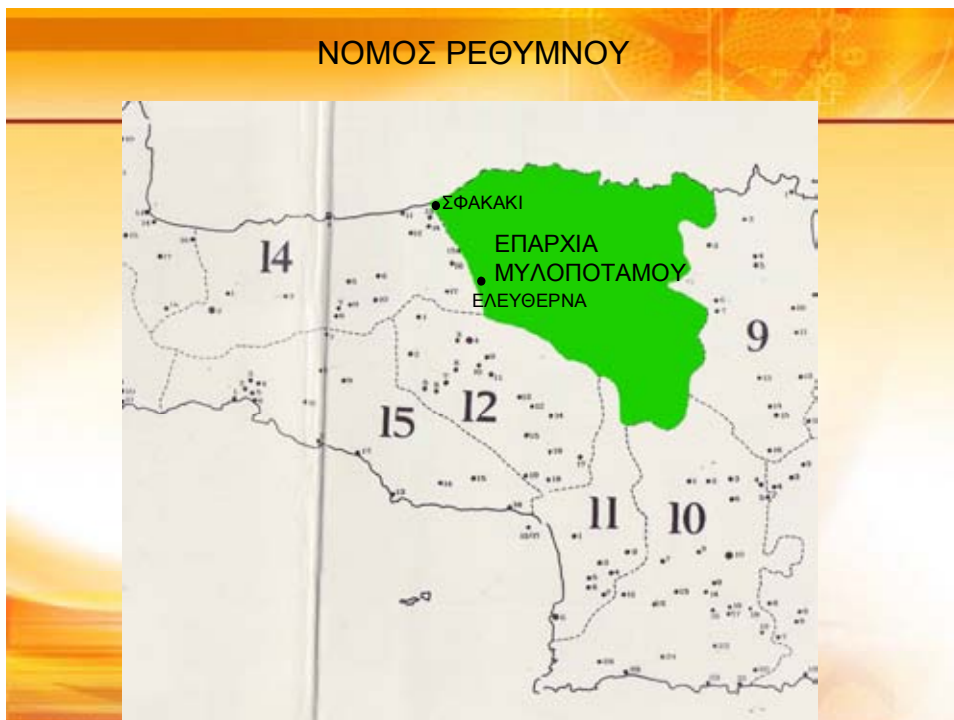
Εικ. 135. Ρόκκα

Εικ. 136. Τάρρα

Εικ.137 Απτέρα

Εικ.138. Σφακάκι